

Cicero és a sztoikus természetjogi hagyomány

A hazai jurisprudencia – miként az európai teológiai és bölcséleti gondolkodás – természetesen idejekorán hivatkozott Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106-43), a kiemelkedő rétor, író, filozófus és politikus számos tételére. A hatástörténeti vizsgálódások szempontjából elsőként érdemes utalni a magyar jogiság formálódása szempontjából alapvető opusra. Werbőczy István az „ország jogát” összegyűjtő 1517-ben megjelent *Tripartitum* című művének prológusában hivatkozik a megkérdőjelezhetetlen aktorok közül Ciceróra, illetve a neki tulajdonított, de Ulpianus által ismertté vált jogfogalomra.¹ A koraujkor időszakában, egy évszázaddal később, 1619-ben Kitionich János által közzétett *Directio methodica*² – mely a korabeli peres eljárások összefoglaló gyűjteményeül és tankönyvül szolgált –, Werbőczyhez hasonló módon merített római jogi forrásokból, s hivatkozott Gellius, Ovidius, Livius, Varro mellett Cicero műveire. Ebben az időszakban nem volt ritka, hogy konkrét jogviták elbírálásakor római jogi szerzőket, vagy akár Justinianust idézték forrásként egy-egy döntés meghozatalakor. Két évszázaddal később Újfalusy Nepomuk János a pesti jogi kar „helyettes” tanára, aki a Karl Anton Martini-féle „feudális” természetjogi tanok kommentálójaként vált ismertté *A természeti hármass törvény* című 1825-ben megjelent könyvében – mely az addig egyeduralgó latin nyelvű szakirodalom mellett megalapozni igyekezett a „Természeti Törvény tudománya” magyar nyelven való művelését – az emberi kötelességekről írt cicerói tanokat a mai keresztény hitűek számára például állítja.³

1 „Tullius meghatározása szerint: a jog a jónak és méltányosnak mestersége vagy tudománya, amelynél fogva mondanak bennünket papoknak, mint akik a szent törvényeket és kinek-kinek igazait kiszolgáltattuk.” Werbőczy István: *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae/Magyarország szokásjogának hármaskönyve*. (Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte: Csiky Kálmán) M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1894. 28. old.

2 Kitionich János: *Directio methodica processus iudicarii juris consuetudinarii incliti regni Hungariae*. Tyrnaviae, 1619.

3 „... némely derék Római Törvénytudók, kik nem kevesebbet, mint Czczeró az ő könyveiben, a természeti igazságot kedvelték, s ápolgatták. Ami Czczerót illeti, ő nem tsak a maga fiát Görög Országba az erköltsi tudománynak megtanulása kedvéért küldötte, hanem maga is abban oly előmenetelt tett, hogy azután több könyveket az emberi kötelességekről, oly okossággal, és tisztességgel írt, amilyent egy akkori tébolygó pogányban sok mostani megvilágosítta-

Később főként jogelmélet-történeti fejtegetések kapcsán találkozunk a cicerói életmű általános, többnyire sommás értékelésével. 1842-ben Pauler Tivadar a pesti jogi kar jogbölcseleti professzora, a kanti észjogi gondolkodás emblematis alakja *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota* című tanulmányában némileg lekezelő módon ír a cicerói életműről, mely a jogbölcselet terén nem produkált maradandót.⁴ Tíz évvel később, 1852-ben megjelent oktatási célokat szolgáló *Bevezetés az észjogtanba*⁵ című művében e véleményét lényegében megismétli. Szűk negyedszázaddal később 1875-ben jelent meg Werner Rudolf – a kolozsvári egyetem jogbölcselet professzora – *A bölcsészeti jogtudomány történelme* című munkája, mely Paulerrel szemben nem vitatja el Cicero „eklektikus rendszerének” eredetiségét.⁶ Egy évtizeddel később Pulszky Ágost a modern jogpozitivizmus hazai meghonosítója 1885-ben megjelent *A jog és állam-bölcsészet alaptanai* című monográfiájában „kitűnő ecclektikus”-nak nevezi a római természetjogi gondolkodás meghatározó alakját.⁷ Néhány évvel később 1895-ben Surányi János filozófiai, teológiai és jogbölcseleti kérdésekben gyakran véleményt nyilvánító győri kanonok – aki nagy vehemenciával kritizálta az

tott Keresztény lesütött szemekkel tsudálhatna... mind Cziczero, mind előtte volt Szokrates, és Arisztoteles már egyéb józanan okoskodó férjfiakkal az erköltsi tudománynak, és a Természeti Törvénynek előmozdításán igyekeztek légyen...” (Újfalusy Nep. János: *A természeti hármastörvény*. Pest, 1825. 22. old.)

- 4 „... említésre méltó Cicero... ki némely, a legújabb időkben nagyobb részt feltalált munkáiban, a jog s statusról bölcselkedvén, részint Plató, részint a stoicusok elveit követte, a jogot az észből származtatta, tevőleges törvények rendeleteinek gyakori igazságtalanságát nyilván kimondotta, de a görög elvek terjesztésén kívül, egyéb befolyással nem volt a tudomány előmozdítására.” (Pauler Tivadar: *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota. Tudománytár/Új folyam/*, VI/1842/, 12. köt. 12. füz. 361. old.)
- 5 „A római írők közül említésre méltó M. Tullius Cicero..., ki nagyobb részt napjainkban feltalált, a törvények köztársaságról szerzett könyveiben, a jog s álladalomról elmélkedvén, részint Plato, részint a stoicusok elveit követte, és a természeti igazság több tételeit legnagyobb világosság-, szabatosággal fejtette meg; a tudomány mélyebb megalapítására azonban nem hatott.” (Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Emich, Pest, 1852. 46. old.)
- 6 „... külön kiemelendő Cicero... ki a bölcsészet népszerűsítésére a legtöbbet tön Rómában. Bölcsészetét nagyrészt Plato, Aristoteles és a stoikusok műveiből meríté, melyeket szorgalommal tanulmányozott; és noha az által, hogy azok tanait egymással összeköté, eklekticus rendszert követett, némi eredetiséget és mélységet még sem lehet tőle elvitatni. Műveiben... szép fejtegetések és észrevételek olvashatók a törvény, jog, igazság és állam felől általában.” (Werner Rudolf. *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez*. Franklin Társulat, Budapest, 1875, 1881², 1892³, 1900⁴, 1903⁵. 16. old.)
- 7 „A természettörvénynek az emberi, általános tudat szerinti joggal való ez azonosítása szolgált a római természetjogi tanok alapjául, amelyet Cicero közvetlenül Platótól és a stoikusoktól kölcsönzött át; de míg a gazdag változatok közt, amelyekkel Cicero a természet legfőbb, igaz, egyetlen, helyes, ésszerű, az istenségtől kiinduló jogának lényegét kifejti, elméleti megállapításának szigora csökken, addig a kitűnő ecclektikus azt egy új fogalommal, az Aristoteles megállapította osztó igazság és egyenlőség előfeltételén nyugvó kellő méltányosságnak elvével kapcsolja össze.” (Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger, Budapest, 1885. 47. old.; További utalások: uo. 44., 184., 188., 193., 262., 322., 331. old.)

elmúlt századforduló táján Pulszky Ágost és Pikler Gyula személyében a hazai jogpozitivisták törekvéseit – a cicerói életművet a skolasztikus, tomista hagyomány tükrében vizsgálta és méltatta. Az örök törvény, a világregdet alkotó, szabályozó és kormányzó isteni ész és bölcsesség lényegét tekintve véleménye szerint Cicero és Aquinói Szent Tamás – a sztoikus filozófia hatásának köszönhetően – ugyanazt az álláspontot képviseli.⁸ A 20. század első felének kiemelkedő hazai büntetőjogásza, egykori koronaügyésze, Finkey Ferenc még pályája elején a sárospataki jogakadémián sok éven keresztül jogbölcseletet is előadott. Ennek eredményeképpen 1908-ban megjelent terjedelmes – *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi: Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története* című – monográfiájában, a római jogbölcseletet bemutató alfejezetében elemzi Cicero általa is eklektikusnak nevezett sztoikus jogbölcseleti, erkölcsfilozófiai és állambölcseleti nézeteit. Finkey szerint az életmű eredetisége elsősorban a „köztársaságról írt művében” érhető tetten.⁹

A 20. század első felének domináns áramlatát jelentő neokantiánus jogbölcselet hazai képviselői közül Moór Gyula 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című összegzésének elmélettörténeti részében Cicerót, mint a jogra vonatkozó elméleti vizsgálódásokban kevésbé jelentős római jogtudomány „legjelentékenyebb íróját” említi, aki műveiben a görög, főleg sztoikus filozófiai felfogást „tükrözteti vissza”.¹⁰ Lényegében hasonló módon emlékezik meg Horváth Barna az 1937-ben megjelent *A jogelmélet vázolata* című tankönyvében a cicerói életműről. A jogelmélet történetét taglaló fejezetben a „római jogászok”

8 „Okoskodásának veleje ekképp összegezhető: minden élő lények között egyedül az ember eszes lény. Van tehát bizonyos hasonlóság ember és isten között. Ez a hasonlóság az észben lelhető föl, mely az istenek s emberek közös tulajdonsága. Minthogy pedig az isteni ész a legfőbb törvény, mely a világot itt parancsolva, ott tiltva kormányozza, az emberi természetbe oltva – mint törvény jelentkezik, azért a törvény is közös az istenekkel s emberekkel. Maga a világ is közös lakóhelye, hazája az isteneknek s embereknek. Cicero tehát a jogeszmét, úgy mint Plató, az isteni észből, mint örök okfölből, származtatja. De mivel az az emberi természetbe van oltva, s abban mint törvény jelentkezik, ezért a jognak alapját az emberi természetbe helyezi.” (Surányi János: Vallás, erkölcs és jog. *Bölcseleti Folyóirat*, X /1895/, 263-264. old.)

9 „Cicero... Aristoteles és Platon, főleg azonban a görög stoikusok nyomán írta meg *De legibus*, *De republica* (!) és *De officiis* című könyveit. Ezért joggal nevezik őt eklektikusnak, habár az eredetiséget, kivált a köztársaságról írt művében el nem lehet tőle tagadni; világosság, szabátosság, a nyelvezet szépsége tekintetében pedig egyetlen ókori író sem vetekedhet vele.” (Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. A jogbölcselet, mint alapvető és összefoglaló /általános/ jogtudomány kézikönyve – egyetemes fejlődéstörténeti alapon*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története*. Grill, Budapest, 1908. 91. old.)

10 Vö. Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeifer, Budapest, 1923. 63. old. (Lényegében ugyanezt ismétli meg tankönyvként használatos egyetemi jegyzetében is. Vö. *Jogfilozófia*. Dr. vitéz Moór Gyula egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Dr. Püski Sándor. Jog- és államtudományi jegyzetek 3. Budapest, 1936. 88. old.)

közül kiemelt helyen szól Cicero nézeteiről, mint akinek „eklekticizmusában is a stoa az uralkodó szín”.¹¹

Az elmúlt évtizedek hazai jogelméleti irodalmában elsőként Varga Csaba a jogi gondolkodás paradigmáiról írt és 1996-ban megjelent – szintén oktatási célokat szolgáló – munkáját érdemes megemlíteni, melyben a cicerói életműből a retorikai munkásságot emeli ki, mint aki jogászként a „szavakkal élés mestere és művésze” volt. A cicerói életmű fő tanúságát abban látja, hogy alapvetően nem logikai erővel, hanem emlékezéssel és elkötelezéssel tudatosítja közösségi létünk alapjait képező hagyományainkat, ráébresztve bennünket arra, hogy más választásunk e téren amúgy sem lehet.¹² Takács Péter egy kimondottan joghallgatók számára írott, 1998-ban megjelent egyetemi jegyzetben a „helyes jog” témaköre kapcsán a természetjogi gondolkodás modelljeinek áttekintésekor mutatja be Cicero természetjogi nézeteit, mint a sztoikus felfogás elemeit „összegző” doktrínát. Mindezt az államról írt cicerói párbeszédben kifejtett gondolatok hosszú idézésével támasztja alá.¹³ Frivaldszky János, aki maga is egy modern természetjogi elmélet megalkotója, a természetjogi gondolkodást bemutató és 2001-ben közzétett eszmetörténeti monográfiájában a cicerói jogbölcseleti életmű általános, mindeddig legterjedelmesebb bemutatásakor megállapítja, hogy a „középső Sztoa képviselőjének természetjoga meglehetősen összetett”.¹⁴ Cicero „elméleti újdonságaként” említi, hogy a természetjogot pozitívnálni igyekezett, vagyis olyan kategóriák használatával próbálta meg leírni, amely a földi megnyilvánulási formáknak is megfelel. Szintén Cicero és a sztoikus természetjog viszonyáról olvashatunk az alapvetően államelmélet-történeti tankönyvnek szánt sokszerzős kötetben – a római kor állambölcselete fejezetén belül – Könczöl Miklós tollából. A szerző rövid és lényegre törő fejtegetésekben az „antikvitás legrészletesebben kidolgozott természetjogi elméleteként” mutatja be Cicero jogbölcseleti felfogását.¹⁵ Végül, de nem utolsó sorban itt kell megemlíteni Hamza Gábor római jogász számos Cicero állam- és jogbölcseleti munkásságát bemutató, elemző tanulmányát, melyek – széles nemzetközi forrásokra alapozot-
tan – mindmáig a legmélyebb és legalaposabb képet tárják elénk a hazai szak-

11 Vö. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1937. 221-222. old.

12 Vö. Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet, Budapest, 1996. 39-40. old. (Ugyanaz olvasható: Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 84-85. old.)

13 Takács Péter: A helyes jog. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998. 84. old.

14 Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 42-45. old. (Cicero természetjogi nézeteinek szaktudományos értelmezéséről Frivaldszky János több újabb keletű tanulmánya is szól. Vö. Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.)

15 Könczöl Miklós: A római kor állambölcselete. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Szent István Könyvkiadó, Budapest, 2007. 46-50. old. (Különösen: A sztoikus természetjog és Cicero. 49-50. old.)

irodalomban a sokrétű életműről.¹⁶ A magyar jogbölcselet elmélettörténeti vizsgálódásai alapvetően az eddig közzétett Hamza írásokra és az általa lefordított immár három kiadást megérő *De re publica* (a továbbiakban: *Az állam*) kötetre hagyatkoznak.¹⁷

Összességében megállapítható, hogy a magyar jogelméleti irodalomban – amit az előbbieken bemutatott, bár nem teljes körű, de mindenképpen reprezentatív áttekintés is jól szemléltet – Cicero természetjogi felfogása és általában a jogról vallott nézetei kevésbé ismertek. Jóformán néhány kijelentése hagyományozódik generációról generációra, és mint megkövesedett sztereotípiák – tisztelet a kivételnek – jelennek meg az elméleti jogi irodalmunkban, és még inkább az oktatási céllal írt művekben.

Mindezek fényében – és persze a latin nyelv tudásának napjainkra történő csaknem teljes elenyészésének okán – különösen fontos, hogy a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Gondolat Könyvkiadó közös sorozatának hetedik darabjaként megjelent a kar oktatója, Simon Attila klasszika-filológus fordításában Cicero *De legibus* (A törvények) című – mind ez idáig magyar nyelven hozzá nem férhető¹⁸ – műve. Külön kiemelést érdemel, hogy a fordító rendkívül alapos lábjegyzetekben, magyarázatok és utalások sokaságával segíti az olvasó szövegértését, valamint a kötet végén terjedelmes „jegyzetszótár” mellékelésével mutatja be a cicerói dialógusokban szereplő ismert és kevésbé ismert személyeket, fontosabb fogalmakat, valamint földrajzi, történeti helyszíneket. A sokak szerint a bölcsészeti irodalom legelső, átfogó természetjogi műve fennmaradt „teljes” szövegéhez csatoltan – utószó gyanánt – olvashatjuk a cicerói életművet régóta kutató Havas László debreceni klasszika-filológus pro-

16 Hamza Gábor Cicero állam- és jogbölcseleti életművét bemutató magyar nyelvű írásokból lásd: Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok* V. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 59-70. old.; Cicero és a jogtudósi ideáltípus. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 67-79. old.; Cicero és a természetjog. *Állam- és Jogtudomány*, 30 (1987-88) 3-4. szám, 775-784. old.; Cicero és az állambölcselet. *Jogállam*, 1994/3-4. szám, 109-123. old.; Az *ius naturale* fogalma a Corpus Ciceronianum-ban. In: Havas László szerk.: *Cicero öröksége. Tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 1995. 75-85. old.; Cicero *De re publicája* és az antik állambölcselet. In: Cicero: *Az állam* (Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hamza Gábor) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 9-56. old.; A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a *ius naturale*. *Jogtudományi Közöny*, 50 (1995) 11-12. szám, 523-529. old.

17 Cicero: *Az állam*. (Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hamza Gábor) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, (újra nyomva: 1997), 2002², 2007³

18 Marcus Tullius Cicero: *A törvények* (Fordította és a jegyzeteket írta: Simon Attila) Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Gondolat Kiadó, Budapest, 2008.

Megjegyzendő – maga a fordító is utal rá –, hogy mind ez idáig csupán egy kis részlet (*De legibus*, II. 1-10) volt Havas László jóvoltából magyar nyelven olvasható. Vö. Havas László és mások (szerk.): *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi*. I. Debrecen, 1998. 171-174. old.

fesszor tanulmányát a kiemelkedő antik gondolkodó jogbölcseleti nézeteiről.¹⁹ A továbbiakban essen szó magáról a műről és annak néhány jogfilozófiai vonatkozásáról.

Cicero a platóni és általában a hellenisztikus mintát követve – feltehetően – Kr. e. 53-51 között készítette el két nevezetes dialógusát az eszményi római államról (optimus status civitatis vagy optimus status rei publicae) *De re publica* és azt részben kiegészítő, az ember értelmes természetéből levezethető törvényekről *De legibus* címmel. Míg az előbbi Platón *Politeia* (Állam), addig az utóbbi az athéni akadémia alapítójának *Nomoi* (Törvények) című művének példáját, részben módszertanát követve került megírásra. A *De legibus* esetében mindezt jól példázzák a második és harmadik kötetben olvasható cicerói fejtegetések: egyrészt Róma vallási törvényhozásának bemutatása, másrészt – még terjedelmesebben – a magisztrátusokra, állami tisztségviselőkre vonatkozó konkrét szabályozási javaslat megfogalmazása. Mindezek a leírások Cicero esetében sokkal közelebb állnak a létező és működő államhoz, jogrendszerhez, mint ahogy ezt a kérdést Platón három évszázaddal korábban vizsgálta.

Míg a *De re publicát* – bár töredékesen maradt ránk – mint befejezett munkát tartják számon, a *De legibus* valószínűleg befejezetlen mű maradt, annak megjelentetéséről a szerző nem gondoskodott. Feltételezhetően ez utóbbi is hat könyvből állt, de csupán az első három könyv nagyobb része maradt az utókorra, a többi – eddigi ismereteink szerint – elveszett. De miként a *De re publica* ma ismert szövege egy kézirat-másolat formájában csupán 1820-ban került elő a vatikáni könyvtárban, ugyanúgy nem kizárható, hogy ha létezett a *De legibus*nak folytatása, úgy az egyszer valahol még fölbukkanhat.

Cicerónak műve megírásával az volt az alapvető célja, hogy a római köztársaság hagyományaira alapozott legjobb állam általános érvényű koncepcióját dolgozza ki, melynek fontos eleme az ezt a cél szolgáló „helyes” törvények megismerése. Cicero, aki maga nem volt filozófus, vagy éppen jogbölcselet, a *De legibus* (a továbbiakban: *A törvények*) megírásával praktikus célokat tűzött ki maga elé. Fejtegetéseiben „az állam megerősítését, a jogrendszer megszilárdítását és a nép megjavítását célozza meg...” (*A törvények*, I. 37), továbbá a törvények értelmét igazolja: „... a törvényeket azért találták föl, hogy az egyes polgárok és közösségeik jólétét és épségét megőrizzék, s az embereknek zavartalan és boldog életet biztosítsanak.” (*A törvények*, II. 11) Mindezt a világharmónia eszméje jegyében a római jogbölcselet és joggyakorlat filozófiai megalapozása révén kívánta elérni, ami nem más, mint a sztoikus természetjogi felfogás.

A ciprusi Kitionból származó görög filozófus Zenón által alapított filozófiai iskola – melyet sztoának, sztoikus filozófiai iskolának neveztek el – újszerűsége az idő tájt abban nyilvánult meg, hogy az addig változó természetjog-fogalmat új

19 Havas László: Cicero jogbölcselete és a globalizáció korának erkölcsisége: az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* gyökereinél. (93-105. old.)

értelmezési keretben igyekezett megközelíteni. A sztoikus természetjogtan alapját természetfilozófiájukban kell keresni.²⁰ Számukra a természet a mindent átfogó isteni rend, értelem (logosz) által irányított, az emberek részére eleve adott világot, másrészt az ezen a világon belüli emberi természetet jelenti. Felfogásuk szerint a természetet az ésszerűség uralja, vagyis ami a természet törvényeinek megfelel, az egyben ésszerű. Ugyanez az ésszerűség uralja az emberi természetet. Ami tehát megfelel a gyakorlati ésszerűségnek és ezzel együtt az erkölcs követelményeinek, az egyúttal természetes is. Így a természet „joga” és az ésszerűség joga egybeesik. Mindezek megfelelnek a logosznak, és egyúttal az igazságosság lényeges vonatkozásainak, ami az erkölcsi követelményeket közvetíti. A sztoikusok számára a „természet” és az ésszerűség közötti ellentét nem létezik, fogalmilag kizárt bármilyen ellentmondás.

Cicero már a *De re publica* harmadik könyvében – Laelius praetor, majd consul szájába adva gondolatait – szól az „igazi” vagy másképpen „valódi” törvényről: „A valódi törvény mindenestre az igaz értelem, mely a természettel összhangban áll, amely mindenüvé szétárad, amely tartós, örök, amely parancsok révén kötelességekre szólít és tilalmak által elrettent az álnokságtól, s amely parancs vagy tilalom révén hat a tisztességtelenekre. E törvény lerontása az isteni jogba ütköző dolog, s az is tiltott, hogy azt részben érvénytelenítsék és éppoly kevésbé lehet egészében véve érvénytelenné tenni... valamennyi népet mindenkor ugyanaz az örök és változatlan törvény fog irányítani, és valamenyinek mintegy egyetlen közös mestere és parancsolója lesz: az Isten.” (*Az állam*, III. 22.33)

A *De legibus* első kötetében a törvény (lex) sokat hivatkozott definíciójában is a lex és a ratio lényegében egyjelentésű fogalmából indul ki: „... a törvény a legmagasabb rendű ésszerűség, amely a természetben gyökerezik, és megparancsolja, hogy mit kell tenni, az ezzel ellenkezőt pedig megtiltja. És amikor ugyanaz az ésszerűség az emberi értelemben megerősödik és tökéletessé válik: az a törvény. Ennélfogva úgy tartják, hogy a törvény nem más, mint a gyakorlatban megmutatkozó bölcsesség, melynek az a lényege, hogy a helyes cselekvést megparancsolja, a helytelen pedig megtiltsa...” – majd így folytatja – „... a jog eredetét a törvényből kell levezetnünk. Hiszen a törvény a természetben működő erő, ő a gyakorlati kérdésekben bölcsen eligazodó ember értelme és gondolkodásának alapelve, ő a jog és jogtalanság mércéje.” (*A törvények*, I. 18-19) Ez a természeti törvény, melyet az emberi ész a logoszban felismer, független az egyes államok szabályozásától. Mint „legfőbb törvény”, egyfajta világtörvény-

20 Cicero sztoikus természetfilozófiai felfogását jól példázza a bátyja szájába adott alábbi gondolat: „... a természet parancsát szem előtt tartó, s mintegy a természet törvényének megfelelő élet, vagyis hogy semmi olyat nem szabad elmulasztanunk, ami rajtunk múlik, annak érdekében, hogy elérjük azt, amit a természet megkövetel; ez megint csak azt jelenti, hogy az erényt kell törvényként követnünk életünk során.” (*A törvények*, I. 56)

ként létezik, mely „már sokkal korábban született, mint bármely írott [pozitív] törvény, vagy mint hogy egyáltalán bármely polgári közösség [állam] létrejött volna.” (A *törvények*, I. 19) A második kötetben minderről ekképp értekeznek: „... a legnagyobb bölcsek véleménye szerint – mondja egy párbeszédben maga a szerző – a törvényt nem az emberi szellem találja ki, nem is a népek akarata hagyja jóvá, hanem az valamiféle örök dolog, amely a parancs és tilalom bölcs útmutatásával kormányozza az egész világmindenséget. Ezért folyvást azt hangsúlyozták, hogy az első és végső törvény az isteni értelem, amely minden egyes esetben az ésszerűségnek megfelelően kényszerít és tilalmaz.” (A *törvények*, II. 8)

Cicero művében viszonylag hosszan értekeznek a pozitív jog (ius, másutt lex humana) és a természetjog (ius naturale, máshol lex naturale) viszonyáról. Örök dilemmák sora merül föl a cicerói dialógusokban. Leggyakrabban idézett – mármár szállóigévé vált – megfogalmazása szerint: „Ha... a jogot a különböző népek rendelkezései, a vezetők határozatai és a bírák ítéletei alkotnák, akkor jogos lenne a rablás, jogos a házasságtörés, jogos a végrendelet meghamisítása, amennyiben ezeket a tömeg [népgyűlés] jóváhagyná a maga szavazatával vagy határozatával.” (A *törvények*, I. 43) E veszély elhárítására, illetve az igazságosság megteremtésére egyetlen eszközünk van: „... csakis egyetlen jog létezik: amelyik az emberi közösséget összetartja, s amelyet egyetlen törvény hozott létre, mégpedig a parancsolásban és a tiltásban megnyilvánuló helyes gondolkodás.” (A *törvények*, I. 42) Máshol erről így fogalmaz: „... a törvény az igazságos és az igazságtalan közötti különbségtévesztés, mely ama mérhetetlenül ősi és minden dolgok első elveként szolgáló természetet veszi mintául, amelyhez azok az emberi törvények igazodnak, melyek az elvetemült egyéneket büntetéssel sújtják, a derék embereket pedig oltalmazzák és támogatják.” (A *törvények*, II. 13) A helyes út megtalálásában tehát a természet segít minket, vagy miként írja: „Bizony a jó törvényt a rossztól sehogy másképpen nem tudjuk elválasztani, csakis a természet zsinórmértéke alapján.” (A *törvények*, I. 44)

Cicero – miként Hamza Gábor kimutatta – a „ius” (jog), mely elsősorban az adott jogközösség pozitív joga, és a „lex” (törvény), ami a természetben gyökerező legfelsőbb ésszerűség fogalmait nem használta következetesen. A műben számos esetben alkalmazza a „lex” terminust egyedi, konkrétan is létező pozitív törvények megnevezésére, illetve a „ius” fogalmát, mint a természet által adott jogot, vagy miként írja: „... a jog gyökerét a természetben kell keresni...” (A *törvények*, I. 20), vagy máshol: „... jog a természetből keletkezett.” (A *törvények*, I. 34) A pozitív jog tehát a természetben ered, ennél fogva egyjelentésű a „lex”-szel.

Fontos megemlíteni még a cicerói párbeszédekben sztoikus hatásként tetten érhető további gondolatokat az emberek egyenlőségéről és szabadságáról. Cicero – szemben az arisztotelészi felfogással – az emberekre jellemző hasonlóság eszméjéből indul ki, amikor azt írja: „Hiszen egyetlen létező sem hasonlít annyira

ra a másikhöz, egyetlen létező sem megfelelője egy másiknak olyan mértékben, mint amennyire mi emberek valamennyien hasonlítunk egymáshoz.” (*A törvények*, I. 29) Továbbá „egyazon kötelék tartja össze az egész emberi nemet, s ez az embereket egymás társaivá teszi...” (*A törvények*, I. 32) Mindebből végkövetkeztetésként levonja a sztoa tanítását, miszerint „természetünknel fogva arra születünk, hogy a jogot egymás között megosszuk, és kölcsönösen részesítsük belőle egymást.” (*A törvények*, I. 33) A Cicero-féle természetjogi érvelés fontos részét képezi az emberi jogok fejlődéstörténetének, annak korai, antik hagyományát jelentve, melyben a rabszolgaság intézményét „természetellenesnek”, a természetjogba ütköző jelenségnek tekintették. Sőt a középkori keresztény teológiából ismert emberi méltóság (*dignitas humana*) gondolatát meghaladó újkori szerződéses elméletekben megfogalmazódó természettől fogva adott egyenlőség eszményhez közelálló álláspont jellemzi Cicero felfogását.

Cicero életművével kapcsolatosan találkozhatunk az eredetiség hiányának a fölelgetésével, illetve az eklekticizmus vádjával (alkalmanként persze dicséretével). Filozófiai, politikai, állambölcseleti vagy éppen jogfilozófiai fejtegetéseiben egyaránt szembesülhetünk azzal, hogy különböző szerzők és nézetek egyes téziseit átveszi, interpretálja, illetve továbbgondolja. Mindezt teszi attól a szándéktól vezérelve, hogy e gondolatok – lehetőleg egységes keretbe foglalva – az őt mindig is inspiráló célt, a római hagyományok életben tartását szolgálják, természetesen hozzáigazítva az időközben fölmerülő újabb és újabb kihívásokhoz. Jogbölcseleti nézeteiről elmondható, hogy a fennmaradt szövegek – melyek közül természetesen *A törvények* a legjelentősebb – az antikvitás legátfogóbban kifejtett természetjogi elméleteként értékelhető. Ez a megállapítás igaz, mindannak ellenére, hogy a rómaiaktól általában távol állt a természetjogi tanok rendszerbefoglalásának az igénye. Cicero természetjogi felfogása jelentős hatással volt Seneca, Dante, Vico, Christian Wolff és Kant univerzalisztikus nézőpontjára. Gondolatai, érvei számos vonatkozásban napjainkig meghatározzák a jogról, a természetjogról, továbbá az állam és jog, a jog és erkölcs, valamint a gyakorlat és elmélet viszonyáról, összefüggéseiről folytatott polémiát. Éppen ezért rendkívül örvendetes, hogy a fordító szakavatott és áldozatos munkájának, illetve a debreceni jogi kar anyagi áldozatvállalásának eredményeképpen a Gondolat Kiadó gondozásában megjelent örökbecsű cicerói mű immár magyar nyelven is olvasható.

Bakó Endre

Ady Endre: A Maradandóság városában

Egy vitatott vers értelmezéséhez

A Csokonai Kör (fennállott 1890-1946) 1908 februárjában meghívta Ady Endrét felolvasó asztalához a helytörténész S. Szabó Józseffel, a helybeli költő Kuthi Sándorral és a lelkész-irodalmár Jánosi Zoltánnal egy műsorban. A kör eszmeileg, műsorpolitikájával, gyakorlati tevékenységével kezdetben a fennálló konzervatív-liberális dualizmus, majd a forradalmak után a neobarokk Magyarország felé fordult. A gondviselés-hit tudatában, a köznapi beállítódás síkján meg sem fordult a vezetők fejében, hogy megkérdőjelezzék az őket körülvevő világ realitását, igazságosságát. Nem érzékelték az irodalom elsekélyesedését sem, Szabolcska Mihályt csaknem Arany Jánossal egyenrangú költőnek tartották. Az olykor provincializmusba hajló, erősen konzervatív esztétikai (és politikai!) szemléletű társaság azonban fennállása során kétségtelenül tett egy-két gesztust a modern irodalom, így a *Nyugat* írógárdájának irányába is, ha talán nem olyan „éber kritikai érzékenységgel és reakcióképességgel”, tudatos szemléleti egyensúlyozással, mint amelyet Szabó Sándor Géza feltételezett róla!¹ Egy ilyen kivételes gesztus volt a már „nyugatos” Ady Endre meghívása és szerepeltetése 1908. február 26-án, minden bizonnyal a liberális gondolkodású főtítkár, Kardos Albert kezdeményezésére.² Ezt a feltételezést támasztja alá, hogy az Érmindszenten gyógyulását váró Ady vele tartotta levelezés útján a kapcsolatot, s a lapokban megjelent közleményeket fölismerhetően Kardos Albert fogalmazta. Ady ez alkalommal öt versét olvasta fel, köztük *A Maradandóság városában* címűt.

Vajjon igaz, hogy Debrecenben
A Maradandóság lakik?
Én a Mulandóság fia vagyok
S azért siettem most ide
Hogy megkeressek valakit.

1 Szabó Sándor Géza: *Debreceniek a Nyugatban*. In.: *Debreceni dac*. Db. 2006. 17-33.

2 Ady Endre debreceni újságíró korában 1899. április 14-én már felolvasott a Csokonai Körben.

Itt kell, hogy éljen valahol még,
Csak elrejtik évek s falak,
Gyöngyvirágosan Szeszta-bort iszik,
Lecsacsizza az Életet,
Leányt úz, vagy verset farag.

Szulamit és Szapphó az álma,
Vidám rémek veszik körül.
A világ: Nagyerdőtől vasútig,
Boldoggá teszi a sírás
S egy olcsó csóknak is örül.

Itt él, itt van, meg kell találjam,
Az ma is él, az nem halott,
Ilyen jó helyről el nem mehetett.
Megsimítom vén arcomat:
Nem én vagyok, nem az vagyok.

Az ma is él és úgy él, mint más,
Úgy csókol, úgy sír, úgy kacag,
S úgy ír verset, ha verset ír,
Ahogy szokás, ahogy szabad.

Ha jön az éjjel, tud aludni,
Ha jön a harc, hát talpra áll,
Ha ölelő szépasszony jön, ölel,
Jó cimborája jön, iszik
S mosolyog, ha jön a Halál.

S mi lenne, ha most látna, jönne?
Engem egy nagy átok borít.
Nem akarom látni, nem keresem
Az én fantom–kamaszomat,
Maradjon itt, maradjon itt.

A költemény értelmezése meglehetősen polarizálódást mutat a magyar irodalom-történet-írásban. Voltak, akik felismerték benne a Debrecen-nosztalgia akkordját, mint például Molnár Pál: „Debrecenre később visszaemlékezve csak vidám, mulató, egészséges kamaszkorát idézi és elkereszteli mély intuícióval ’a maradandóság városának’.” Zárójelben hozzáteszi: „Ne tévesszük össze a maradisággal.”³ Id. Pálffy József szerint a költemény „a debreceniek előtt különösen azért volt érdekes, mert ebben a versében a költő önmagát, a maga pályakezdését ke-

3 Molnár Pál: *Debrecen a magyar irodalom történetében*. Db. 1941. 90.

resi.”⁴ Kardos Pál verziója: Ady „gyöngéd szeretettel” emlegette a várost.⁵ Szabó Sándor Géza ugyan több pozitívumot társít a *maradandó* szó jelentéséhez, mint amennyit az hordoz, de azt jól érzékeli, hogy nem elmarasztaló a szimbólum. „A vers – Kölcsey módján – mintha ’épen maradásról’ szólna, erkölcsi erőről, ’vesztég maradásról.’ Az ’andó’ képző legalább is erre enged következtetni, egyúttal azt is jelentvén, hogy az állóvíz (a) ’faluban’ is megindult, történni fog valami.”⁶

A szakirodalomban azonban inkább az a téves felfogás alakult ki és terjedt el, hogy Ady megint egyszer – művészi formában – hangot adott Debrecen el-lenszenvének. „A *Nyugat* tekintete Nagyvárad után örök vetélytársa, Debrecen felé fordult, Debrecen felé, amelyre csak nemrég (1908) ragasztotta rá Ady ’A *maradandóság városa*’ címet”.⁷ Tehát még Kardos Albert is, „a *Nyugat* táborának akkori szálláscsinálója”, utólag megbélyegzőnek érezte a verscímet. Oláh Gábor is valami ilyesmit hüvelyezett ki a költeményből: „A *maradandóság városa* rideg, de meleg szívek is lappanganak benne.”⁸ Földessy Gyula így kommentálta a vers címét: „A *Maradandóság városában*, azaz Debrecenben, a tradíciós, konzervatív, sohase változó városban.”⁹ Kovalovszky szerint „Ifjú önmagát nosztalgiával megidéző versének címében Ady megbélyegzi Debrecen...”¹⁰ Bata Imre értelmezése: „Az Ady-mitológiában Debrecen a *maradandóság városa*, s a Hortobágy poétájának elmegy a kedve a daltól, ha társaira néz.”¹¹ Talán eltekinthetünk a további meggyökeresedett, igaztalan vélekedések idézésétől, miszerint Ady Endre *A Maradandóság városában* c. versével jól odamondott a maradi Debrecennek. Bizonyára alapul szolgált ehhez több fiatal-kori verse, majd *A Délibáb üzenete* (amely ekkor már megvolt!). Alapul szolgálhatott, hogy debreceni újságíróként nem lett kritikátlan bámulója a cívis városnak, majd Váradról és Budapestről egy párszor félreérthetetlenül leszedte a keresztvizet a cívis konzervativizmusról. Például: „Ez az én hitem és programom nem kaphat táplálékot Debrecenből. Ahol a konzervativizmus szervi baj, s az öntelt vadmagyarság fékezhetetlen indulat, onnan én nem kaphatok sem kultúrára, sem magyarságra semmit.”¹²

* * *

4 id. Pálffy József: Ady debreceni barátja, Sípos Béla. In: Kovalovszky Miklós (szerk.): *Emlékezések Ady Endréről*, II. Bp. 1974. 185.

5 Kardos Pál: *A Nyugat debreceni kapcsolatai*. In.: *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1979. 74.

6 Szabó Sándor Géza: *Ady és Debrecen*. Db. 1977. 8.

7 Kardos Albert: *A Nyugat Debrecenben – harminc év előtt*. *Nyugat*, 1940/1. 71-74.

8 Levele Juhász Gyulának. Idézi Lakner Lajos (szerk.): Oláh Gábor: *Naplók*, Db. 2002. 105.

9 Földessy Gyula (szerk.): *Ady minden titkai*. Bp. 1962. 102-104.

10 Kovalovszky i.m.

11 Bata Imre: *Az irodalom számvetése Debrecenel*. In.: *Századok szelleme*. Db. 1980. 36.

12 AEÖPM. III. Bp. 1964. 124-126.

Pedig a *Maradandó* nem a *Maradi* szinonimája. Maradandó az, ami megmarad, nem vész el, megőrződik. Persze, amit őriznek, amihez ragaszkodnak, lehet érték és értéktelen egyaránt. De Ady itt pozitív értelemben használja a fogalmat, bízik benne, hogy Debrecen megőrizte a Mulandóság fiának, azaz egykori önmagának alakját. A *Mulandóság* sem a Maradiságnak, hanem a Maradandóságnak az el-lentéte. Maradi az, aki lemarad valamiről, stagnál, nem halad a korrallal, az ízlés változásával, a divattal stb. Debrecen a mindent megőrző város, Kossuth Lajos szavaival a szabadság őrvárosa (ez is eszébe juthatott a költőnek, hiszen a város szeretett vele dicsekedni, és Ady Debrecenben azonosult a Kossuth-kultusszal!), ahol mindenek felett a hagyományok tisztelete dominál. Ezért lát esélyt az emlékidéző versalany arra, hogy megtalálja egykori önmagát.

A vers hangneme az elérzékenyülés és a fölényesség között egyensúlyozó nosztalgia és nem az irónia. Ezt egy másik helyen így érzékelt Kovalovszky Miklós is: „Ifjú önmagát (mégis) nosztalgiával idézi meg egy későbbi versében.”¹³ Tehát amikor azt írja, hogy kamasz fantom alakja „Ilyen jó helyről el nem mehetett”, ezt nem gúnynak szánta, hanem Debrecen dicséretének. Földessy Gyula helyesen látta, hogy „Adynál igen gyakori téma a lelki s az időbeli kettészakítása az én-jének...”¹⁴ Vagyis az én-kettőzés, amit „a poéta adminisztrátor” meggyőző példák sorával bizonyít. Ám e költemény dualista szemléletéről – sem az alkalom konkrét inspirációjáról, sem a versszervező tudatjátékról, a tudat sajátos technikai működéséről – jószerint nincs mondandója. Márpedig ennek konkrét lebontása közelebb visz a költemény helyes értelmezéséhez.

A betegségből lábadozó költő „nagy örömmel” fogadta el a meghívást, valószínűleg tiszteletdíj is ütötte a markát. Erre az alkalomra írta a tárgyalt költeményt. Ezt kétségtelenné teszi február 8-án Érmindszenten Kardos Albertnek írt levele.¹⁵ A látogatás egyúttal jó alkalom volt arra, hogy az egy évtizeddel korábban Debrecenből kedvelt újságíróként, de kezdő poétaként eltávozott, immár országos hírvő költő most visszatérjen a kiröpítő fészekbe és megmutassa magát régi és új híveinek, ellenfeleinek. Ez nyilván jól esett emberi-művészi hiúságának. Ezért is ragadta meg az alkalmat: „kivételesen igenis fölolvassok”, erősíti meg idézett levélben. A visszatérés meditációra ösztönzi: „A verset életének egyik mélypontján írta: létgondok, dühödt támadások, Léda-válság, tépett idegállapot és bomló egészség pokolbugyraiban vergődve. Debreceni felolvasásra készül, s önkéntelenül fájdalmas visszavágyódással gondol 10-12 év előtti önmagára, a vidám, gondtalan, egészséges álmú jogászgyerekre. Ez azonban nyilván csak az emlékezés lelkiállapotának pillanatnyi, lírai szubjektívizmusa, mert a felolvasásról visszatérve másként ír Debrecenről.”¹⁶ Kétségtelen, Adynak nem

13 In.: Kovalovszky (szerk.): Ady Endre: *Életem nyitott könyve*. Bp. 1977. 179.

14 Földessy i. h.

15 In. AEL II. 1908-1909. Bp. 2007. 13-14.

16 Kovalovszky (szerk.): *Emlékezések Ady Endréről*. II. k. Bp. 1974. 7.

az ebben a versében megfogalmazott nosztalgikus emlékezése rajzolja ki végleges (hiteles) Debrecen-képét, de most erről a szövegről van szó, s nem a költő és Debrecen viszonyának összegzéséről. Jóllehet minden vers intenzív totalitás, mégis igaza van Saint-John Perse-nek, egyetlen költemény sem „kikristályosodás”, mert „a költészet elsősorban mozgás, születésében éppúgy, mint növekedésében és végső kiteljesedésében.”¹⁷

Az emlékezés természetéből adódik, hogy az ember abban az esetben, amikor korábbi önmagát gondolja el, szükségképpen kettéosztja magát szubjektumra és – fenomenológiai értelemben – objektumra. A objektum, mint a személyiség valamikor levált része, már rajta kívül van, s ha nem is áll szemben az aktuális szubjektummal, de pillanatnyi identitásától különbözik. Vagyis a kamasz-fantom azonos is és nem is azonos jelenlegi önmagával: „Nem én vagyok, nem az vagyok.” – hangsúlyozza.¹⁸ A költői empátia évek és falak mögül előhívja, feltámasztja az egykori alakot. Tárgyas, helyenként lokális frazeológiával hitelesíti a múltidézés, amivel életének redukált értékszínvonalát dokumentálja. E helyi utalások dekódolására teszünk kísérletet.

A Szeszta-bor – amint a kritikai kiadás is rámutat – Debrecen egyik homokos kertségének, a Libakert és a Nagyerdő között elterülő, kissé dombos Seszta-kertnek az (olcsó) bora. A terület onnan kapta a nevét, hogy korábban a Kollégium kisközművelőinek, a sestáknak, vagyis a sexta classis (hatodik osztály) tanulóinak volt a játszóhelye.¹⁹ *Szulamith* címen az 1899/1900-as évadban Avron Goldfaden–Emanuel Davidsohn zsidó tárgyú dalművét játszották 44. bemutatóként Debrecenben, amelyről Ady is véleményt formált, sőt verset írt.²⁰ Szaffó című darabot azonban nem mutattak be!²¹ „A világ: Nagyerdőtől a vasútig”. Ez nemcsak a debreceniek, az ő szűkös mozgástere is. Ady Lajos utalt rá életrajzában, hogy bátyja debreceni éveiben „a társasági életet nem ismerte, családokhoz egyáltalán nem járt.” Újságíró életét főleg a redakcióban, illetve kávéházban, színházak között, meg az utcán élte.²² Debrecen legfőbb útvonala egyébként ma is a Nagyállomástól a Nagyerdőig vezet. Már az első, 1884. október 4-től mű-

17 Saint-John Perse: *Költészet*. In.: *A líra ma*. Bp. 1968. 125.

18 Egy korábbi én-kettőző költeményében Duna parti és Szajna parti önmagának ellentétes egységét így erősíti: „Az is én vagyok, én vagyok”(A *Szajna partján*).

19 Abban az időben ugyanis az osztályok elnevezése a hatosztályos gimnáziumban felülről lefele történt. A legfelső (végzős) osztály volt a prima classis, a kezdő, a legalacsonyabb évfolyam pedig a sexta classis. Lásd: Nábrádi Mihály (szerk.): *Debrecen utcanévei*. Db. 1984. 257-258.

20 AEÖV (1891-1899) Bp. 1969. 153-155, ill , AEÖPM I. 217.

21 A kritikai kiadás pontatlanul fogalmaz: „Szulamit és Szaffó: népszerű operettek, amelyeket Debrecenben Ady is látott, az utóbbiról kritikát is írt.” Majd megadja Szulamitról frott kritikájának adatait.

22 Ady Lajos: *Ady Endre*. Bp. 1923. 78.

ködtetett helyiérdekű kisvasút főútvonala is ez volt.²³ Jóllehet Ady korában még nem léteztek a klinikák és az egyetemek, de a városi fürdő akkor is a Nagyerdőn volt. „Külön Apollója nincs neki.” Apollon Napisten a görög mitológiában. Vagyis ekkor Ady még nem szuverén egyéniség, átlagember, képletesen szólva „geocentrikus” a világképe. De később már büszkén vallja: „Ki vagyok? A Napisten papja.” (*Egy párisi hajnalon.*) Érett költő korában szívesen élt az önmagára vonatkoztatott Apolló-szimbólummal, egy helyütt „Paraszt Apollónak” nevezte magát (*A Krisztusok mártírja*), másutt „az új daloknak ifjú Apollójá”-nak” (*Dalok tüzes szekere*), ismét máshol azt mondja magáról: „nem apollói bátor” (*Egy csúf rontás*). „Boldoggá teszi a sírás, / S egy olcsó csóknak is örül”. Ezek az utalások mutatják leginkább a nem autentikus létet: a diák és újságíró-volontőr tudata még nincs antagonisztikus ellentmondásban a világgal, nincsenek sem egzisztenciális, sem szellemi elit-igényei. De Vezér Erzsébet bizonyára téved, amikor azt olvassa ki a szövegből (nyilván más szövegek erős hatása alatt, illetve a *kamasz* szó pragmatikus értelmezése miatt), hogy már Debrecenben eltékozolta magát, s egy még korábbi kamasz-fantomot sirat. „Úgy érzi, hogy itt, ekkor vesztette el régi önmagát, azt az egészséges kamaszt, aki még nem járt külön utakon. Évek múlva is ennek a fantomját kergeti Debrecenben.”²⁴ Ady szóhasználatában a *kamasz* nem a pubertárs-korra, hanem metaforikusan *költő-kamasz* voltára vonatkozik. Ez a kamasz vidám, jól alszik, ismeretkritikai problémák nem gyötrik, fölényesen intézi el a távoli halál fenyegetését stb. Ahogy Schöpflin írja: „Debrecenben még alig volt fogalma a városi és falusi élet közötti különbségről, a magyarság helyzetéről, a kor szociális kérdéseiről. Még nem tudta önmagát, a költőt különválasztani a világtól, az általános vélekedés és magatartás sodrában úszott, és még nem tudta, hogy a költő szava különvélemény.”²⁵ Már most kérdés, hogy az aktuális versíró autentikus életet él-e? Egy kissé fölényesen, de vágyakozva gondol régebbi, naiv, igénytelen önmagára, de megbocsátó mosolygással. A költői pozíció, a felettes én intellektuális hangja kétségtelenül öntudatos, távlatot és tapasztalatot sugall, a megszüntetve megőrzés bölcsességét.

Igen, ez már az autentikus létmód, a személyiség kiharcolt szabadság-állapota, amely azonban ambivalens létállapot, mert egyrészt ára volt, ráment az egészsége, másrészt minden döntést magának kellett meghoznia, egyedül maradt. A művész már kész, de nem boldog. Sőt: „Engem egy nagy átok borít.” Ez a kijózanodás pillanata. Hogy mi az az „egy” nagy átok, arról könyvterjedelmű találgatásokba lehetne bonyolódni, most csak annyit, hogy én-tudatának ez a

23 Villamos csak 1911-től jár Debrecenben! Lásd: Simonyi Alfonz: *A debreceni „lóvasúttól” a villamosig*. In.: Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. XXVII. 2000. 175-209.

24 Vezér Erzsébet: *Ady Endre alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1968. 32.

25 Schöpflin Aladár: *AdyEndre*. Bp. 1934. 10-11.

nyugtalanító sötét foltja már debreceni korszakában is megvolt.²⁶ Király István meghasonlott komorságú, tragikus emlékezésként aposztrofálja a verset: „Az eltévedt ember belső ellentmondásossága tükröződött ebben az ellentmondásban, egyet jelentett itt az igényes élet s a magányba vesző, átokkal sújtott lét; a csóddel, a bukással, a reménytelenséggel azonosult az emberi nagyság...”²⁷ Bár régi önmagát keresni érkezett Debrecenbe, végül nem óhajt a fantomkamasszal „szemtől szembe” találkozni, kitér a szerepek szembesítése elől. Az ütköztetés elhagyása sokat sejtetően utal a vers beszélőjének idegállapotára, s mint esztétikai hatásforma artikulálódik. E kitérésben már benne van az „Én, beteg ember, csupán csak várok” tépettsége, enerváltsága.

Felettebb érdekes Gyulás Pál közelítése a költeményhez. „Igaza van-e a költőnek, midőn debreceni éveire visszpillantva így idézi fantom-kamasz alakját?” – teszi fel a kérdést, majd a 3. és 4. versszak idézése után így válaszol: „A költő, mikor ezt a verset írta, a pillanat hatása alatt állott. E versnek lehet költői igazsága, benne lehet a pillanat igazsága, de nincs benne irodalomtörténeti igazság. A debreceni Adyban adva vannak a későbbi Ady pszichológiai keretei. (...) Ady mint művész Debrecenben még le volt fojtva, a lelki kerete már kész, de ellenáll az Anyag, hiányzik a művészi felszabadulás. A debreceni Ady: a lefojtott Ady.”²⁸ Ez az aspektus ellentmondásban van Ady versbeli önértékelésével, azt sugallja, hogy a szövegértelmező jobban érti a költőt, mint az önmagát. Ez a hermeneutikai diszciplína szerint egyáltalán nem lehetetlen, sőt szükségszerű.

* * *

Kilépve a vers szövegéből, lélektanilag is érthetetlen lenne, hogy valakit meghívunk vendégszereplésre, s az jól „beolvas” a házigazdá(k)nak. Egy ilyen szituáció feltételezése még akkor is nonszensz, ha tudjuk, hogy Ady harcias életstratégiát követett, s nem állt tőle távol a kíméletlenségig őszinte szókimondás. Akárhogy is, a vers a maga könnyed és mégis elmélyedő alapötletével, finom érzelmességével nem tévesztette el hatását, kivált a debreceni közönség előtt, amelynek soraiban bizonyára nem kevesen voltak, akik még emlékeztek a kilenc-tíz évvel azelőtti kezdő újságíróra. „Az a konzervatív polgári közönség, amely hűségesen eljárta a Csokonai Körbe, és most kíváncsian és idegenkedve, inkább fejcsóválva, mint tapsra készen leshette, hogy is fog bemutatkozni a kiátkozott, hitetlen és hazafiatlan modern költő. Ez a közönség bizonyára kelleme-sen volt meglepve, amikor először a maga városának a gyöngéd, szeretettel teli emlegetését hallotta, aztán egy bűnbánattal telt fohászkodást (...) Mindent összevéve megállapíthatjuk, hogy Ady nem megbotránkoztatni, hanem inkább

26 Gondoljunk az *Ismeretlen átok* c. versére: „Engem megfogott egy / Ismeretlen átok.”

27 Király István: *Ady Endre*. II. Bp. 1970. 373.

28 Gyulás Pál: *Gondolatok Ady emléktáblája előtt*. Debreczeni Szemle, 1932. /5. 178-82.

megnyerni akarta a vidéki polgári közönséget. Anélkül, hogy önmagát megtagadta volna”.²⁹

Ez minden bizonnyal így volt! A lokálpatrióta, vidéki kisebbségünkben sértődésre hajlamos egykori debreceni lapok bizonyára felszisszennek, ha a várost fricska érte volna. A lelkes beszámolók azonban ennek épp ellenkezőjéről tanúskodnak. Igaz, egyik referáda sem vállalkozott az egyes versek értelmezésére, csak általános méltatással szolgált. Ilyenformán: „Ady Endre öt költeményt olvasott fel. Mind az öt tipikus képviselője Ady költészetének, annak a szuggesztív erejű, új érzések tüzeitől áthatott, csudálatos finom muzsikájú magyar költészetnek, mely egy végtelenül szenzitív magyar lélek kincses mélyén fakadt.”³⁰ „Magas szárnyalatú, és mély értelmű költeményeit a megjelentek valószínűleg tapsorkánnal honorálták.”³¹ „Ezelőtt évekkel itt Debrecenben volt egyszerű újságíró, s akkor eltűnt közülünk, hogy ismét visszatérjen hozzánk. S amit elvitt innen, visszahozta ismét: szívének melegét, sejtéses intuícióit, művészi nagy aspirációit s költői fényes álmait megcsillantotta előttünk.”³² „... a debreceni közönség finom érzékéről tett tanúságot, hogy ezt a nem mindennapi s nem mindenkinek hozzáférhető poétát élvezni s megérteni tudta.” A beszámoló kivált két verset emeli ki, *A Maradandóság városában* nincs köztük.³³

A lapok arról is hírt adtak, hogy az est után a Csokonai Kör Ady tiszteletére társasvacsorát rendezett az Angol Királynő szálló éttermében. „A társasvacsorán a város úri társaságainak színe-java megjelent. A fiatal író legutóbbi sikere alkalmából zajosan ünnepelték a jelenvoltak, akik egyébként kedélyes hangulatban a késő éjjeli órákig együtt maradtak.”³⁴

29 Kardos Pál: *A Nyugat debreceni kapcsolatai*. In.: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1979. 74.

30 *A Csokonai Kör felolvasó ülése. Ady Endre Debrecenben*. Debreczen, 1908. febr. 27. 4-5.

31 *A Csokonai Kör felolvasó ülése. Ady Endre Debrecenben*. Debreczeni Független Újság, 1908. febr. 27. 4.

32 *A Csokonai Kör ülése*. Debreczeni Reggeli Újság, 1908. febr. 27. 2.

33 *A Csokonai-kör felolvasó ülése*. Debreczeni Újság, 1908. febr. 27. 4.

34 *Ady Endre ünneplése*. Debreczeni Független Újság. 1908. febr. 27. 4.

Maticsák Sándor

A finnugor (uráli) népek helyzete Oroszországban

Az uráli nyelvcsaládba tartozó népek¹ között mindössze három államalkotó található: a magyarság mellett a finnek (a finnt anyanyelvüként beszélők száma mintegy ötmillió) és az észtek (számuk egymillióra tehető, kb. kétharmaduk lakik Észtországban, a többiek diaszpórában, elsősorban Svédországban és az Egyesült Államokban). A Norvégia, Svédország és Finnország északi részén élő, kb. 80 ezres létszámot kitevő lappok és a valaha a lettországi Kurland-félszigeten élt, az egykori dicsőséges Livóniának nevet adó, mára már csak mindössze kéttucatnyi, szétszórtan élő lív kivételével az uráli népek mindegyike Oroszországban él. Lakóterületük három areába sorolható:

- a) Baltikumi area, Szentpétervár környéke, Északnyugat-Oroszország: itt élnek a *karjalaiak* (Finnországtól keletre, a Karjalai Köztársaságban²), a *vepszék* (az Onyega-tó vidékén és Szentpétervár környékén), az *inkeriek* és a *vótok* (Ingermanlandban, a Narva folyó és a Ladoga-tó között), valamint az oroszországi *lappok* (a Kola-félszigeten).
- b) A Volga és az Urál közötti area: az ún. volgai (*mordvin* és *cseremisiz*) és a permi (*zürjén* és *votják*) népek lakóterülete, a róluk elnevezett közigazgatási egységekben (Mordvin, Mari, Udmurt és Komi Köztársaság), ill. szétszórtan a Volga-vidéken.
- c) Nyugat-Szibéria, ahol a *vogulok* és az *osztjákok*, valamint az uráli nyelvcsalád másik nagy ágát alkotó szamojédok (*nyenyecék*, *enyecék*, *nganaszanak* és *szölkupok*) élnek (Hanti-Manysi Autonóm Körzet, Jamal-

1 Írásomban a finnugor népek hagyományos, a szélesebb nagyközönség által talán jobban ismert nevét használom: cseremisiz (belső neve: mari), osztják (hanti), vogul (manysi), votják (udmurt), zürjén (komi). Ugyancsak ez indokolja a nyelvcsalád kettős névhasználatát: általában a megszokottabb *finnugor* terminust használom, az *uráli* elnevezéssel csak akkor élek, ha a nyelvcsalád másik nagy ágát alkotó szamojéd népekről/nyelvekről is szólok.

2 Ezek a közigazgatási egységek a szovjet időkben ún. Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságok (oroszul: ASzSzk, cirill betűkkel: АССР) voltak, a Szovjetunió megszűnése után nevükből csak a Köztársaság (Республика) maradt.

Nyenyec Autonóm Körzet, Nyenyec Autonóm Körzet, Tajmir Autonóm Körzet).³

Írásomban azt igyekszem körüljárni, milyen ezeknek a népeknek a helyzete a mai Oroszországban: milyenek az életkörülményeik, biztosítva van-e nyelvhasználati joguk, hogyan és milyen körülmények közepette használhatják anyanyelvüket, azaz, mindebből fakadóan, fenyegeti-e őket a nyelvvelhalás – s végső soron a nép kihalásának – veszélye.

1. Az őslakosság lélekszáma, aránya

Az Oroszországban élő nyelvrokonaink összlétszáma a 2002-es népszámlálási adatok szerint mindössze 2,7 millió főt tesz ki, ráadásul lélekszámuk egyre fogy, az ezt megelőző, 1989-es census még mintegy 3,3 millió urálit számlált. (Ezeket az adatokat némi fenntartással kell kezelni, hiszen egyrészt a kisebbségi létben – főként a vegyes házasságokban – élők identitása ingadozik, az alacsony nyelvi presztízs miatt önmeghatározásuk bizonytalan, másrészt pedig, főként a szovjet időkben, a felülről „elre elrendelt” számadatokhoz való igazodás is torzította a képet, de összességében mégiscsak ezekkel a nagyságrendekkel számolhatunk.)

E népek között vannak – relatív értelemben – nagyok, viszonylag jól kiépített kulturális-oktatási rendszerrel, vannak úgy-ahogy vegetálók, s vannak kihalófélben lévő nációk, amelyek egy-két generáció múlva el fognak jutni a teljes enyészetig. Az egyes népek lélekszáma az alábbi képet mutatja:⁴

-
- 3 Az uráli népekkel foglalkozó, összefoglaló jellegű, magyar nyelvű művek: CSEPREGI MÁRTA (szerk.): Finnugor kalauz. Panoráma Kiadó, Budapest, 1998; HAJDÚ PÉTER (szerk.): Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Corvina Kiadó, Budapest, 1975; HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER: Uráli nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978; HONTI LÁSZLÓ–CSÚCS SÁNDOR–KERESZTES LÁSZLÓ (szerk.): A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010; NANOVFSZKY GYÖRGY (szerk.): Nyelvrokonaink. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000; RÉDEI KÁROLY: Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus krónikája. Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 13–46; SIPŐCZ KATALIN: A magyar mint finnugor nyelv. In: A magyar nyelv kézikönyve (szerk. Kiefer Ferenc). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003 21–40; SIPŐCZ KATALIN: A magyar mint uráli nyelv. In: Magyar Nyelv (szerk. Kiefer Ferenc). Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 288–315.
- 4 A statisztikai adatok elsődleges forrásai: PUSZTAY JÁNOS: Nyelvvel hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 43–54; SIPŐCZ KATALIN: www.perepis2002.ru. In: Finnugor Világ X/2 [2005]: 23–27. Az adatokhoz vö. továbbá LALLUKKA, SEPPÖ: East Finnic population trend since 1959. In: Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Internationalen Symposiums. Specimina Sibirica VIII. Red. János Pusztay. Szombathely, 1993. 83–94; SARV, HENO: Suomalais-ugrialaisten kansojen väkiluku Venäjällä 18.–20. vuosisadalla [A finnugor népek létszáma Oroszországban a 18–20. században]. In: Kotiseutu 1992/4: 147–151; SUIHKONEN, PIRKKO: Suomensukuiset kansat väestötilastojen valossa [A finnel rokon népek a népszámlálások fényében]. Terra. Suomen Maantieteellisen Seuran Aikakauskirja. Helsinki, 1987. 209–232; SZANUKOV, KSZENOFONT: Oroszország finnugor né-

		2002-es népszámlálás	változás az 1989- eshez képest (fő)	változás az 1989- eshez képest (%)
1.	mordvinok	844 000	-310 000	73%
2.	votjakok	637 000	-110 000	85%
3.	cseremiszek	604 000	- 67 000	90%
4.	zürjének	418 000	- 79 000	84%
5.	karjalaiak	93 000	- 38 000	71%
6.	nyenyeczek	41 000	+ 6 000	117%
7.	osztjakok	29 000	+ 6 500	129%
8.	vogulok	11 500	+ 3 000	135%
9.	vepszék	8 000	- 4 500	64%
10.	szölkupok	4 200	+ 600	117%
11.	lappok	2 000		
12.	nganaszanok	800	- 500	62%
13.	inkeriek	300	- 500	38%
14.	enyeczek	200		
15.	vótok	50		

Az adatok riasztóak. 13 év alatt a legnagyobb oroszországi finnugor népesség, a mordvin létszáma több mint 300 ezerrel (!) csökkent, közel 30%-os veszteséget szenvedett el a karjalai, kétharmadára esett vissza a vepsze és a nganaszan, 38%-ra az inkeri. 13 év alatt! Nem kell nagy jóstehetség annak megjövendöléséhez, mi történik ebben az évszázadban, ha a fogyás ütemét nem sikerül megállítani. Ez a fogyás természetesen nem új keletű, ha az 1926-os népszámlálás adataival vetjük össze a legfrissebb mutatókat, a tendenciák még világosabbak: a mordvinok létszáma például akkortájt még 1,335 millió volt, a karjalaiak még 248 ezren voltak, az inkeriek 17 000 főt számláltak.

Van ugyanakkor négy olyan nép, melynek létszáma növekedett a legutóbbi két összeírás között. Sajnos, diadalittas győzelmi jelentésre semmi okunk, ez a növekmény nem valós etnikai folyamatok eredménye, hanem az ún. „megélhetősi kisebbségekhez” való csatlakozás következménye, a szibériai olajmezőkön élő kisebbségek ugyanis – cserébe ősi lakóterületük elpusztításáért – anyagi juttatásokat élveznek, így ezen előnyökért bizonyos körök könnyen „nemzetet váltanak” – legalábbis papíron. (A nyelvtudás, az anyanyelv-használat mutatói rögtön leleplezik őket, ld. a 2. fejezetet.)

A puszta lélekszámoknál is többet mondanak az őslakosok és a betelepült orosz (és kismértékben törökségi, elsősorban tatár) népesség közti arányszámok. Ha megvizsgáljuk, hogy az egyes köztársaságokban/autonóm területeken az összlakosság hány százalékát teszik ki az adott népek, a következő eredményt kapjuk:

a cseremiszek aránya a Mari Köztársaságban	43%
a mordvinok aránya a Mordvin Köztársaságban	34%
a votjákok aránya az Udmurt Köztársaságban	31%
a zürjének aránya a Komi Köztársaságban	25%
a karjalaiak aránya a Karjalai Köztársaságban	9%
a vogulok-osztjákok aránya a Hanti-Manysi AK-ban	1%

Másképp fogalmazva, egyetlen uráli nép sem él többségben a saját lakóterületén. Ennek elsősorban történeti okai vannak. Az orosz hódítás a Középső-Volga vidéken már a 13. században megkezdődött (1221-ben alapították Nyiznyij Novgorodot), expanziójukat a tatárjárás három évszázadra visszavetette, de Kazany 1552-es elfoglalása után már semmi nem akadályozta meg őket a Volgától délre eső területek meghódításában, ill. az Urál-vidék és Szibéria elfoglalásában. A gyors betelepítések révén – amelyhez hozzájárult az őslakosság elmenekülése az erőszakos keresztény térítés és a növekvő adóterhek elől – hamar vegyes falvak jöttek létre, s köztudott, hogy a vegyes házasságok számának emelkedése az egyik legbiztosabb módja az őslakosság visszaszorításának. Mindezek mellett a szovjet idők közigazgatási lépései is sokat tettek a finnugorok (és persze más népek) kisebbségbe kényszerítéséért: az egyes köztársaságok, nemzetiségi körzetek határait általában sikerült úgy meghúzni, hogy az őshonos népesség egy része kívül rekedjen azokon. Ennek ékes példája a mordvinság, amely a „legszétszórtabb nép” kétes címét viseli: az öszmordvinságnak csak egyharmada lakik a róluk elnevezett köztársaságban. A többi finnugor nép egy-ségesebb: a zürjének 88, a vogulok 87, a votjákok 72, a karjalaiak 70, az osztjákok 58 és a cseremiszek 52%-a lakik a róluk elnevezett közigazgatási egység határain belül, lényegesen több (habár távolról sem elegendő) nemzetiségi és nyelvi jogot kapva, mint diaszpórában rekedt társaik.⁵

5 A finnugor népek történelméről részletesebben: TAAGEPERA, REIN: A finnugor népek az orosz államban. Osiris Kiadó, Budapest, 2000; KLIMA LÁSZLÓ: Finnugor történeti chrestomathia III. Budapesti Finnugor Füzetek 19. Budapest, 2005; SZÍJ ENIKŐ: Az oroszországi finnugor népek

2. Az anyanyelv helyzete

Egy kisebbségben lévő nyelv jövőbeni helyzetéről, túlélési esélyeiről sok mindent elárul az anyanyelvi beszélők száma, az anyanyelv státusza. A magukat valamelyik uráli néphez tartozónak valló népességnek mindössze 64%-a beszéli az anyanyelvét.⁶ (A statisztikák persze itt is torzok, hiszen eleve nagyon nehéz meghatározni, mit is jelent egy „nyelvet beszélni”). Az elszomorító adatsorok hátterében egyrészt a valós nyelvvesztés áll (ami a kihaláshoz vezető legbiztosabb út), másrészt viszont az anyanyelv alacsony presztízse okozta rossz érzés, már-már szégyenérzet is sokszor arra kényszeríti az adatközlőt, hogy magát a többséghez, a többségi nyelvhez tartozónak vallja.

Az oroszországi kisebbségek és az oroszajkúak nyelvhasználati viszonyai távolról sem egyenlőek. A kisebbségben élőknek – kis, eldugott falvak lakosait leszámítva – a boldoguláshoz nélkülözhetetlen elsajátítaniuk a többséget alkotó oroszok nyelvét, fordítva viszont ez egyáltalán nem működik: a statisztikák szerint például Mariföldön mindössze 3-4%-ra tehető a kétnyelvű oroszok aránya.⁷ A nyelvvesztést felgyorsítja a kisebbségi nyelv szűk használati köre, a családi szférába, a mikrokörnyezetbe való visszaszorulása. A szülők nem érzik úgy, hogy gyermeküket a későbbi boldogulásuk érdekében feltétlenül meg kellene tanítani felmenőik csekély presztízssű nyelvére, hiszen a közigazgatás, a tudomány, az egészségügy stb. nyelve az orosz. A kisebbségi nyelv csak akkor tudna kitörni e helyzetből, ha sikerülne beindítani az anyanyelv megtartását célzó programokat, sikerülne megeremteni a különféle szaknyelveket, sikerülne elérni a valódi hivatalos nyelvi státuszt, sikerülne megerősíteni az iskolai anyanyelv-oktatást, de mindezt vajmi kevés az esély (erről bővebben a következő fejezetben lesz szó).⁸

A nyelvi presztízsz elvesztéséhez hozzájárul az is, hogy a kisebbségi lakosság anyanyelvén nem képes „nagy dolgokat” művelni. Nincsenek olyan példaképek, legyenek azok írók, költők, rockénekesek, sportolók, filmszínészek, akik anyanyelvükön lettek híresek (sőt, oroszul se nagyon), akiknek a sikeres életpályája modellül szolgálhatna mások előtt. Jellemző Juvan Sesztalov példája: az 1958-ban a *Makem at* (Földem illata) c. verseskötetével az irodalomba berobbanó, fiatalos lendületű, gyökereire büszke és anyanyelvén író vogul költő későbbi,

történelme és jelenlegi helyzete. In: Finnugor kalauz (szerk. CSEPREGI MÁRTA), Budapest, 1998. 36–48; valamint a Nyelvrokonaink (szerk. NANOVFSZKY GYÖRGY) c. könyv (Budapest, 2000) idevágó fejezetei: 29–120.

6 PUSZTAY JÁNOS: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 65–95.

7 Uo.

8 Uo.

világsikert arató regényeit már oroszul írta, s vogulságát a mai napig is csak egyfajta „kirakatkisebbségiként” őrzi, s közben a vogul–sumér nyelvrokonságot dicsőíti.

A legutóbbi két népszámlálás adatai szerint az anyanyelvüket használók százalékos aránya nyelvenként a következő képet mutatja:

	2002	1989		2002	1989
inkeri	92	37	mordvin	58	67
nyenyec	75	77	karjalai	50	48
vepsze	69	51	osztják	47	60
cseremisiz	68	80	enyec	42	45
zürjén	67	70	szölkup	38	48
votják	67	69	vogul	24	37
nganaszan	60	83			

Az inkeri, a vepsze és a karjalai adatok kivételével (az adatok megbízhatatlanságáról tanúskodik az inkeri anyanyelvi beszélők számának radikális emelkedése, eléggé hihetetlen, hogy 13 év alatt szinte mindenki megtanult inkeriül...) minden uráli nép esetében kisebb-nagyobb mértékben csökken az anyanyelvi beszélők száma. Az átlagos, mintegy 9%-os csökkenést jóval meghaladó mértékű a nyelvelhalás üteme a nganaszanoknál (23%), az osztjákoknál és a voguloknál (13%), ill. a cseremiszeknél (12%). Ez az adatsor jól mutatja, mennyit is ér a vogulok és osztjákok hivatalos lélekszámának növekedése.

Ha az első fejezetben közölt népességi adatokat besorozzuk az anyanyelvi beszélők százalékos arányszámával, megkapjuk egy-egy nép tényleges lélekszámát:

mordvinok	490 000	vepszék	5 500
votjákok	427 000	vogulok	2 800
cseremiszek	411 000	szölkupok	1 600
zürjének	280 000	nganaszanok	480
karjalaiak	47 000	inkeriek	280
nyenyecsek	31 000	enyecsek	80
osztjákok	14 000	összesen:	1 713 000

Azaz, a jobb oldali oszlopban szereplő népek gyakorlatilag a kihalás szélén állnak. Ha a jelenlegi tendencia folytatódna, a következő századfordulóra az anyanyelvét használó uráli népesség oroszországi összlélekszáma százezer alá (!) esne. Mindezt súlyosbítja az irodalmi nyelv problematikája és a nyelvjá-

rások széttagoaltsága. Az oroszországi rokon népek írásbelisége csak néhány évszázadra tekinthet vissza, az első, egyházi jellegű szövegeket csak a 18. században adták ki, az első bibliafordítások pedig a 19. század húszas éveiben jelentek meg. (A 14. század végén a zürjének püspöke, Permi Szent István megalakította a zürjén ábécét, az ún. abur írást, de ez néhány évszázad alatt teljesen feledésbe merült.) A múlt század húszas-harmincas éveiben történtek kísérletek a finnugor nyelvek hangkészletének lényegesen pontosabb lejegyzését biztosító latin betűs ábécé bevezetésére, de a sztálini sötét évek ezeket a törekvéseket elfojtották, így azóta egységesen a cirill ábécét használják.

A nyelvjárási megosztottság nagyon erős. A statisztikai adatokban szereplő alig háromezer, anyanyelvét még használó vogul négy nagy (s ezen belül kb. 10 kisebb) dialektust beszél, s hasonló az osztjákok helyzete is.

Az oroszországi hivatalosságok „oszd meg és uralkodj” elve talán a leghatékonyabban a mordvin esetében működik: a mordvin nyelv két fő nyelvjárását, az erzát és a moksát ők – és számunkra kevésbé érthető módon a mordvin értelmiség jelentős része is – két nyelvnek tartják, s sikeresen szembe is fordították egymással az erzákat és a moksákat. Könnyű belegondolni, hogy ha a statisztikákban nem egy 844 ezres egységes nyelv, hanem egy kb. 550 ezres és egy 300 ezres nép külön jelenik meg, még kevesebb gondjuk lesz velük. Sajnos, a mordvinok esete nem egyedi, hiszen hasonló a helyzet a mezei és a hegyi cseremis, ill. a komi-zürjén és a komi-permják nyelvjárások megítélésében is.⁹

3. Iskolarendszer, az iskolázottság ellentmondásai

Az anyanyelv-használat kérdésköre szorosan összefügg az iskolázottsági mutatókkal. Az oroszországi kisebbségek körében csak az általános iskola alsó tagozatában, pontosabban annak is csak egy típusában, az ún. nemzetiségi iskolákban folyik anyanyelvükön az oktatás (jellemző adat, hogy például Mordvinföldön ez az iskolatípus csak 28%-ot tesz ki az alapfokú intézmények között, a többiben az oktatás nyelve az orosz). A felső tagozaton az oktatás mindenütt oroszul zajlik (kivételt csak a törökségi népek sorába tartozó tatárok és baskírok alkotnak), az anyanyelv itt már csak egy a tantárgyak sorában. A közép- és felsőfokú oktatás szintűgy orosz nyelvű, egyedül csak az egyetemek vagy pedagógiai főiskolák anyanyelvi tanszékein lehet művelni a kisebbségi nyelvet. Mindehhez hozzájárul a hatalom eloroszosító törekvése: bezárják a falusi iskolákat, csökkentik a nyelvoktatásra szánt órák mennyiségét, korlátozzák az anyanyelv-tanári állások

9 A finnugor nyelvek irodalmi nyelvéről: ZAICZ GÁBOR (szerk.): *Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. Linguistica, Series A. Studies et Dissertationes 17.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1995; a mordvin nyelvről: KERESZTES LÁSZLÓ: *A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről.* In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged, 1996. 170–174; ZAICZ GÁBOR: *Hány nyelven beszél(je)nek a mordvinok?* In: *Folia Uralica Debreceniensia 3* [1994]: 113–121.

számát. Ebben a törekvésben sokszor a szülők is partnerek: úgy vélik, hogy ha gyereük nem tanul meg jól oroszul, akkor hátrányba kerül, s a felvételin az orosz nyelvű terminológia ismeretének hiányában eleve esélytelenek lesznek.¹⁰

Az iskolarendszer visszásságaiból (is) adódóan alacsonyak az uráli népek iskolázottsági mutatói. Felsőfokú végzettséggel a statisztikák szerint az oroszországi orosz népesség 19%-a rendelkezik, ehhez képest nyelvrokonaink mutatója 8–9%. A legkevésbé iskolázottak a szamojéd népek, de még a lista élén álló mordvinok (12,6) sem lehetnek büszkéik mutatóikra.¹¹

Az iskolázottság önmagában hordoz egy súlyos paradoxont. Ha emelkednének az iskolázottsági mutatók, ebből nem következne az anyanyelv-ismeret, az anyanyelv-használat javulása, hiszen minél feljebb haladunk az oktatási szinteken, annál inkább az orosz dominanciájával találkozhatunk. Minél tanultabb valaki, annál inkább kötődik az orosz nyelvhez, s annál kevésbé fogja anyanyelvét használni a különféle szakterületeken. Ezáltal az anyanyelv használati köre erősen beszűkül, s másodrendűvé válik. Kialakul tehát egyfajta ördögi kör, amelyből nagyon nehéz kitörni.

Megoldást az anyanyelvi szakterminológia kialakítása, elterjesztése jelenthetne.¹² Még ha az oroszországi nyelvtörvények megengedőbbek is lennének, még ha törekednének is az abban foglaltak betartására, az őslakosság a hivatalokban, kórházakban, bíróságokon stb. nem tudja az anyanyelvét használni, hiszen teljes egészében hiányzik az adott szakterület kifejezőkészlete. Az ilyen terminológiák megteremtése, a „maga nyelvén tudóssá válás” azonban hosszú és fáradságos folyamat. Jelenleg úgy tűnik, az uráli népek körében még az értelmiség sem erőlteti ezt, a külföldi (elsősorban magyar és finn) próbálkozások pedig – megfelelő helyi támogatottság nélkül – nem bizonyulnak elegendőnek (az oroszok pedig értelemszerűen nem fognak e mozgalmak élére állni). Valószínűleg még igen hosszú időnek kell eltelnie ahhoz, hogy mondjuk egy Volga-vidéki orvoskongresszus résztvevői mordvinul, vagy egy szibériai közgazdász-konferencia szereplői osztjákul társalogjanak a kerekasztal-beszélgetések során.

10 PUSZTAY JÁNOS: Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 121–151.

11 PUSZTAY i.m. 260–268.

12 PUSZTAY, JÁNOS (red.): Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Internationalen Symposiums. Specimina Sibirica VIII. Szombathely, 1993; PUSZTAY, JÁNOS (red.): Zur Frage der Terminologiebildung in den uralischen Sprachen. Materialien der Konferenz über „Die Terminologiebildung in den uralischen Sprachen”. Specimina Sibirica XVIII. Szombathely, 2001; PUSZTAY, JÁNOS (red.): Terminology issues in the Finno-Ugric languages of the Russian Federation. Terminologia et Corpora II. Szombathely, 2003; SIRMANKINA, RAISZA–ZAIČZ GÁBOR: Mordvin nyelvészeti terminusok. In: Folia Uralica Debreceniensia 9 [2002]: 131–144; Зайц, Габор–Ширманкина, Раиса: Основные образования мордовской лингвистической терминологии. In: Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum, pars VI. Tartu, 2001. 431–437.

A nyelvhasználat szintjének emelésében némi reményt jelenthetnek a bibliafordítások. A kilencvenes évek elejétől (elsősorban Helsinkiben és Stockholmban) elkezdték újrafordítani a vallási szövegeket (a szovjet időkben ilyesmi nem jelenhettek meg a kisebbségek nyelvén, az utolsó fordítások még a 19. század végén, a 20. század elején készültek, de bennük igen sok az orosz elem). A mostani fordítók igyekeznek új szavakat, kifejezéseket, terminológiákat meghonosítani anyanyelvükön, munkásságuk a nyelvújítási mozgalom első (s eleddig talán egyetlen), igen fontos és hatékony lépésének tekinthető.¹³

4. Arktikus viszonyok, mentális kérdések.

Az Észak-Oroszországban lakó finnugor népek népességsökkenését az eddig felsoroltakon kívül nagymértékben felgyorsítják az életmód okozta problémák is. A sarkkörön túl élők nagyon nehezen viselik a többhónapos téli sötétséget és hideget, a munka nélküli bezártságot, elszigeteltséget. Nyáron sem sokkal jobb a helyzet, a mocsaras vidékeken nehéz megközelíteni a szomszédos – esetenként több tucat kilométerre lévő – településeket, s nehéz elviselni az irdatlan mértékű szűnyoginváziót is. Mindezen mostoha körülmények felerősítik az oroszországi népbetegség, az alkoholizmus hatását. A statisztikák szerint például a zürjén férfiak 56%-a nem éri meg 60. életévét! Ehhez hozzájárul az öngyilkossági ráta

13 A bibliafordításokról általában: KERESZTES LÁSZLÓ: A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 16 [2009]: 57–89; CSEPREGI MÁRTA: Bibliafordító Intézet Helsinkiben. In: *Finnugor Világ* (A Reguly Társaság Értesítője) X/1. Budapest, 2005. 23–27; KERESZTES, LÁSZLÓ: Neological Aspirations in a Few Recent Finno-Ugric Bible Translations. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 12 [2005]: 47–57. Az egyes finnugor nyelvekről: KERESZTES LÁSZLÓ: Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 11 [2004]: 73–86; SÁROSI ANDREA: Az egyházi terminológia elemzése Márk evangéliumának vogul fordításaiban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 14 [2007]: 119–132; WIDMER ANNA: „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek!” Az új suriskári osztják bibliafordításáról. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 11 [2004]: 127–139; KERESZTES LÁSZLÓ: Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban. Mikola-émlékkönyv. Néprajz és Nyelvtudomány 41/1. Szeged, 2001. 129–134; KERESZTES, LÁSZLÓ: Efforts aiming at language reform in the new Mordvin Bible translations. In: R. Blokland–C. Hasselblatt (ed.) *Finno Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2. Maastricht, 2002. 192–196; FÁBIÁN ORSOLYA: A mordvin bibliafordítás terminológiájáról. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 10 [2003]: 91–102; FODOR GYÖRGY: Terminológiai kérdések a Máté evangélium erza-mordvin és karjalai fordításaiban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 14 [2007]: 35–43; PENEVA, DENNICA: Nyelvújítási törekvések Karjalában a legújabb bibliafordításokban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 11 [2004]: 101–112; ГРОМОВА, ЛЮДМИЛА: Тверские печатные памятники карельской письменности 19. столетия. In: *Folia Uralica Debreceniensia* [2006] 13: 29–39; KERESZTES LÁSZLÓ: A vepsze irodalmi nyelv az új evangéliumfordítás tükrében. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 15 [2008]: 49–64; ARMUTLIEVA, CHRISTINA: Az inari és a kildini lapp egyházi terminológia etimológiai elemzése néhány bibliafordítás alapján. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 11 [2004]: 17–26.

emelkedése is: például a mordvinok között a százezer lakosra jutó öngyilkosok száma néhány éve 34,7 volt, míg az oroszországi összmutató „csak” 18,5.¹⁴

A kilátástalanság, a munkanélküliség, a feleslegesség-érzet, az iskolázatlanság kiváltotta negatív folyamatokat felerősíti a hagyományos életforma megszűnése, az eredeti lakóterületek beszűkülése, a gyökerek elvesztése. Ennek oka elsősorban a kőolaj-kitermelésben keresendő. Ami egyes oligarcháknak és holdudvaruknak mesés jövedelmet biztosít, az a kisemmizett őslakoságnak csak a szenvedést hozza. Az óriási mértékű környezetszennyezés miatt életterük beszűkül, eredeti halász-vadász életformájukat a növény- és állatvilág pusztulása miatt fel kell adni. Azoknak, akik egész életüket ősi környezetükben éltek, a nagyvárosokba költözés feldolgozhatatlan sokkot jelent. Anyanyelvük visszaszorul a legszűkebb családi környezetbe, az orosz veszi a hatalmat – mindez rövid időn belül nyelvvesztéshez vezet. Az urbanizáció – hasonlóan az iskolázottság kérdéséhez – egyrészt természetesen az életszínvonal emelkedésének záloga, másrészt ugyanakkor az eloroszosítás és eloroszosodás legbiztosabb útja. Ebből az ördögi körből nincs mód kitörni.¹⁵

A kis közösségek megtartásának egyik legfőbb eszköze a vallás lehetne. A pravoszláv hit terjesztése azonban ugyancsak eloroszosodáshoz vezet, az ősi, animista hitvilág pedig – a több évszázados üldözés következtében – nem elég erős ahhoz, hogy összetartó kapocsként működjön (kivétel talán Mariföld, ahol az animizmus a Szovjetunió megszűntével törvényes vallássá vált).¹⁶

Mindezen adatok, tények, körülmények alapján talán jobban kirajzolódik a szomorú kép: oroszországi nyelvrokonaink sanyarú nyelvi körülmények között, a nyelvelhalástól fenyegetve élik mindennapjaikat, a kisebbségi lét-nemlét határán egyensúlyozva. Nyelvi presztízsük gyenge, és még tovább csökken. A tanulás és a városiasodás paradox módon voltaképpen eloroszosodást jelent, anyanyelvük visszaszorul a kis falvak közösségeibe, sorvadó ősi hitviláguk megreked lakóterületük határain. Mindezt megterhelik az arktikus viszonyokból adódó mentális problémák és a szibériai környezetszennyezés. Pozitív változást az iskolarendszer átalakítása, a valós nyelvi jogok biztosítása, a nyelvi presztízs felemelése, a nyelvi tervezés felpörgetése jelenthetne. Itt-ott látni biztató jeleket, de féltő, hogy ez túl kevés, és túl kései.

14 PUSZTAY JÁNOS: *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője* 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 56, 58.

15 PUSZTAY JÁNOS: *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője* 11 pontban. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 55–64.

16 Az uráli népek hitvilágához: HOPPÁL MIHÁLY (szerk.): *A Tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980; PUSZTAY JÁNOS: „Ha én szólok, Észak beszél...” *Tanulmányok nyelvrokonaink népköltészetéről és mitológiájáról*. Pécs, 1988; TAAGEPERA, REIN: *A finnugor népek az orosz államban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000; VÉRTES EDIT: *Szibériai nyelvrokonaink hitvilága*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.

N. Szabó József

Svájc és a magyar kulturdiplomácia (1945-1948)

1. Svájc fontossága a magyarságkép formálásában

A magyar-német kulturális kapcsolatok kétpólusú*, más kultúrkörök vonatkozásában szinte kizáró jellegéből következett, hogy a két világháború között hivatalos magyar-svájci kulturális-tudományos kapcsolatok nem is igen voltak, a szellemi érintkezés a művészek-írók egyéni kezdeményezéseiből, professzorok előadásáiból, valamint diákok svájci egyetemi tanulmányaiból állott.

A háború kitörése után azonban felerősödtek a magyar-svájci kultúrkapcsolatok. A fasiszta befolyás ellensúlyozására szükségesnek mutatkozott a hivatalos művelődési együttműködés felvétele, illetőleg kiszélesítése Svájjal, amely érzelmileg az antifasiszta koalíció oldalán állt. Ebből a felismerésből kiindulva csatlakozott Magyarország 1939-ben a Genfben székelő Nemzetközi Oktatásügyi Intézethez, sőt a Vallás és Közoktatási Minisztérium a kapcsolatok állandósítása érdekében 1941-ben állandó megbízottat rendelt az intézet mellé.

Svájcnak kulturdiplomáciai fontossága mellett, az ország semlegességéből következő különleges helyzetével, valamint Magyarországnak az antifasiszta koalícióval folytatott titkos tárgyalásaiban betöltött fontos szerepével is magyarázható, hogy az alpesi állam a magyar politikában meghatározó fontosságra tett szert. Kulturális jelentőségén túl ezért politikai fontosságot kapott az a magyar kezdeményezés, amely 1943 tavaszán a neuchâtel és a baseli egyetemeken magyar lektorátus szervezéséhez vezetett. A kijelölt lektorok azonban a háborús események miatt nem foglalhatták el helyüket. 1943 nyarán a kultuskormányzat Magyar Tájékoztató Könyvtárat is felállított Genfben, amely 1944 tavaszáig működött, majd egy félév szünet után újból megkezdte tevékenységét. Ugyancsak Svájc sajátos szerepével magyarázható, hogy Magyarország 1944 januárjában képzőművészeti kiállítást rendezett Bernben és több más svájci városban.¹

Svájc szerepét az új demokratikus kormány és a tudós társadalom is felismerte, és meghatározó fontosságot tulajdonított a semleges országnak a nemzetközi elszigeteltségből való kitörésében és Magyarország jó hírének helyreállításában.

* A német kultúrához való viszony kifejtését „Magyar-osztrák kulturális és tudományos kapcsolatok a második világháború után (1945-1948)” c. cikkemben (Debreceni Szemle, 2009. 3-4. sz.) végeztem el.

1 Új Magyar Központi Levéltár /UMKL/-XIX-J-1-k. 1946-60740.

Svájc Magyarországgal kapcsolatos álláspontja pozitív volt, mert az elsők között, 1945. december 21-én létesített diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal. Nem véletlen, hogy az első ösztöndíjasok között három kutató is lehetőséget kapott Svájcban tudományos kutatásra. Svájc különösen a magyar irodalom megismertetésén keresztül válhatott a magyar kulturdiplomáciai célkitűzések célországává.

Hubay Miklós író 1945 novemberében elkészített genfi manifesztumtervezésében egyértelműen megfogalmazta: nem lehet, hogy a világ színe előtt néhány ostoba háborús bűnös reprezentálja egy nép erkölcsét, szellemi függetlenségét. Hubay úgy látta, hogy a Nyugat Magyarország számára nemcsak remény és program, hanem realitás is. A politikai elszigeteltségből viszont csak akkor van kitörési lehetőség, ha a korábbi politika emlékezte helyett Ady, Babits, József Attila és Bajcsy-Zsilinszky reprezentálja a magyarságot, ha a magyar irodalom kilép nyelvi elszigeteltségéből. Hubay Miklós ezért felszólítja a svájci magyarokat a magyar irodalom pártolására, és arra kéri őket, hogy segítsék elő a magyar írók műveinek nyugat-európai kiadását. Úgy látta, hogy hírünket a világban a leghitelesebben az írók tudják megadni. Senki nem tudhatja a nagyvilágban, mit produkált a magyar szellem, csak akkor, ha az emberiség közkincsévé tesszük a magyar irodalmat.²

A magyar irodalom már 1944-ben is teljesített kulturdiplomáciai küldetést. A genfi magyar diákok a magyarság presztízsének csökkenése idején, az ország német megszállása után, 1944 márciusától különböző francia nyelvű publikációkkal arra törekedtek, hogy a magyarságról többet tudjanak meg, mint egy-egy napi hír. Ezek az írók csak a magyarsággal szimpatizálókhoz jutottak el, de nem kerültek be a világirodalom és a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. A háború után ezért arra törekedtek, hogy francia fordítású magyar műveket helyezzenek el különféle kiadóknál, és ezáltal azokat nemzetközileg publikussá tegyék. A svájci magyar fiatalok összefogtak minden erőt, hogy biztosítsák a magyar kultúra jelenlétét Nyugat-Európában és a nyugat-európai szellem jelenlétét Magyarországon. A magyar kultúra európai kisugárzása érdekében létrehozták a Magyar Írók Nyugat-Európai Kiadása nevű szervezetet Genf, Case postale 39-44 címmel.

A kezdeményezés fontosságával a svájci magyar származású szellemi elit és a magyar emigráció egyetértett, ezért támogatásban részesítette. A Magyar Írók Nyugat-Európai Kiadása patrónusai voltak: Kerényi Károly világhírű klasszika-filológia professzor, Verzár Frigyes nemzetközi rangú orvoskutató, valamint Ledermann László professzor. A kezdeményezés munkatársai között találjuk

2 Magyar Közlöny, 1945. 108. sz.; Magyarország történeti kronológiája IV. 1944-1970. Főszerkesztő: Benda Kálmán, Akadémiai Kiadó, 1980. p. 1025.

Balabán Pétert, Bertalan Imrét, Bolgár Ferencet, Ferenczy Viktort, Hátori Lászlót, Kosinszky Imrét, Sárffy Zoltánt, Sárossy Bélát valamint Vajda Szabolcsot.³

A nemzetközi elszigeteltség megszüntetése érdekében kezdeményezték a Magyar Írók Nyugat-Európai Kiadása Barátainak Társasága létrehozását. Úgy ítélték meg, hogy nagy szükség van azokra, akik Magyarország kelet-európai szerepének végre érvényt tudnak szerezni. Szükségesnek érezték azok megnyerését, akik segítik bekapcsolni Magyarországot a világkultúrába és az egyetemes humanizmus részévé teszik a magyarságot. A cél érdekében fontosnak látták azok megnyerését is, akik a magyar tehetség számára megszerzik a nyugati népek elismerését.

A Baráti Társaság felszólított minden Nyugat-Európába került magyart: itt a pillanat arra, hogy felismerje a hivatását és szentelje a következő hónapokat a magyar kultúra szolgálatára. Felhívja a nyugati emigránsokat, hogy csatlakozzanak a baráti körhöz és közöljék, mekkora összeggel tudják támogatni Magyarországot és Nyugat-Európa szellemi együttműködését.⁴

2. Irodalmunk és zenénk svájci jelenléte

A magyar irodalom és szellemi élet Svájcra keresztül történő nyugat-európai megismertetésére és a már jelentkező kiadói érdeklődés kielégítése érdekében szükségessé vált a francia és a svájci kiadók rendszeres informálása a magyar irodalom eredményeiről. A tájékoztatás érdekében tervbe vették a *Bulletin Bibliographique de Budapest* létrehozását, amely kéthavonként, sokszorosított formában a fordításra érdemes friss magyar könyveket ismerteti, kiemelve a külföldi olvasók számára érdekes motívumokat és mellékel egy-egy rövid szemelvényt fordításban.

A *Bulletin Bibliographique de Budapest* (BBB) minden számában helyet kívánt adni egy-egy klasszikus, a külföld elé még nem került magyar szerző ismertetésének. A tervzet szerint a BBB-ét rendszeresen megkapják a francia és svájci kiadók, irodalmi folyóiratok, valamint a jelentősebb színházak dramaturgjai. Az elképzelés szerint a *Bulletin* jelentősége abban van, hogy közvetlenül az irodalom kulcspozícióiban lévő személyek kezébe kerül, annak tanulmányozása az egyes kiadók üzleti érdekében áll és így figyelmet kelt a magyar irodalom iránt azokban a körökben, amelyek az élő irodalommal és a nyilvánossággal állandó kapcsolatban vannak.

1945 novemberében a *Bulletin Bibliographique de Budapest* első számának anyaga sokszorosításra készen állt. A BBB elsőnek József Attila válogatott verseit – 80 költeményt – kívánt kiadni Hubay Miklós és André Prudhommeaux fordításában. A tervzet szerint József Attila versei 1945 december elején Genf-

3 UMKL-XIX-I-1e. 1945-86.278

4 UMKL-XIX-I-1e. 1945-68.278

ben, a Continent kiadónál jelentek volna meg. A kiadvány értékét növelte, hogy a költőnek ez volt az első teljességre törekvő és a francia műízlés követelményeinek megfelelő külföldi megszólalása. Ez a kiadás fordulópontot jelentett a magyar költészet háború utáni értékelésében.

Kiadásra készen állt Hubay Miklós *Kakast áldozatok, tragédia három felvonásban* című drámája, mely 1945 karácsonyán Párizsban az Aux Portes de France kiállításban jelent volna meg. Ki kívánták adni a magyar ellenállás irodalmának antológiáját. A kötetet 1946-ban a Trois Collines nagy sikerű „Domaines” sorozatában szándékoztak megjelentetni. Kiadót még nem talált Kosztolányi Dezső Rényey Viktor által fordított 12 novellája. Elkészült több művészeti író, többek között Keresztury Dezső, Kállai Ernő, Kolb Jenő és Oltványi Imre tanulmánya. André Prudhommeaux fordításában elkészült az *Ady Endre: Válogatott versei* c. kiadvány is. Remélték, hogy méltó fordításban jelenhet meg Madách *Az ember tragédiája*.⁵

A zene kiemelt kulturdiplomáciai jelentősége miatt Magyarországon már 1946 elején fontosnak tartották, hogy zenészeink részt vegyenek az 1946. évi Genfi Zenei Versenyen. A szereplés azért is nagy fontosságú volt, mert a háború alatt kényszerűen szünetelő genfi nemzetközi zenei versenyek 1946. szeptember 20 – október 5 között újból megrendezésre kerültek. A verseny kötelező és szabadon választott darabokból állt. A magyar zene nemzetközi elismerését jelzi, hogy a kötelező darabok között szerepelt Liszt H-moll balladája, Esz-dúr és A-dúr zongoraversenye, Bartók rapszódiai és vonósnégyesei. A genfi zenei versenyen részt vettek: Szoltsányi György, Siki Béla, Benedikt Klára és Zemplén Kornél zongoraművészek, valamint Cserfalvi Eliz, Garami-Guttman Artúr, Lengyel Gabriella, Gerle Róbert, Glanz Elemér hegedűművészek, továbbá Banda Ede és Czakó Éva gordonkaművészek. A magyar zenei delegáció tagja volt még a Rothfeld-kvartett és Szeszler Tibor oboaművész.⁶ A magyar zenészek a versenyen igen kiválóan szerepeltek. I. díjat kapott a Végh-Zöldi-Janzer-Szabó vonósnégyes, II. díjat szerzett Cserfalvi Eliz hegedűművész, III. díjat Czakó Éva gordonkán.⁷ Mivel a genfi zenei rendezvény a zeneművész ifjúság egyik legran-

5 UMKL-XIX-I-1e. 1945-86.278.; Az Országos Széchenyi Könyvtár Tájékoztató Osztálya szerint a következő kiadványok megjelenéséről van tudomásuk:

József Attila: Poésies-Verseks. Au quarantième anniversaire de L'Épilogue de Miklós Hubay, Genève, 1945. Editions du Continent.;

József Attila: Six poèmes. Trad. de Miklós Hubay et André Prudhommeaux. Genève, 1946. Imp. Populaires. Klu: Présence.;

Hubay Miklós: Le Coq d'Esculape. Tragédie moderne. Trad. par L'auteur et André Prudhommeaux. Paris 1946. Ed. des Portes de France.;

Ady Endre: Poemes. Trad. par Armand Robin. Paris, 1946.

6 UMKL-XIX-I-1i. 1946-25371

7 UMKL-XIX-I-1i. 1946-71631

gosabb eseménye, ezért a magyar részvételnek nagy kulturdiplomáciai jelentősége volt.

3. Tájékoztatás a magyar kultúráról Svájcban

Hubay Miklós a magyarság nemzetközi presztízsének növelése érdekében fontosnak tartotta a Svájc felé irányuló tájékoztatási tevékenység növelését. 1946 júliusában tervezetet készített a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár munkájának fejlesztésére. Hubai úgy látta, hogy a könyvtárnak jobban az ezerfős magyar kolónia rendelkezésére kell állnia. Növelni kívánta a nyitva tartást, bővíteni akarta a sajtó és folyóirat olvasást, továbbá a könyvkölcsönzést. Hubay tervezete a friss magyar könyvek és a már olvasott újságok és folyóiratok Zürichbe küldését is tartalmazta, hogy ezáltal az ottani magyar egyesületek hozzájuthassanak a hazai olvasnivalóhoz.

A magyar kultúra svájci pozícióit jelzi az is, hogy a különböző svájci könyvtárakban rendelkezésre állt a magyar könyvek nyilvántartása. Az 1945–1946-os akadémiai reform, valamint a magyar tudományos élet modernizációja miatt megnövekedett igény következtében nagy fontossága volt annak, hogy a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár nyilvántartsa a magyar szempontokból legfontosabb svájci könyvtárak anyagát.⁸

Hubay Miklós a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár hatékonyságának növelése érdekében indítványozta, hogy teremtsen kapcsolatokat svájci könyvtárakkal, valamint folyóiratok és napilapok szerkesztőségével. A Könyvtár tevékenységének megváltozását azért tartotta fontosnak, mert bármennyire is kedvelik a svájciak a magyarokat, közvetlen kapcsolatba csak elvétve kerülnek velük, mivel megvannak a saját könyvtáraik, folyóirataik. Hubay Miklós kulturdiplomáciai elképzeléseit és Svájcban kifejtett tevékenységét a magyar kulturális vezetés pozitívan értékelte és azzal egyetértett. 1946. július 1-jei hatállyal megbízta a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár vezetésével.⁹

A magyar kultúrpolitika a II. világháború után Svájc szerepét elsősorban abban jelölte meg, hogy járuljon hozzá az ország elszigeteltségének a megszüntetéséhez és segítse elő Magyarország presztízsének növelését. A Svájccal kapcsolatos kulturdiplomáciai koncepció a hozzá fűzött reményeket igazolta. Illyés Gyula francia- és olaszországi, valamint svájci látogatásának tapasztalatai alapján 1946-1947 fordulóján már arra a megállapításra jutott, hogy Magyarország korábbi rossz híre a világban megváltozott. A változás okát Illyés abban látta, hogy a nyitott vagy könnyen nyitható kapukon át értékekkel léptünk be.¹⁰ Magyarország nemzetközi „értékeihez” tartozott Lukács György genfi szereplése is. A

8 UMKL-XIX-I-1e. 1946-78.039

9 UMKL-XIX-I-1e. 1946-78.039

10 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44.755

Szabad Nép 1947. január 24-én arról számolt be, hogy a Fontaine c. francia irodalmi lap részletesen foglalkozott a genfi értelmiségi kongresszussal és elismerően írt Lukács kiváló tudományos felkészültségéről.¹¹ Lukács György a genfi értekezlet előtt január 12-én a Filológiai Tanszék vendégeként előadást tartott Baselben Maxim Gorkijról, 13-án pedig Goethe Faustjáról és Hegel Fenomenológiájáról.¹²

A megváltozott pozitív megítélés részeként értékelhető, hogy 1946 végén Charles Faurnet, a genfi egyetem docense meghívás esetén szívesen Budapestre jött volna előadást tartani. Ugyancsak szívesen vállalta volna az együttműködést bármely magyar irodalmi intézettel Marcel Raymond, a genfi egyetem világhírű professzora. Henri de Zigler, az Association Suisse des Écrivains elnöke szintén hajlandó lett volna Magyarországra látogatni.

Magyarország megváltozott presztízsét jelzi az is, hogy a Svájcban élő két világhírű magyar származású tudós, Szondi Lipót és Szilasi Vilmos megfelelő állás felkínálása esetén hajlandó lett volna hazajönni. A két világháború között mindkét nemzetközi szaktekintély származása miatt kényszerült Magyarországot elhagyni. Szondi Lipót a Magyar Állami Gyógypedagógiai Laboratórium igazgatója volt, Szilasi Vilmos pedig a filozófia nemzetközi rangú kutatója.¹³

A neuchâтели és baseli egyetemeken a lektorátusokra mutató újabb érdeklődésre és arra a megértésre reagálva, amely Svájc részéről Magyarország iránt megnyilvánult, a Keresztury Dezső vezette kultúrkormányzat a baseli és neuchâтели magyar lektorátus vezetésével Sötér Istvánt, a Teleki Pál Tudományos Intézet tanárát szándékozott megbízni. A Teleki Intézet folyóiratában a „Revue”-ben több svájci professzor is közreműködött: Werner Kaegi és Edgar Bonjour Baseltől, E. Staehelin és E. Choisy Genfből. 1947-ben Balázs János a Teleki Intézet megbízásából beszélgetést kezdeményezett a svájci Külföldkutató Intézet igazgatójával, Eduard Fueterrel a kapcsolatok kiszélesítése céljából. A magyar-svájci együttműködés erősítése érdekében küldték Svájcba Nagy Pétert. A két ország közti történelmi kapcsolatokat Dezsényi Béla dolgozta fel egy az Intézet által 1946-ban kiadott könyvében.¹⁴

A magyarság irányában bekövetkezett pozitív változások 1947 tavaszán és nyarán a Magyarországon és nemzetközileg végbement változások miatt Svájcban is éreztették hatásukat. A bizalom erősödésének megnyilvánulása a Svájcban élő magyar származású tudósok reagálása. Illyés Gyula 1947 őszén, svájci tartózkodása idején az ottani magyar szellemi elit képviselőivel, köztük az 1946-ban repatriálni szándékozott Szilasi Vilmostal is találkozott. A feiburgi professzor többek biztatására hajlandónak mutatkozott, hogy visszatérjen Magyaror-

11 Szabad Nép, 1947. január 24.

12 Szabad Nép, 1947. január 13.

13 UMKL-XIX-I-1e. 1947-44.755

14 UMKL-XIX-I-1e. 1946-60.740

szágra és be is adta pályázatát a budapesti egyetem filozófiatörténeti tanszékére. Időközben Szilasi megtudta, hogy Fogarasi Béla is pályázott, így a pályázatot visszavonta. A Szilasi tudói kvalitásait nagyra értékelő Illyés Gyula arra kérte Ortutay Gyula VKM minisztert, hogy kísérje figyelemmel Szilasi ügyét. Illyés arra is rámutatott, hogy Szilasi annak ellenére mutatott hajlandóságot a budapesti állás elvállalására, hogy nemzetközi szaktekintély és az egyik legtekintélyesebb nyugati tanszéket cserélte volna fel egy magyarországi katedrára. Illyés Szilasi perspektivikus megnyerése érdekében bizonyos gesztus értékű lépéseket javasolt a kulturális vezetésnek. Többek között kezdeményezte, hogy ajánlatos volna a feiburgi professzort az MTA tagjai sorába meghívni.¹⁵

1947 ősztől a Magyar Kommunista Párt befolyása alá kerülő magyar kulturdiplomácia és művelődéspolitikai az addigiaktól eltérő prioritásokat alakított ki. A hidegháború „kifejlődése”, a világ kulturális-tudományos kettészakadása után az egységes fellépést demonstráló népi demokráciák a nyugati kapcsolatokat a lehető legminimálisabbra redukálták. A polgári demokrácia talaján álló semleges Svájjal is hasonló viszony alakult ki annak ellenére, hogy 1948 tavaszán az MKP számára rendkívüli fontosságú centenáriumi megemlékezéssel kapcsolatosan készített sajtófigyelés szerint a legtöbb svájci lap baráti hangon írt cikket Magyarországról.¹⁶

A német kultúrának a svájci-magyar kapcsolatokra mindig is rávetülő megítélésében módosulás csak 1949 után, a Német Demokratikus Köztársaság létrejöttével következett be. A „szocialista világrendszer” részét alkotó német „munkás-paraszt” állam létrehozása politikai okok miatt egy újfajta viszonyt kívánt meg a német kultúrával. A súlyos identitászavarral küszködő, erősen átpolitizált „proletkultus” keletnémet kultúra fokozatosan helyet kapott a magyar művelődésben.

15 UMKL-XIX-I-1e. 1947-18.416.; Domokos Kosáry: *The Idea of a Comparative History of East Central Europe: the Story of a Venture Historians as Nation-Builders Central and South-East Europe*. Macmillan Press. School of Slavonic and East European Studies, University of London. 133. 136. p.

16 Párttörténeti Intézet Archivuma /PTI/ Arch. 274 f. 21/71.

Szmodis Jenő

A jog kultúrantropológiai és pszichológiai megközelítéséről

A jog kultúrantropológiai szempontú kutatása a jogszociológiához hasonlóan a történeti jogi iskola működése nyomán bontakozott ki, noha természetére már bizonyos hatást gyakorolt a jogszociológia is. A jogot már ez az irányzat is, mint a társadalmi gyakorlat elemét közelíti meg, figyelmét azonban a régi korokon és a társadalmi meghatározottság kérdésein túl kiterjeszti a nem nyugati népek jogéletének tanulmányozására is. Ebben persze a történeti jogi iskola is bizonyos példát mutatott már, hiszen Maine *Az ősi jogban* többek között a régi római intézményeket az indiai jogi gondolkodással veti egybe. A szintén inkább a történeti jogi iskolához köthető Paul Vinogradoff a kultúrantropológiai gondolkodáshoz hasonló megközelítéssel az általa vizsgált jelenségek mögött sajátos kulturális attitűdöket ismert fel, utalva például a görög jogi gondolkodásnak a rómainál eltérő nem formális és a professzionalizálódástól tartózkodó jellegére. Nagy hangsúlyt helyez a szokások szerepére a jog jelenségeinek értelmezésében, megfelelő távolságot tartva kora jogpozitivizmusának azon törekvéseitől, amelyek a jognak a konvencionális praxisoktól való elhatárolását feladatuknak tekintették.¹ Jellemző egyébként, hogy Vinogradoffot Krader is a jogi antropológia szempontjából fontos szerzőnek tekinti.² A jogi antropológia előzményeinek vázlatos áttekintésekor utalni érdemes arra is, hogy Weber jogszociológiája szintén tartalmaz olyan fontos, komparatiztikus elemeket, amelyek nehezen választhatók el a kulturális illetve jogi antropológiai szemlélettől.

A már kifejezetten etnológiai, jogantropológiai irodalom egy fontos művében, Albert Hermann Post *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz* című munkájában a történeti jogi iskola szóhasználatából ismert *népszellem* kategóriájával magyarázza a különböző jogrendszerek eltérő vonásait. Joseph Kohler – aki szerint minden nép a maga számára megfelelő jogrendet alakít ki – már igen széles ismereti bázis alapján teszi megállapításait. Számára az emberiség fejlődése kultúrfejlődés,³ a jog pedig kulturális termék. Hegellel

1 Vinogradoff, Paul: Custom and Right. H. Aschehoug & Co. Oslo. 1925.

2 Krader, Lawrence: Anthropology and Early Law. Basic Book. New York. 1966.

3 Kohler, Joseph: Lehrbuch der Rechtsphilosophie. W. Rotschild. Berlin. 1909. 109.

szemben azonban nem véli az emberiség fejlődését töretlen és általános haladásnak. Elismeri a zsákutcák és eltévelyedések létét.⁴ Az ausztrál őslakók társadalmi praxisának tanulmányozása nyomán szakít egyúttal azzal – az akaratelméletekből ismert – szemlélettel, hogy jogon csupán az államilag kikényszeríthető normák értendők.⁵ Működése – sajátos módszeréből következően – egyébként részben a jogösszehasonlítás területére esik.

A jog antropológiai alapú megközelítésnek irodalmában fontos állomás volt Bronislaw Malinowski *Crime and Custom in Savage Society* című munkájának megjelenése. A mű címe kissé megtévesztő, hiszen a Malinowski által bemutatott társadalmi gyakorlatok egyik legfőbb tanulsága éppen az, hogy a tradicionális, ősi társadalmak világa és azok működési módja távolról sem vad, barbár vagy civilizálatlan (savage), hanem bizonyos racionális, a szabályokat az aktuális érdekek szerint formáló és értelmező mozzanataikkal nagyon is hasonlítanak a modern társadalmakra, illetve azok praxisaira. Sőt, nagy kortársa, a svájci pszichiáter, Carl Gustav Jung gondolataival összhangban egy olyan kép bontakozik ki munkája nyomán, amelyben az ún. modern ember civilizációs felszíne alatt valami szinte időtlen, ősi, emberi jelleg szunnyad. Olyan, ami igencsak hasonlatossá tesz minket a primitívnek nevezett társadalmak emberéhez. Mindez többé-kevésbé már megelőlegezi egy későbbi tudományterület, a humánológia perspektíváját is, amelyben az ember egyik alapvető vonása a szövetségek és a szövetségek szövetségeinek kialakítására való hajlam, amely a fokozott szociabilitásból ered, és amely a társadalmi interakciók során fontos szerephez juttatja a bizalmi elvet. Malinowski hangsúlyozza a javak forgalmának szerepét a szerződés intézményének kialakulásában, olyan különleges metódusokra is utalva, mint például a trobriandiai gyakorlatára, amelynek során a cseretárgy szolgáltatására a partner távollétében kerül sor.⁶ Megállapításai egyúttal nagyban egybecsengenek másik jelentős kortársa, Marcell Mauss megfigyeléseivel az ajándékozás és csereügyletek ősi formáit illetően.⁷

A „vad” és a „civilizált” kategóriáival szembeni kétségeket ugyancsak erősíthette Karl Llewellyn és Edgar Adamson Hoebel közös munkája a *Cheyenne way*,⁸ amelyben a cheyenne társadalmi szokások e nép egyfajta jogi génuszáról tanúskodnak. A mű jelentős volt abból a szempontból is, hogy a langdelli case bookok logikájától nem mentesen felállította az ún. eset módszert, amely a későbbi kutatások számára is módszertani fogódzót biztosított. Ennek

4 Uo. 13-25.

5 Kohler, Joseph: Über das Recht der Australneger. In: Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft 7. 1887. 324.

6 Malinowski, Bronislaw: *Crime and Custom in Savage Society*. 1926. 22-31.

7 Mauss, Marcell: *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. New York. Norton 1967/1925

8 Llewellyn, Karl Nickerson – Hoebel, E. Adamson: *The Cheyenne way; conflict and case law in primitive jurisprudence*. University of Oklahoma Press. Norman. 1941.3333

lényege, hogy a konfliktus kibontakozásától a vita rendezéséig követi az eseményeket, és az esetek közös vonásaiból tesz megállapításokat a konfliktuskezelés mechanizmusára. Nem elégszik meg tehát az ún. anyagnak mondható szabályok számbavételének leírásával, hanem elsődlegesen a társadalmi kontrol rendszerének logikája érdekli.

Az antropológiai alapú jogelmélet szociológiai gyökerei igen világosan megmutatkoznak Leopold Pospisilnek a jog különböző szintjeiről felvázolt elméletében. Erről tanúskodik egyrészt az a mozzanat, hogy a szociológia egyik alapkategóriája, a csoport fogalma jut nála kiemelkedő jelentőséghez, másrészt Eugen Ehrlich jogfilozófiájának azon jellegzetessége is felismerhető gondolataiban, hogy elismeri az alacsonyabb szintű szabályozók hatékonyabb voltának lehetőségét a magasabb szintű, adott esetben formálisabb normákhoz képest. A jog kialakukása szempontjából a még nem jogi jellegű társadalmi normarend eseti megsértéseit alapvető jelentőségűnek tartja, amelyek orvoslására, adott esetben szankcionálására az auktoritás (személy vagy testület) hivatott. A jog funkcióját tehát alapvetően a kialakult konfliktusok rendezésében látja, amelynek gyakorlatában az egyszerű szokás szabályai jogi jellegűekké válhatnak, és megfordítva. A kapauku pápuák jogáról írott munkájában⁹ úgy vélekedik, hogy a hierarchikus társadalom minden egyes csoportjának bizonyos értelemben saját joga van, amelyek természetesen konfliktusba is kerülnek egymással. Hangsúlyozza, hogy az auktoritás jogszolgáltató döntéseiben felmerül a normativitás jellege, a viszonyok általános (nem csupán konkrét), és tartós rendezésére irányuló kifejezett törekvés.

A jogi antropológia későbbi irodalmában is hangsúlyos elem az ún. primitívek és a civilizáltak világa közötti, korábban igencsak túldimenzionált különbségek relativizálása, sőt az embernek, mint természeti lénynek, egyfajta – bár többé-kevésbé civilizált – állatfajként történő bemutatása. Ez a szemlélet szükségképpen vezetett el a 19. század második felétől bontakozó tudomány, a humánantológia közelítése felé. Igen határozottan érhető tetten mindez Clifford Geertznél.¹⁰ A humán magatartási komplex ún. konstrukciós képesség elemének, valamint a szimbolizáló készségnek igen nagy jelentőséget tulajdonít a természeti létből való kiemelkedés, valamint az ideológiák léte szempontjából. Geertz azonban okfejtéseiben csupán alkalmasszerűen érvel bizonyos humánantológiai természetű mozzanatokkal. Az ideológiák mint valaminő mitikus struktúrák jelennek meg Anthony Amsterdam és Jerome Bruner *Minding the Law* című munkájában,¹¹ amelyben az amerikai jogrend olyan jelentős kérdései, mint

9 Pospisil, Leopold: *The Kapauku Papuans and their Law*. Yale Univ. Publ. New Haven. 1958.

10 Geertz, Clifford: *Fact and Law in Comparative Perspective*. In: *Local Knowledge Further Essays in Interpretive Anthropology*. Basic Book. New York. 1983. 167-234.

11 Amsterdam, Anthony – Bruner, Jerome: *Minding the Law*. Harvard University Press. Cambridge. 2000.

például a halálbüntetés, a faji megkülönböztetés, a család intézménye kulturális, antropológiai és pszichológiai kontextusban merülnek fel. A szerzők a kultúra működését – és azon belül a jogrend formálódását – egy olyan dialektikus természetű jelenségként mutatják be, amelyben a bevett gyakorlatok és elfogadott kánonok a lehetséges világról alkotott újabb, nem kevésbé ideologikus képzetekkel folyamatosan konfliktusban állnak. Mindez azonban már jelentősen kapcsolódik a jog és a pszichológia relációjához is, mint ahogyan az antropológiai érdeklődéssel áthatott amerikai jogi realizmus is szoros összefüggésben állt a kor pszichológiai irányjaival. Természetesen az utóbbi áramlat sem tekinthet vissza csekélyebb előzményekre, mint a jog antropológiai megközelítése.

A 18. századi meglehetősen egyoldalúan racionalista világ- és emberkép szükségképpen hívta életre, szinte provokálta ki a dolgok ellentétes értelmezését, a világnak, és az életnek mint vak erők által vezérelt jelenvalóságnak az elgondolását. Ebben Schopenhauer filozófiája és fő műve, *A világ mint akarat és képzet* egyaránt szimbolikus mérföldkönek tekinthető. Kierkegaard *Vagy-vagy* című műve már kifejezetten pszichológiai fogalmakkal operál. Kierkegaardnak a szorongásról írott mély értelmű megállapításai részben inspirálták a 19. század közepétől körvonalazódó modern pszichológiát, részben intuitíve meg is előlegeztek e pszichológia által később igazolt jelenségeket. A 19. század elején az elmegyógyászat – akkori lényegéből adódóan – „beteg- és tünetközpontú” volt. Az embereket kategorikusan osztotta fel betegekre és „normális”-akra, előbbiek kezelése tekintetében pedig – különösen a köztébolydákban – nagyjából olyan – kifinomultnak kevésbé mondható – terápiákat tartott célravezetőnek, amelyekről többek között Gogol az *Egy örült naplójában* tudósít. A pszichológiai szemlélet jelentős változására – az imént említett filozófusok hatására is – többek között Pierre Janet munkássága nyomán került sor. Alapvető hatású volt a modern pszichológia történetében a klasszikafileológusból filozófussá váló Nietzsche munkássága is. Szerelme, Lou Salome révén majdhogynem közvetlen kapcsolatba kerül a freudizmussal.¹² Nietzsche első jelentős művében, *A tragédia születésében* olyan pszichológiai mozzanatokra (például az ellentétes erők küzdelmének jelentőségére) hívja fel a figyelmet, amelyek majd Freud, különösen pedig Jung rendszerében kapnak fontos szerepet. A 19. század második felétől elmosódni látszik az a korábban igen markánsnak elgondolt határvonal, amely a „normálisok” és a „nem normálisok” között fekszik. Ezzel egy időben a pszichológia érdeklődése egyre inkább az embernek, mint olyannak (tehát nem kifejezetten a betegeknek) a lelki sajátosságai felé fordul. Freud projekciós elmélete, Adler kompenzációs teóriája, Jung lélektani típusai mind annak a felismeréséből származik, hogy nem csupán a beteg elme az, amelyik meghatározott, legtöbbször tudattalan korlátok között mozog, de valamennyi-

12 Lou Salome később maga is pszichológiával foglalkozik és egy időben megbecsült tagja lesz Freud körének.

ünket meglehetősen szigorú, akaratlagosan nem, vagy csupán igen nehezen, sokszor csak időlegesen befolyásolható törvények irányítanak. Jung egyenesen azt gyanította, hogy a komplexusok a tudattalan alapstruktúráit képezik.

Ez az átalakuló emberkép fokozatosan befolyásolni kezdte a jog jelenségeiről való gondolkodást is. Eugen Ehrlich például – aki a szokások és a spontán jogkeletkezés fontosságát hangsúlyozta¹³ – a kötelezettségteljesítés okát elsődlegesen már az embernek a környezethez való tudattalan alkalmazkodásában látta, ellentmondva így nem csupán a parancselméletek vélekedésének, de az elismerés-elméleteknek is, mely utóbbiak a jogkövetést tudatos döntésen alapuló cselekvésnek ítélik. A kortárs Ehrlich gondolataival és Olivecrona későbbi eszméivel rokon módon az orosz Leon Petrazycki a jog társadalmi képződését, intuitív, érzelmi-indulati vonatkozásait hangsúlyozza, amelyben az erkölcs kizárólagosan imperatív természetével szemben aktív és passzív pszichikus mozzanatok egyaránt szerepelnek. Mindennek a gazdasággal és a gazdasági joggal való összefüggését is érdekes elemzésben tárja fel.¹⁴ Az intuitív – az egyéni jogtudaton és belső tapasztalásokon nyugvó – joggal veti egybe a racionális, intellektuális eredetű pozitív jogot, amely bár motiválja a magatartásokat, ám kevésbé meghatározó az intuitív jellegű impulzusokhoz képest. Petrazycki vitathatatlanul érdekes és figyelemreméltó gondolatai mindazonáltal a morális, erkölcsi mozzanatokot nevezi át, és hívja intuitív jognak, egyfajta természetjogi jellegű logika mentén. Érdeme azonban, hogy okfejtésében – szemben a természetjog gyakori megközelítéseivel – tartózkodik attól, hogy az érzelmi, morális színezetű jogot az emberen kívül létező, tőle független entitásként kezelje.

Még hangsúlyosabban merül fel a pszichológiai szempont a skandináv jogi realizmus képviselőinél. Hägerström arra figyelmeztetett, hogy a jogi fogalmak (pl. kötelezettség, érvényesség) valójában üres kategóriák, amelyeknek a valóságban – bizonyos érzéseken kívül – semmi sem felel meg. A különféle érzések, tudattartalmak kialakulásában nagy jelentőséget tulajdonít a kondicionálásnak, ám nem veszi tekintetbe ezek spontán kialakulásának lehetőségét.¹⁵ Olivecrona – Ehrlichhez hasonlóan – a jog eredetét a társadalomban, nem pedig valaminő elvont állami entitásban látja, ebből következően tagadja az erkölcs és a jog lényegi különbségét. Különbségük szerinte a velük kapcsolatos

13 Ehrlich, Eugen: *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. Duncker & Humblot. München, Leipzig. 1913.

14 Petrazycki, Leon: *Aktienwesen und Spekulation. Eine ökonomische und rechtspsychologische Untersuchung*. H. W. Müller Berlin. 1906.

15 Hägerström, Axel: *Der römische Obligationsbegriff im Lichte der allgemeinen römischen Rechtsanschauung I-II*. Almqvist & Wiksell. Uppsala. 1927, 1941; Hägerström, Axel: *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Felix Meiner. Leipzig. 1929.

pszichológiai reakciók különbségeiben ragadható meg.¹⁶ Lunstedt a jog szempontjából kitüntetett jelentőségű kategóriát, az igazságosságot relativizálja pszichologikus alapon, amellel érvelve, hogy az nem más, mint a címzettek szubjektív érzése, melyet szokások és ideologikus tényezők határoznak meg. Az utilitaristák álláspontjához közel állva, a társadalmi jólét és a társadalmi érdek kategóriáját tekinti lényegi mozzanatnak a jog valódi természete vonatkozásában.¹⁷ Ross a hagerströmi hagyományokon haladva a jog és a hasonló kifejezések szemantikai tartalmát vitatja, egyúttal az érvényesség kategóriájának objektív tartalmát keresve, azon – az amerikai jogi realistákhoz hasonlóan – a szabály alkalmazási valószínűségét érti.¹⁸ A skandináv jogi realizmus metafizikaellenes irányultságában – azon túl, hogy helyesen hangsúlyozta a jog jelenségének pszichikus vonatkozásait – szem elől tévesztette, hogy az általa kissé lekicsinylően kezelt tudati és tudattalan mozzanatok az ember esetében nagyon is valóságosan létező és ható tényezők, mégpedig nem csupán a jog világában. Tehát saját természete szerint – absztrakcióival, konstrukcióival, szimbólumaival – maga az emberi gondolkodás szimbolikus és mitikus, így a jog világa önmagában aligha demitizálható. A skandináv jogi realizmusnak a spirituális realitásokkal szembeni bizonyos fenntartásaiban és kételyeiben nem kis szerepe volt a 19. századi materializmus hatásának, amely vulgáris formájában csak a fizikailag létezőt tekintette egyúttal valóságosan is létezőnek. Másfelől skandináv jogi realizmus nem volt, nem is lehetett birtokában még a humánológia fontos megállapításainak az ember konstrukciós készségéről, és annak „valóságot konstituáló” természetéről.

Az amerikai jogi realizmus megszületése gyanánt, és pszichológiai irányultsága erősödésének kezdeteként aligha jelölhető meg egy határozott időpont vagy esemény. Az 1870-es langdelli oktatási reform a Harvardon, a case bookok bevezetése – annak ellenére, hogy maga Christopher Columbus Langdell a kor jogpozitivizmusának szellemében a jog formalitását, alapelveken nyugvó rendszerességét és az egyéb társadalmi szabályozókhöz képesti autonómiáját hangsúlyozta – fokozottan állította előtérbe a bírói gyakorlatot a törvényi normákkal szemben. Mindez azonban tökéletesen összhangban állt az angolszász *common law* hagyományaival. Érthető, hogy Gray már egy olyan álláspontot képvisel, ami szerint csupán a szabályok azon köre tekinthető jognak, amelyeket a bíróságok már ténylegesen alkalmaztak.¹⁹ Világos ebből az állásfoglalásból a hozott jog, a *statute law* jelenségének relativizálása, jogi természetének

16 Vö. Olivecrona, Karl: Is a sociological explanation of Law possible? In: *Theoria* XIII. 1947. 167-207.

17 Lundstedt, Anders Vilhelm: *Die Unwissenschaftlichkeit der Rechtswissenschaft* I-II. W. Rotschild. Berlin-Grunewald. 1932-36.

18 Ross, Alf: *Towards a realistic jurisprudence: a criticism of the dualism in law*. E. Munksgaard. Kopenhagen. 1946.

19 Gray, John Chipman: *The Nature and Sources of Law*. Macmillan. New York. 1902.

megkérdőjelezése. Mindebben természetesen nem nehéz észrevenni a korszak szociologikus szemléletének hatását, amely kevésbé az elvekre és a szabályokra, sokkal inkább a ténylegesen lezajló társadalmi cselekvésekre helyezi a hangsúlyt. Joggal merül hát fel a kérdés, hogy a pozitív jog szabályai akkor voltaképpen mik is valójában. A szociologikus szemléletű Holmes – aki a jog világában a logikum helyett a tapasztalatot helyezi előtérbe – e kérdést megválaszolva le is vonja a Gray által megfogalmazott, de már mind általánosabbá váló álláspont következményeit, azt hangsúlyozva, hogy a jogszabályok voltaképpen arra vonatkozó jóslatok, hogy a bíróságok mit fognak cselekedni.²⁰ Ha azonban a pozitív jog rendszere csupán jóslatok gyűjteménye, akkor annak jogi jellege igencsak megkérdőjelezhető. Mi tehát a valódi jog? Erre már az amerikai jogi realisták egyik prominense, Llewellyn adja meg a választ, azt hangsúlyozva, hogy számára a jog a bírák és hivatalos személyek tényleges cselekvéseit jelenti.²¹ Hogy Gray, Holmes és Llewellyn jogról vallott álláspontja aligha egyszerűsíthető le iménti, meglehetősen polemikus és aforisztikus kijelentéseikre, teljesen külön kérdés attól, hogy e kijelentések sajátos logikát felvázoló, és a kor gondolkodására igenis jellemző láncolatán keresztül végül is eljutunk az amerikai jogi realizmus fő problémájához, az ítélezési tevékenység vizsgálatához. Ha ugyanis a jog nem más, mint a hivatalos személyek, különösen a bírák cselekményeinek összessége, úgy tökéletesen érthető, hogy a jogi kutatás tárgya elsődlegesen e személyek magatartásának és gondolkodásmódjának a vizsgálata. Jerome Frank Llewellynnel azonos esztendőben, 1930-ban jelentette meg az amerikai jogi realizmus története egyik fontos művének számító munkáját,²² amelyben a korszak divatos freudi eszméinek hatására a jogot mintegy apapótléket mutatja be, utalva arra, hogy a jogbiztonság eszméje – álláspontja szerint – nem más, mint a gyermekkorban rekedt felnőtt apakomplexusának eklatáns megnyilatkozása. Frank is és Llewellyn is pályájuk egy meghatározó szakaszában a jogászok megfigyelését tekintő alapvető fontosságúnak a jog vizsgálata szempontjából. Frank az amerikai jogszolgáltatást mint egyfajta kádi bíraskodást minősíti, hangsúlyozva az ítélezés intuitív, sokszor előítéletekből táplálkozó voltára, amelyet azonban elleplezni igyekszik a bíró racionalizáló indoklásaival. Látható, hogy Frank bőven megelőzve Aronsont, a bírák tekintetében rámutatott az emberi gondolkodás kevésbé racionális, ám utólagosan racionalizáló jellegére.

Az amerikai jogi realizmus pszichologikus hagyományai később többek között az ún. Critical Legal Studies mozgalomban élnek tovább. Az irányzat,

20 Holmes, Oliver Wendell: *The Path of the Law*. (10 Harvard Law Review 457-478. 1897.) In: Holmes, *Collected Legal Papers*. Harcourt, Brace & Co. New York 1920. 173.

21 Llewellyn, Karl Nickerson: *The Bramble Bush: some lectures on law and its study*. Columbia University School of Law. New York. 1930. 4.

22 Frank, Jerome: *The Law and the Modern Mind*. Brentano's. New York. 1930.

amely egyúttal folytatója az amerikai jogelméletben igencsak meghatározó mítoszromboló attitűdnek, a jogéletet, a jogrendszert és a jogi gondolkodást illető bíráló mellett határozott társadalomkritikát fogalmaz meg, amelynek nemritkán kifejezett célja a társadalmi viszonyok – Karl R. Popper kifejezésével élve – aktivista szellemű átalakítása. Duncan Kennedy az általa liberális mítosznak nevezett elképzelésekkel szemben egy szociálisabb emberképből kiindulva az amerikai magánjog elemzésével bíráló alá veszi az individualizmus ideológiáját és gyakorlatát, hangsúlyozva ezeknek elitista és az éppen fennálló rendet burkoltan oltalmazó jellegét.²³ A Jerome Frank által felvetett freudista kritika sajátos folytatásának tekinthető Catherine MacKinnon feminista jellegű bírálata. Míg Frank az apakomplexum eszméjét vezette be a jogirodalomba, MacKinnon az államot egyenesen hímnemű entitásnak nevezi.²⁴ Ez nem csupán az állami kulcspozíciók férfiak által való betöltésében nyilvánul meg, hanem az egész jogi szabályozás azon vonásaiban is, amelyek nem veszik tekintetbe a nők sajátos szempontjait, különösen szexuális autonómiájukat. A hagyományos női attitűdök okát alapvetően a szocializációban, a kulturális környezet hatásaiban, különösen a nevelésben látja, így tartózkodik attól, hogy az evolúciós pszichológia megállapításaival összhangban elfogadja a hagyományos nemi szerepek evolúciós gyökerét és pozitív, adaptív jellegét.

Látható, hogy a pszichológus jogi megközelítések a szinte végtelen pszichológiai irodalomnak alapvetően egy-egy alkalomszerűen kiragadott mozzanatával dolgoznak. Nem egy átfogó pszichológiai emberképből indulnak ki, hanem egy-egy számukra az aktuális érvelésben fontos pszichológiai tényből. Peschka Vilmos a jog és a filozófia kapcsolatát illetően azon a véleményen volt, hogy egy jogfilozófiának (tehát adott szerző saját jogfilozófiai rendszerének, illetve állításainak) egy meghatározott általános filozófiai irányzaton kell nyugodnia.²⁵ A magunk részéről egy ilyen határozott, és bizonyos mértékig merev állásponttal szemben azt hangsúlyozzuk, hogy a kutatásnak elsődlegesen problémaközpontúnak kell lennie, amely igenis megengedi, sőt ki is követeli az „eretnek”, tehát „válogató” kutatói attitűdöt és módszertant.²⁶ Peschka Vilmosnak abban azonban feltétlenül igaza van, hogy valaminő filozofikus alapállással célszerű rendelkeznie a jogfilozófusnak is. Más kérdés azonban, hogy ez az alapállás pusztán a jogfilozófiai természetű kijelentések által bontakozik-e ki, vagy a kutató vállalkozik arra a nem könnyű feladatra, hogy előzetesen vázolja – esetleg különböző gyökerekből táplálkozó – általános filozófiai nézeteit, ame-

23 Kennedy, Duncan: From Substance in Private Law Adjudication. Harvard Law Review. 98. 1685-1778. 1976.

24 MacKinnon: Feminism, Marxism, Method and State: Toward a Feminist Jurisprudence. *Sings: Journal of Women in Culture and Society*, 7. 635-658. 1983.

25 Peschka Vilmos: A jog sajátossága, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

26 Vö. Szmodis Jenő: A jog realitása. Az etruszk vallástól a posztmodern jogelméletekig. Kairosz. Budapest. 2005.

lyek ráadásul a kutatás folyamán módosulhatnak is. Mindennek analógiájaként elmondható, hogy igencsak célszerű, ha a jog pszichológiai alapú megközelítése alapján körvonalazható egy szerző többé-kevésbé általános pszichológiai emberképe, tehát a pszichológiából vett szempontjai valaminő koherens egésszé képesek összeállni. Ez természetesen nem mellőzhetetlen feltétele annak, hogy a jogelmélet művelése során pszichológiai szempontokat vegyünk figyelembe, ám ez mégis megkönnyítheti a kijelentések továbbgondolását, és egy általánosabb emberképben való elhelyezését. Megállapítható azonban, hogy az esetek többségében ez az általánosabb pszichológiai világkép valamelyest rekonstruálható. Különböző terminológiákkal és érvelési módokkal él például egy olyan szerző, aki alapvetően a freudi koncepció híve, megint másokkal, aki a behaviorista akció-reakció modellt tekinti irányadónak, legalábbis mértékadónak a maga számára, vagy aki mondjuk a jungi, vagy az adleri rendszerhez áll közelebb. Ezek a rendszerek és modellek ráadásul gyakran inkább kiegészítik, mintsem kizárják egymást. Az egységes valóságot – mint a modellek általában – többnyire csupán más-más aspektusból tárják fel. A jog pszichológiai alapú megközelítésével szemben – természetesen, mint minden más aspektusból való megközelítéssel szemben is – minimális követelményként támasztható elvárás a problémával való tényleges összefüggés, a relevancia, valamint a belső ellentmondások kerülése.

A szegénység értelmezésének szociológiai keretei: paradigmák egymással szemben

1. A szegénység strukturalista magyarázatai – funkcionalizmusok és konfliktusok

A szegénység értelmezése kapcsán – funkcionalista megközelítésben – a legtöbbet hivatkozott szerzőpáros, Davis és Moor (1997), a társadalmi rétegződésről kialakított nagyhatású elméletük középpontjába a társadalmi egyenlőtlenségek fajtáit és az azokat kialakító tényezőket állították. Kifejtették, hogy minden társadalom egyben egy funkcionáló mechanizmus is, amelynek a működtetéséhez a saját tagjait el kell tudnia osztani az egyes társadalmi pozíciókban, másrészt ösztönözni is kell tudnia őket arra, hogy teljesítsék az adott pozíciókhoz kötődő feladataikat. Mindezekhez a társadalomnak rendelkeznie kell olyan „jutalmakkal”¹, amelyeket ösztönzőként felhasználhat, és olyan módszerekkel, amelyekkel ezeket a jutalmakat a különböző pozíciók között differenciáltan eloszthatja. „Általánosságban a legjobb jutalmat azok a pozíciók vonják maguk után, vagyis azok foglalják el a legmagasabb rangsorbeli helyet, amelyek a) a legfontosabbak a társadalom számára, és b) a legnagyobb képzettséget vagy tehetséget követelik” (Davis–Moore 1997: 13). Mivel minden társadalom kénytelen megkülönböztetni a saját tagjait a presztízs és a megbecsülés terén, ezért egy bizonyos mértékig intézményesített egyenlőtlenséggel kell rendelkezniük. Ebből a logikából következően a szegénység forrásaivá (mint az alacsony jövedelem és presztízs) azon pozíciók válnak, amelyek a társadalom számára alig-alig fontosak, illetve „azok lesznek szegények, akik semmilyen egyedi képességgel és készséggel nem rendelkezvén, csak olyan pozíciók betöltésére alkalmasak, amelyeket bárki el tudna látni” (Spéder 2002: 20). A legkevésbé fontos és a legkönnyebben betölthető pozíciók a hierarchia alján találhatók, és egyben ezek betöltéséért jár a legkevesebb jutalom is, vagyis az elmélet szerint szegények azok lesznek, akik csak a több tudást, idő- és energia-befektetést nem igénylő pozíciókat képesek betölteni. A szegénység oka tehát nem más, mint az alacsony szintű pozícióhoz kapcsolódó alacsony presztízs és alacsony jutalom. A funkcionalista paradigmához

1 Jutalomként említik a szerzők (1) azokat a dolgokat, amelyek hozzájárulnak a létfenntartáshoz és az alapvető jóléthez, (2) amelyek elősegítik a szórakozást és a kikapcsolódást (3) amelyek az önbecsülést és az önkitaljesztést segítik.

kapcsolódóan a későbbiekben kibontakozó „underclass-vita” keretében megjelenő *undeserving poor* („érdemtelen szegénység”) gondolata nyomán Herbert J. Gans (1992) tanulmányában arra a kérdésre ad választ, hogy „mire szolgálnak az érdemtelen szegények?”. Ebben kifejti, hogy a szegénység a társadalomban betöltött negatív és pozitív funkcióin keresztül is tanulmányozható és értelmezhető, egyben cáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint „(...) a szegénység javarészt a szegények erkölcsi és intellektuális fogyatékoságaiban gyökerezik” (Gans 1992). A szegénység negatív funkciói körébe sorolja a szegények által elkövetett törvénytörő cselekedeteket, pl. az utcai bűnözés formáit, valamint azokat a viselkedéseket, amelyek nem követik a középosztályi normákat: „Csak néhány példa: vannak, akik nem vállalnak munkát, fiatalkorúan – ráadásul a házasság kötelékén kívül – szülnék gyereket, segélyből élnek, drog- vagy alkoholfüggővé válnak. Mindezen viselkedésmódokat olybá tekintem, mint amelyek szegénységfüggők, hiszen valamennyiük (akár jelen helyzetüket, akár történeti alakulásukat nézve) a szegénységhez kötődik, s csak ritkán találhatók meg (ha egyáltalán vannak) nyomaik a nem szegény osztályok körében. Akár azt is mondhatnók: a szegénység megnyilvánulásai” (Gans 1992: 1).

Gans elemzésében 15 pozitív hatású funkciót vagy funkció–együttest is bemutat, melyeknek a jobb módúak körében érdemtelennek minősített szegények megfelelnek. Ezen funkciók² leírásával bizonyítja, hogy olyan kettősségről van

2 A következő funkciókat említi Gans: (1) az érdemtelen szegények alkotják a munkaerő tartalékseregét, amely azért fontos, mert általuk elég magasan lehet tartani a munkanélküliségi arányokat ahhoz, hogy a bérek alacsonyak maradhassanak. (2) Mivel nincs megfelelő képzettségük, azt gondolják róluk, hogy megfelelő habitusokkal (pl. munkaerkölcs) sem rendelkeznek, így eleve nem kínálnak számukra munkaalkalmat, vagyis kizárják őket a munka piacáról. Ennek köszönhetően nem jelennek meg a munkanélküli-statisztikákban, így „szebbek” a mutatók, helyüket pedig pl. bevándorlókkal lehet feltölteni, akik rosszabb körülmények között és alacsonyabb bérért is hajlandók dolgozni. (3) Segítenek kielégíteni az illegális javak iránti igényeket, pl. a kábítószer-kereskedelmen keresztül, javarészen elsősorban a jobb módúak irányába. (4) Munkaalkalmakat teremtenek a középosztály számára, mint pl. a szociális munkásoknak, pszichológusoknak, trénereknek, rendőröknek, bírónak, börtönőröknek, sőt, ahogy Gans fogalmaz, még a magunkfajta társadalomtudósoknak is, akik kutatásokat végeznek körükben. (5) Általuk könnyen fenntartható az intézményi status quo is, hiszen mellőzhetővé válnak bizonyos fejlesztések, mint a szegények „taníthatatlan gyerekei” számára fenntartott iskolák, a szociális lakásépítés vagy segélyezés jobbítása, hiszen ezen rendszerek kudarcát mindig meg tudják magyarázni azzal, hogy az érintettek pl. nem tartják megfelelően karban a lakásaikat vagy nem hajlandók kereső tevékenységet végezni. (6) Morális éthoszt adnak az osztálytagozódásnak azzal, hogy ha a legalul lévők érdemtelenek, a fölöttük lévők mindnyájan érdemesek. Ez pedig nem más, mint az osztályhierarchia legitimizálása. (7) A társadalmi normák fenntartásában is fontos szerepet játszik az érdemtelen szegénység. Azok, akik megfelelnek az általános normáknak, fel tudják használni őket arra, hogy „explicit formában kiálljanak e normák mellett és kiharcolják azok társadalmi megerősítését”, vagyis, hogy érvényben maradjanak a középosztályi erkölcsiség tanai. (8) Az érdemtelen szegényekre a bűnbak szerepét is rá lehet terhelni és konfliktusok esetén a „cél tábla” funkcióját is be lehet velük tölteni, ennek közvetett hasznélvezője a politikai elit. (9) A médiumokban, elsősorban a televíziós műsorokban kimeríthetetlen témát

szó, amelyben egyrészt a szegénység a funkcionális differenciálódás következménye, másrészt a szegénység léte jelentősen hozzájárul a fennálló társadalmi rend működéséhez és legitimizációjához.

Témánk szempontjából a funkcionális elméletek mellett jelentős szerep jut a marxi szociológiára visszavezethető *konfliktuselméleteknek* is, melyek az előzőektől eltérően elsősorban azt a gondolatot állítják középpontba, hogy a világban zajló folyamatokat versengő és egymásnak ellentmondó érdekek jellemzik, ebből kifolyólag a társadalom nem a harmónia, hanem a konfliktus terepe. Wright (1999) elméletének lényegi mondanója, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek a kizsákmányolás és elnyomás kettősségére épülve jönnek létre és maradnak fenn, ebből következően a szegénység a kizsákmányolás közvetlen következménye. Ebben az összefüggésben azok a kizsákmányoltak válnak szegényré, akik nem rendelkeznek termelési tulajdonnal, vagyis a termelés eszközei fölött semmilyen befolyást nem gyakorolnak. Wright ebből arra következtet, hogy a szegénység a hatalmon lévők és a marginális társadalmi csoportok szembenállásának közvetlen eredménye.

A két elmélet közötti alapvető különbség az eltérően értelmezett szegénységi okokban rejlik: a funkcionális elmélet ennek forrásait a magasan képzett személyek korlátozott számában és a társadalmakban megjelenő pozíciók eltérő fontosságában jelöli meg, míg a konfliktuselméletek a kizsákmányolás létrehozását az egyenlőtlenségek kialakulását és a szegénységet. Közös metszetük viszont, hogy egyrészt mindkét elmélet a strukturális viszonyok következményeként fogja fel a szegénységet, másrészt, hogy mindkettő a munkaerőpiaci pozíciók és a foglalkozási viszonyok irányából közelít, és egyik sem lép ki a formális munka és tőke világából (Spéder 2002). Peter Townsend (1991) a funkcionalizmussal kapcsolatban megfogalmazott kritikája szerint ahhoz, hogy az elméletet bizonyítani lehessen, operacionálizálni kellene, ami rendkívül nehéz, mert „(...) itt sem vesznek tudomást a kollektív alkukról, a politikai akciókról és arról, hogy az érdekcsoportok és osztályok források fölötti uralma

kínálnak a gyilkosságokon és egyéb bűncselekményeken „csemegéző, véget nem érő televíziós riportoknak”, melyeknek főszereplői többnyire a szegények. (10) Kliensként rendelkezésre állnak azoknak, akik a szegény néposztály jótéteményesei szerepében tetszelegnek és egyházként, vallási szervezetként, politikai pártként hasznot remélnék ebből. (11) A baloldal létét részben az határozza meg, hogy a szegények ügyeit képviseli és harcol az érdemtelen bélyege ellen. (12) Mivel az érdemtelen szegények nem képviselnek politikai erőt, a jobboldal könnyűszerrel felhasználja őket. (13) Az érdemtelen szegények ürügyül szolgálhatnak a jóléti állammal szembeni kritikai fellépésre is. (14) Az ország politikai konfliktusainak is bűnbakjaivá tehetők, sőt a baloldali vagy liberális jelöltek folyamatosan támadhatók azzal, hogy érdemtelen szegények pártját fogják, megkérdőjelezve ezzel politikai szerepekre való alkalmasságukat. (15) A szegények lepusztult lakókörnyezeteit fel lehet használni arra, hogy odatelepítsék azokat az intézményeket, amelyeket a jobb módúak környezete nem fogad be, pl. a hajléktalanszállókat, elvonóintézeteket, szemétteltelepeket, sőt, a rendőrség a drogterjesztésnek is ebben a körzetben fog „szelepet” biztosítani.

eltérő” (Townsend 1991: 191). Kritikájának másik hangsúlya a motiváció kérdésre épül. Az elmélet szerint az embereket nagyobb anyagi jutalmazással és elérhető magasabb presztízzsel kell ösztönözni arra, hogy bizonyos pozíciókat megszerezzenek. P. Townsend viszont azt állítja, hogy az elmélet figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a motiváció a kulturális környezettől is függ, így valószínűsíthető, hogy az anyagi jutalmazás vágya nem mindenütt ugyanolyan erős, mint amilyenek azt az elmélet leírja. Szociológiailag és politikailag „kényelmes” elméletnek tekinti a funkcionalizmust, mert „a jutalmak egyenlőtlenségére vonatkozó információk eltitkolása, s még inkább az erre vonatkozó túláltalánosított, kétértelmű, vagy erősen megválogatott információk zártkörű terjesztése egyike azon módszereknek, amelyek segítségével a társadalmi elitek az egyenlőtlenségek potenciális robbanó erejét fékezik” (Townsend 1991: 191). Mindenesetre a szegénység és gazdagság konstellációja két olyan nagyhatású séma, melyek segítségével az emberek képesek értelmezni és érteni a különböző előnyök és hátrányok egyenlőtlen eloszlásának tényét a társadalomban (Csepe-li–Kolosi–Neményi–Örkény 1992). A tradicionális társadalmakban e kettősség értelmezése sorsszerű volt, „társadalmi okok hatását feltételező sémáktól függött”. A modern társadalomban viszont, ahol jelentősen megnőtt az egyéni teljesítmény szerepe, egyre inkább az egyéni szabadság és az egyéni felelősség kérdése került középpontba, így az egyéntől függő okok is belevegültek annak magyarázatába, hogy ki hogyan és miért kerülhet előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi pozíciókba.

2. A szegénység kultúrája, az underclass és a társadalmi kirekesztettség

2.1 A szegénység kultúrája

P. Townsend értelmezésében „a szegénység szubkultúrájának fogalmát egy sor etnológiai, szociológiai és eugenikai kutatásból párolták le” (Townsend 1991: 186). Modern formájában a nemzetközi szakirodalomban Oscar Lewis (1988) munkájában jelenik meg, aki szerint a társadalom legszegényebb csoportjai a többségtől elkülönülő, és általában önmagát újratermelő szubtársadalmat vagy szubkultúrát hoznak létre. Ennek a szubkultúrának rendkívül fontos szerep jut, hiszen megformáz egy életmódot, majd azt tovább is örökíti a következő generációkra. E a felfogásban a szegénység a reá jellemző általános hiányállapoton, gazdasági lecsúszottságon és a rendezetlen körülményeken túl egy olyan életmódot is jelent, amelynek konkrét értelme, funkciója, szerkezete és védelmi rendszere is van, mindez pedig egyetlen célt szolgál: a szegénységi helyzet túlélését. Egészen pontosan a következőket állítja: a szegénység kultúrája különböző történelmi helyzetekben is létrejöhet, de úgy véli, mégis inkább azokban a társadalmakban fejlődik ki és virágzik, ahol a következő feltételek teljesülnek: „1. pénzgazdálkodás, bérmunka és profittermelés; 2. tartósan magas munkanélküliség és a szakképzetlen munkaerő alacsony foglalkoztatottsága; 3. alacsony

bérek; 4. mind az öntevékeny, mind a kormány által kezdeményezett társadalmi, politikai és gazdasági szervezetek hiánya az alacsony jövedelmű népesség körében; 5. a kétoldalú rokonsági rendszerek elterjedése az egyoldalúakkal szemben; 6. a domináns osztály olyan értékrendje, amely nagy jelentőséget tulajdonít az anyagi javaknak és a vagyonnak, a felfelé irányuló mobilitásnak, a takarékoságnak, és amely a kedvezőtlen gazdasági helyzet okát a személyes meg nem felelésben és az alacsonyabbrendűségben látja. Az az életmód, amely ilyen körülmények között kialakul egyes szegények körében, a szegénység kultúrája” (Lewis 1988: 95). Mindezeket túl a szegénységi kultúra Lewis szerint egyfajta alkalmazkodás és válasz is a szegények marginális helyzetére. Segíti őket abban, hogy megbirkózzanak a kétségbeesés és a reménytelenség érzésével akkor, amikor kiderül, hogy a többségi társadalom értékei és céljai szerint nem képesek sikereket elérni. A szubkultúra hosszú időn keresztül képes fennmaradni. Ennek kettős oka van: egyrészt magának a többségi társadalomnak a struktúrája és az a nyomás, amelyet a többségi társadalom gyakorol a tagjaira, másrészt a szubkultúra kifejleszti azokat a mechanizmusokat, amelyek tovább is éltetik. Ez utóbbinak legfőbb oka az a folyamat, amely a szubkultúrában felnövekvő gyerekek világnézetével, aspirációival és személyiségével történik. Mindezek miatt gondolja Lewis, hogy csupán a gazdasági feltételek javítása nem vonja maga után a szegénység kultúrájának felszámolódását. Megszűnését egy hosszú folyamatként kell felfogni, amelyhez nem elegendő egyetlen generáció, ezért felfogásában „könnyebb megszüntetni a szegénységet, mint a szegénység kultúráját”. Lewis igyekezett bebizonyítani, hogy a szegények életmódja számtalan értéket hordoz, amely nem alacsonyabb rendű, csupán más, mint a nem szegényeké. A '80-as években ezek a gondolatok újra felszínre kerültek az ún. *underclass* vitában, igaz, más hangsúlyokkal és erőteljesebb strukturális beágyazottsággal.

2.2 Underclass – az érdemtelenység bélyege

Az *underclass* fogalmát Myrdal teremtette meg azoknak az egyéneknek és családoknak a leírására vagy jellemzésére, amelyek szélsőséges helyzetbe, teljes gazdasági marginalitásba szorultak, illetve, amelyeket abba szorítottak. Ezt a fogalmat az USA-ban a '80-as évek óta használják, amerikai értelmezésben egyfajta városi gettyó-szegénységet értenek alatta, ugyanakkor a szegénység európai szakirodalmában rendkívül vitatott fogalommá vált. Az *underclass* meghatározását tematizáló szerzők egyetértenek abban, hogy azok sorolhatók ebbe a csoportba, akik minden más osztály és réteg alatt helyezkednek el, alacsony képzettségűek vagy iskolázatlanok, megszerzett jövedelmeik alapján szegények. Wilsont idézve Spéder taxatívén fel is sorolja azokat a csoportokat, amelyek tagjait az *underclass*ba tartozónak véli: „(...) tartósan és szinte kizárólag szociális segélyből élő szegények; a munkahellyel nem rendelkező és iskolába nem járó, továbbá iskolából kizárt fiatalok; a reményvesztett, munkát nem kereső, a munkanél-

külségi biztosítási rendszerből kiesett, aktív korú férfi munkanélküliek; a tartós, formális munkahellyel nem rendelkező, illegális tevékenységekből jövedelmet szerzők; a gyermeküket házas- vagy élettárs nélkül, egyedül nevelő, korábban munkahellyel nem rendelkező anyák; a súlyos szenvedélybetegek (alkoholisták, kábítószerfüggők); bandában élő, agresszív fiatalok; a bűnözők, a hajléktalanok, stb.” (Spéder 2002: 30). Ők azok, akik kívül rekedtek a hagyományos rétegződési rendszeren, és akiknek semmilyen kapcsolatuk nincs (sem gazdasági, sem társadalmi) a nem szegény többséggel. Ők az osztály alatti réteg. Az amerikai irodalomban e fogalmat két, egymástól jól elkülöníthető megközelítésben tárgyalják. Mindennek az alapja (Silver 1996), hogy a politikai jobboldal a maga hasznára fordította, a média pedig a megbélyegző, stigmatizáló gyakorlatára alkalmazta, így vált egy ideológiailag terhelt, moralizáló fogalommá. A liberálisok a társadalmi struktúra irányából közelítik meg a fogalmat. A tartósan munka nélkül lévők számára társadalmi segítyezést javasolnak, elkerülendő a társadalmi-térbeli szegregálódás káros hatásait. A konzervatívok a viselkedés irányából közelítenek, kijelentve, hogy az underclassba tartozókra a szegények többségétől eltérő (deviáns) viselkedési minta jellemző, amely nem más, mint a szegénység kultúrája, és amely egyben szegénységük egyik oka is. Ezt példázza Charles Murrayt idézve Domanski (2001) véleménye is, aki kiemeli, hogy a szegények olyan áldozatoknak tekinthetők, „akik apa nélküli otthonokban nőttek fel, és egy olyan ellenkultúrára szocializálódtak, amelyben az oktatásnak és a munkának alacsony a presztízse, és ez már eleve arra programozza be őket, hogy kudarcot valljanak” (Domanski 2001: 40). A konzervatívok további okként jelölik szegénységük kialakulásában a szociális ellátórendszert, amely véleményük szerint a segítyezés rendszerén keresztül leszoktatja az embereket a munkáról. „A szegény emberre vonatkozó szabályokat gyakorlatilag megváltoztattuk. Tömören összefoglalva ezt mondtuk: 'Nem a te hibád, hogy szegény vagy. Ha az iskolában nem tanulsz, ez azért van, mert az oktatási rendszer károdra elfogult. Ha bünt követsz el, ezt a kedvezőtlen környezet okozza...'. Miután pedig mindenkit felmentettünk a felelősség alól, kijelentettük: '...megélsz, majd anélkül, hogy oly módon vennél részt a társadalomban, ahogyan azt szüleid tették'” (Domanski, idézve Murrayt 2001: 42). A kulturális elméletek sajátos gondolkodásmódjuknak megfelelően feltételezik, hogy a szegények kultúrája egyfajta deviáns kultúra, ez az oka annak, hogy az egyének és családjaik bezáródtak a szegénységbe. Mint ahogyan Murray is kifejtette, ezek patológiás családok, amelyek a társadalom segítőkészségének, jó szándékának „köszönhetik” létüket, hiszen a jóléti rendszer támogatásai reprodukálják az underclass. Véleménye szerint a szegénységben élők körében figyelhető meg a házasság intézményének hanyatlása is, mert a nem házas férfiak nem kellő fegyelmezetttségük miatt nem vonzó házassági partnerei a nőknek, vagyis a férfiak állástalanságuk miatt nem tudnák eltartani leendő családjaikat. Míg Murray (és a kulturális magyarázatok

hívei) a szegények attitűdjeiben és viselkedéseiben keresik a kirekesztettség okait, az új szegénység strukturalista megközelítésének hívei elsősorban a kapitalizmus súlyos szervezeti–működési hibájának tulajdonítják a szegénységet. Szerintük a szegények osztálya annyira heterogén és változó besorolási kategória, hogy nem lehet és nincs is saját kultúrája és önálló identitása sem.

A magyarországi fogalomhasználatra a rendkívüli visszafogottság és a fogalom újra-, ill. átértelmezése jellemző. Közvetlenül a rendszerváltás után Ferge Zsuzsa *Az átmenet társadalma* (1995) című tanulmányában tette fel először a kérdést, hogy kialakulhat-e nálunk egy olyan nyomorban és kiszolgáltatottságban élő társadalmi csoport, amely „veszélyes és veszélyeztető”, és amely az USA-ban már markánsan jelen volt. Véleménye szerint ezzel kapcsolatban csupán „bizonytalan és óvatos sejtések” fogalmazhatók meg, mert az amerikai underclass gyökerei lényegesen eltérnek minden európai sajátosságtól. Mint írja, már a nyolcvanas években sejteni lehetett, hogy Magyarországon is elindult egy lemaradás, egyfajta kiszorulás a társadalomból, melynek során olyan újfajta hátrányok jelentek meg, mint a munkanélküliség, a nyílt hajléktalanság, a jövedelemhiánnyal küzdők számának növekedése és a segélyezett arányának ugrászerű emelkedése, mindez kiegészült a létbizonytalanság érzetével és a kiszámíthatatlan jövőképpel. Elkezdett növekedni a szegények és a többiek közötti társadalmi távolság, vagyis elindult a leszakadási folyamat, de ekkor még nem lehetett megjósolni, hogy kialakul-e vagy sem az underclass, vagy ahogyan Ferge Zsuzsa fogalmaz, a létalatti osztály. Ez azon múlik, írja, hogy „mennyire lesz tartós a munkanélküliség; mennyire lesz védelme a foglalkoztatott munkaerőnek; hogy milyen képzési forma fogja (vagy nem fogja) helyettesíteni azt a tömeges középfokú képzést, melyet a szakmunkásképzés jelentett, illetve hogy mennyire fog általában bővülni és javulni vagy szűkülni és romlani az iskola-rendszer; hogy milyen széles kört fog átfogni a segélyezés, és milyenek lesznek a segélyfeltételek; hogy mennyire fog sikerülni a szegényeknek és szegényedőknek viszonylag elfogadható lakásukat megőrizni; egyáltalán, hogy mennyire fognak teret hódítani az egészségügyben, oktatásban és számos más területen a kettős rendszerek, egy jó minőséget nyújtó ellátás a gazdagoknak, és egy vitatható színvonalú rendszer a többieknek” (Ferge 1995: 13). Mindezek mellett erősen ebbe az irányba hatott a rendszerváltást követően megjelenő új ideológia és az önérdékeit erősen érvényesítő gazdasági és politikai vezetőréteg, súlyosbítva mindez a romakérdéssel. Félő volt tehát, hogy rögzülnek a leszakadási tendenciák, és mint Ferge Zsuzsa írja, „egy underclass jól kivehető elkülönüléséhez persze idő kell, ám az ebben az esetben is felgyorsulhat” (Ferge 1995: 14). A fogalom a '90-es évekre az európai szociológiában is tematizálódott, bár jelentése némileg módosult, sőt, ugyanerre a jelenségkörre meggyökeresedett egy másik fogalom, az „exclusion” is, amely elsősorban Franciaországból került a figyelem középpontjába, és amelyet egyfajta halmozott hátrányban élő, a társadalom min-

dennapi életviteléből kizáródó helyzetűekre használtak. Néhány év alatt e fogalom kutatási alappá, sőt, politikai programmá is vált az Európai Unióban, s rövid idő alatt a közbeszédben is elterjedt, kiszorítva (ill. nem engedve elterjedni) az underclass ugyancsak vitatható értékeket hordozó kifejezését.

2.3 A társadalmi kirekesztettség és „a peremre szorultak tarka csapata”³

A társadalmi kirekesztettség fogalma akkor lett Európa-szerte ismert, amikor 1985-ben bevezették a használatát, majd számos kutatást indítottak e jelenség vizsgálatára. Amartya Sen (2003b) a társadalmi kirekesztést a kirekesztés-konceptió hasznossága szempontjából közelítve azt vizsgálta, hogy ez a koncepció a korábbiakhoz képest adott-e valami újat, van-e hozadéka, és ez a hozadék lényegesnek tekinthető-e vagy sem. Vagyis: van-e olyan eleme, amely hozzájárulhat a szegénység természetének jobb megértéséhez. Sen értelmezésében a szegénység (legősbibb jellemzése szerint) jövedelemhiány, amely azért releváns a téma kapcsán, mert a jövedelem rendkívüli hatással van az emberek életvitelére. Mint mondja, az „élet elnyomorodásának” nagyon gyakori oka az elégtelen jövedelem, ebből a szempontból az alacsony jövedelem rendkívül fontos oka a szegénységnek. Éppen ezért a szegénységet a nyomorúságos élet jellemzői felől kell vizsgálni és nem az alacsony jövedelem felől. Találón jegyzi meg, hogy „az elnyomorodott életet kell néznünk, és nemcsak az üres pénztárcát” (Sen 2003: 5), hiszen a jövedelem az egyik legjelentősebb eszköze a kiegyensúlyozott, depriváció-mentes életnek. Amartya Sen elméleti megközelítésében a szegénységet a lehetőségektől való megfosztásként értelmezi, amely egy többdimenziós, saját megfogalmazása szerint „arisztoteliánus” nézőpontú szemlélet. Az arisztotelészi perspektíva (melyet Sen alapvetően elfogad) lényegi mondanója, hogy „az elnyomorodott élet nélkülözi azt a szabadságot, hogy az emberek olyan lényeges tevékenységekben vegyenek részt, melyeket jó okuk van választani” (Sen 2003: 5). Hasonlóan elfogadja azt az Adam Smith-i szükséglet-megközelítést is, amely arra irányul, hogy meghatározza az egyéni szabadságra ható és a nyomormentes életet biztosító szükségleteket. A „képesek legyünk mások szeme elé kerülni” Smith-i gondolat középpontjában az a viszonyokban megnyilvánuló megfosztottság áll, amely az emberek életét abszolút értelemben elnyomorítja. Sen értelmezésében „Smith a beillesztés és kirekesztés gondolatát állította a szegénység elemzésének középpontjába, amikor a tisztességes élethez nélkülözhetetlen »szükségességek« természetét meghatározta: 'A szükségességeken nem pusztán azokat a javakat értem, melyek nélkülözhetetlenek a létfenntartáshoz, hanem mindent, aminek a hiányát akár a legalacsonyabb rangú, megbecsülésre méltó ember esetében az adott ország szokásai elfogadhatatlannak minősítenek... A szokások előírják, hogy a bőrcipő létszükséglet Angliában.

3 Robert Castel használja ezt a kifejezést egyik tanulmányában: Robert Castel: A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 1993/3.

A legszegényebb nő vagy férfi sem kerülhetné el a szégyent, amennyiben e nélkül jelenne meg nyilvánosan” (Sen 2003: 8). Sen ezt a fajta Smith-i megfosztottságot használja fel annak modellezésére, hogy egy ilyen, a társas interakciókból történő kirekesztés – vagyis a megfosztottság, a közösség életében való részvételtől bizonyos relációkon keresztül hogyan kapcsolódik össze a társadalmi kirekesztéssel.

A hazai irodalomban Ferge Zsuzsa (2000) abban látja az exklúzió-fogalom hasznosságát, hogy e terminus képes annak közvetlen érzékeltetésére, hogy nem csak anyagi megfosztásról, szegénységről van szó, hanem egy olyan komplex problémáról, amely magában foglalja a különböző forrásokból, cselekvésekből, lehetőségekből és jogokból való kirekesztést is. Másik rendkívüli haszna abban rejlik, hogy míg a szegénység egyfajta passzív kategória, vagyis egy olyan dolog, amely szinte magától létezik, kvázi a létezéséről nem tehet senki, a kirekesztés fogalmának mechanizmusa rávilágít arra, hogy bizonyos társadalmi csoportok vagy folyamatok kisebb vagy nagyobb részben, de tudatosan úgy működnek, hogy egyéneket vagy csoportokat kizárjanak. A fogalmat többféleképpen lehet értelmezni, Ferge Zsuzsa olvasatában egyrészt meghatározható úgy, hogy „a társadalmi élet fő területein való részvétel hiánya” (Ferge 2007: 8), másrészt halmozott depriváció, ebben az esetben az életésélyeket állítja a középpontba és a rendelkezésre álló források és tőkék hiányát vagy alacsony színvonalát jelöli meg okként, harmadrészt a „jó minőségű” (vagyis megfelelően integrált) társadalom ellentettjeként ábrázolja. Ahogy fogalmaz, a „sokarcú társadalmi széttöredezettség” révén a gettósodás és a szegregáció leküzdhetetlen távolságokat és korlátokat képez a kirekesztettek és a többiek között.

3. Tartósság és átmenetiség: a szegénység időbelisége

Az átmeneti szegénységben élők helyzetét az elemzők valóban „átmenetinek” tekintik, vagyis ők nem csúsznak a szegénység olyan mélységeibe, ahonnan saját erőből ne tudnának visszakapaszkodni a nem szegények közé. Leginkább a tartós szegénységben élők helyzetét szokás a társadalmi kirekesztettség állapotával jellemezni, sőt bizonyos összefüggésekben egyesek ezt a csoportot sorolják az underclassba is. A tartós szegénységgel kapcsolatban több szerző is feltételez egy olyasfajta életmódot, amely rendkívüli módon különbözik a többségi társadalométól, és különbözik az átmenetileg szegényekétől is. Szalai Júlia (2002) szükségesnek tartja az átmeneti és tartós szegénység megkülönböztetésekor elkülöníteni egymástól a jövedelmi-megélhetési szegényeket a halmozottan szegényektől (őket nevezi mélyszegényeknek, leszakadó szegényeknek, kirekesztetteknek). Véleménye szerint a megélhetési szegénység hátterében általában az „egyszerű” elosztási problémák állnak, ezekben az esetekben vagy az történik, hogy a foglalkoztatás egyes területein megkereshető jövedelmek tartósan elmaradnak a mindennapi fogyasztás árszintjétől, vagy a társadalombiztosítási jöve-

delmek veszítenek értékükből. Ezeket a szegény-csoportokat továbbra is a többségi társadalomhoz tartozónak tekintjük, mert amennyiben megélhetési viszonyaik javulnak, élethelyzetük is stabilizálódik, és vissza tudnak térni a többségi társadalom által uralt szférákba, azokra a társadalmi színterekre, amelyeknek átmenetileg a szélére szorultak. Más a helyzet a kirekesztődés tényleges kárvalottaival, akiknek vagy nem is voltak kapcsolódásaik, vagy elveszítették ezeket, amelyek segíthetnének a visszaintegrálásban. A kirekesztődöttek életének közös vonása éppen az, hogy szegénységüknek nagyon hosszú előtörténete van, amely nem ritkán évtizedekre is visszanyúlhat, mértéke szerint pedig rendkívül szélsőséges, gyakran nyomor-szintű (Szalai 2002). Életviszonyaik is közös sajátosságokkal írhatók le: „társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szülei más rokkant és beteg szegényekkel üldögelnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb „közgyógyos” receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott, és „rendes” alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain (...)” (Szalai 2002: 42). Mindezek következtében pszichés és fizikai erőtartálékaik oly mértékben kiürülnek, hogy jelen helyzetükben – ha mégoly biztos és tartós munkahely birtokába jutnának is – nem lennének képesek szétzilált életeiket saját erőből rendbe rakni, mert lecsúszásuk és kisodródásuk a társadalomban megfelelő eszközök híján megállíthatatlan. Sőt, ami az átmeneti szegénységnek egyáltalán nem sajátja, de a tartós kirekesztettségnek igen, számukra ez az állapot generációsan is továbbadott, hosszú távú és állandó léthelyzetévé válik a család fiatalabb korosztályainak is.

Azt mondhatjuk, hogy a szegénység értelmezésére és kezelésére kidolgozott paradigmákat és fogalomhasználatot közvetlenül az adott társadalom politikai kultúrája, a társadalom szerveződésének domináns ideológiája és szociálpolitikai céljai határozzák meg. Ugyanakkor pontos fogalmat adni nehéz, a fentebb említett összefüggések erre kellő magyarázattal szolgálnak. Nem rendkívüli tehát, hogy egyszerre, egy időben többfajta szegénységkonceptió is létezik párhuzamosan, vagy ahogyan Spéder (2002) fogalmaz, nincsenek semleges koncepciók, amelyek univerzálisak és egyben objektívek is lennének. Ahány szegénység-meghatározást használunk, annyifajta szegénységről kell beszélnünk. A szegénység további diskurzusainak sokféleségét az generálja, hogy társadalmanként eltérő a szegénység természetéről és kiterjedtségéről, valamint a társadalmi egyenlőtlenségekről vallott felfogás, nem is beszélve a tartós munkanélküliség megítéléséről. Mindezek egyfajta modernizációs sémát követnek. A szegénység társadalomtörténeti és felfogásbeli eltérései maguk után vonják az olyan techni-

kai eltéréseket is, mint pl., hogyan mérik, és milyen indikátorokat használnak a jelenség leírására az egyes országokban, de nem hagyható figyelmen kívül az eltérő szociálpolitikai gyakorlatok és a szociálpolitikát megalapozó társadalom-filozófiai elvek különbözősége sem. Mindebből egyenesen következik, hogy az érvényes társadalmi valóságnak megfelelően minden országban nemcsak hogy másképp mérik és értelmezik, de másképp is nevezik szegényeiket.

Felhasznált irodalom

- CASTEL, ROBERT (1993): A nélkülözéstől a kivettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In: Esély, 1993/3.
- CSEPELI GYÖRGY–KOLOSI TAMÁS–NEMÉNYI MÁRIA–ÖRKÉNY Antal (1992): A gazdagság és a szegénység okaira adott magyarázatok rejtett normatív szempontjai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle 1992/3.
- DAVIS, KINGSLEY–MOORE WILBERT E. (1997): A rétegződés néhány elve – In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei – Új Mandátum, Budapest
- DOMANSKI, HENRYK (2001): A szegénység társadalmi meghatározói a posztkommunista társadalmakban. Szociológia Szemle 2001/ 4.
- FERGE ZSUZSA (1995): Az átmenet társadalma. Esély 1995/4.
- FERGE ZSUZSA (2000). A társadalom pereme és az emberi méltóság. In: Esély, 2000/1.
- FERGE ZSUZSA (2007): Mi történik a szegénységgel? Csalóka „posztmodernitás”. Esély, 2007/4.
- GANS, HERBERT (1992): Mire szolgálnak az értelmetlen szegények – In: Esély 1992/3. – Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, Hilscher Rezső Alapítvány, Budapest
- HAVASI ÉVA (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. In: Szociológiai Szemle, 2002/4.
- LEWIS, OSCAR (1988): A szegénység kultúrája. Kultúra és Közösség 1988. IV. szám
- SEN, AMARTYA (2003): A fejlődés mint szabadság. Európa Könyvkiadó, Budapest
- SEN, AMARTYA (2003b): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. Esély, 2003/6.
- SILVER, HILARY: Culture, Politics and National Discourse of the New Urban Poor. In: Mingione, Enzo (szerk.) (1996): Urban Poverty and the Underclass. Blackwell Publishers
- SPÉDER ZSOLT (2002): A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések. Századvég Kiadó, Budapest
- SZALAI JÚLIA (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. Szociológiai Szemle 2002/4.
- TOWNSEND, PETER (1991): Szegénység–elméletek. In: Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. T–Twins Kiadó, Budapest
- WRIGHT, ERIK OLIN (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Székely Ferenc

Klimatikusan befolyásolt felszínalatti víz- és hőáramlás elemzése az ÉK Alföldön

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben az igények rohamos emelkedésével egyidejűleg nyilvánvalóvá vált a természeti erőforrások (elsősorban a víz- és energiakészletek) általános beszűkülése. Az emberiség közvetlen és kényszerű válasza a víztakarékos gazdálkodás és az alternatív (Vajda, 2001), ezen belül a geotermikus (Mádlné Szőnyi, 2006) energiafajták fokozottabb hasznosítása.

A természetes készletek csökkenésével párhuzamosan egyre sürgetőbbé vált a klimatikus tényező szerepének, valamint a klímaváltozás következményeinek a felmérése is. A felszíni hatásukban közvetlenül érzékelhető légköri, csapadék, árvízi, belvízi és aszály jelenségekkel szemben a felszínalatti vizekben várható klimatikus változások látens jellegűek, a folyamatok lassabbak, megjelenésük gyakran áttételes.

A hidrogeológus szakemberek számára ezeknek a problémáknak a vizsgálata jelentős kihívás. A fenti problémakörök azonban nem csak a szakembereket érdeklik, hanem érintik a lakosság egészét. A szélesebb olvasóközönség szakmai tájékoztatása összetett és felelősségteljes feladat, cikkemmel ennek megoldásához szeretnék hozzájárulni. Dolgozatom megírását az is motiválta, hogy a folyóirat hasábjain nemrég Marton L. (2010) tollából áttekintő, szakszerű és mégis közérthető cikk jelent meg Magyarország felszínalatti vizeiről. A szakterület kérdéseiben nem vagy csak kevéssé jártas Olvasónak bevezetőként mindenféleképpen ajánlom Marton L. tanulmányának az elolvasását.

A címben hivatkozott természeti folyamatokat lehetőség szerint egységben, de legalábbis összefüggésükben kell elemezni. Az összekapcsolt folyamatok leképzésének legkorszerűbb eszköze a hidrogeológiai modellezés. A közelmúltban a felszínalatti vízkészletekre irányuló, valamint geotermikus kutatásaim és modellvizsgálataim részben az ÉK Alföld területére irányultak (Székely, 2006, 2007, 2010). Ebben a térségben kísérleti jelleggel a talajvízszint és a klímaváltozás közötti kapcsolatot is vizsgáltam. Tanulmányomban a fenti modellvizsgálataim eredményeit szeretném bemutatni. Azt remélem, hogy a részben még publikálatlan vizsgálati eredményeim közzétételével elősegíthetem a témakör iránt

érdeklődő olvasók szélesebb körének tájékoztatását, továbbá az érintett terület víz- és energiagazdálkodásának a fejlesztését.

A hidrogeológiai modellezés két kutatási terület eredményeinek a kölcsönhatására épül.

Az egyik terület a vizsgált térség vízföldtani viszonyait összefoglaló ismeretanyag, ez a vízföldtani modell. Ez magába foglalja a földtani képződmények elhelyezkedését, hidraulikai és termikus jellemzőit, a víz és a hó utánpótlási valamint megcsapolási viszonyait továbbá a vízminőségi paramétereket. Az ország területére korlátozódó vízföldtani modell kidolgozása a jellemző földtani felületek meghatározásával a Magyar Állami Földtani Intézet (MÁFI) és a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Rt. (VITUKI) együttműködésével történt a kilencvenes években. A több ezer vízkútból nyert földtani információkkal kiegészített adatbázis képezte az 5 modellréteget tartalmazó Országos Vízföldtani Modell (OVM) földtani elemét. A 2 km-t meghaladó mélységű felső pannon hévíztárolóig terjedő modell vízszintes felbontása 500 m. Ennek részét (kivágatát) képezi a bemutatott vizsgálatokban szereplő ÉK Alföld modell (Székely, 2006). A MÁFI ebben az évtizedben kifejlesztette az országhatáron túli területrészekre is kiterjedő, 2x2 km² alapterületű kőzetblokkokból képzett ún. Pannon-medence modellt.

A modellvizsgálat másik összetevője a folyamatelemzésre alkalmas eszköz, amely egy kiválasztott vagy saját fejlesztésű „in house” szimulációs szoftver (rendszer). A hazai gyakorlatot elsősorban kereskedelmi forgalomba került külföldi szoftverek felhasználása jellemzi. A hidraulikai alkalmazásokat a világszerte népszerű MODFLOW (Harbaugh et al., 2000) szoftver dominálja, a geotermikus modellezést pedig a FEFLOW (Diersch, 2002) és SHEMAT (Clauser, 2003) szoftverek támogatják. Az ismertetésre kerülő számítógépes szimulációs vizsgálatok az elmúlt évtizedek során általam fejlesztett FSH (Flow-Solute-Heat) 3D-s numerikus modellező szoftvercsomag alkalmazásával történtek. Ennek képességeit előző tanulmányom (Székely, 2010) foglalja össze.

2. Klímaváltozás által okozott talajvízszint-változások modellezése

A jelenleg még részleteiben és hatásában nem tisztázott klímaváltozás számos tudományterület érdeklődésének a homlokterében áll. A hatásvizsgálat egyik területe a várható talajvízszint változások előrejelzése.

Természetes körülmények között a talajvízszint mélységét a domborzat, a szivárgáshidraulikai paraméterek és a kőzetekben kialakuló áramlás mellett a csapadékból származó beszivárgás, a talajvízfelszín párologtatása valamint a vízfolyások, tavak tápláló vagy megcsapoló hatása alakítja. A talajvízpárologás összetett folyamat. Egyik összetevője a víz-gőz átmenettel jellemezhető fizikai párologás (evaporáció), a másik a növényzet párologtatása (transzspiráció). A hidrogeológiai gyakorlatban a két folyamatot összesítve kezelik, az eredő

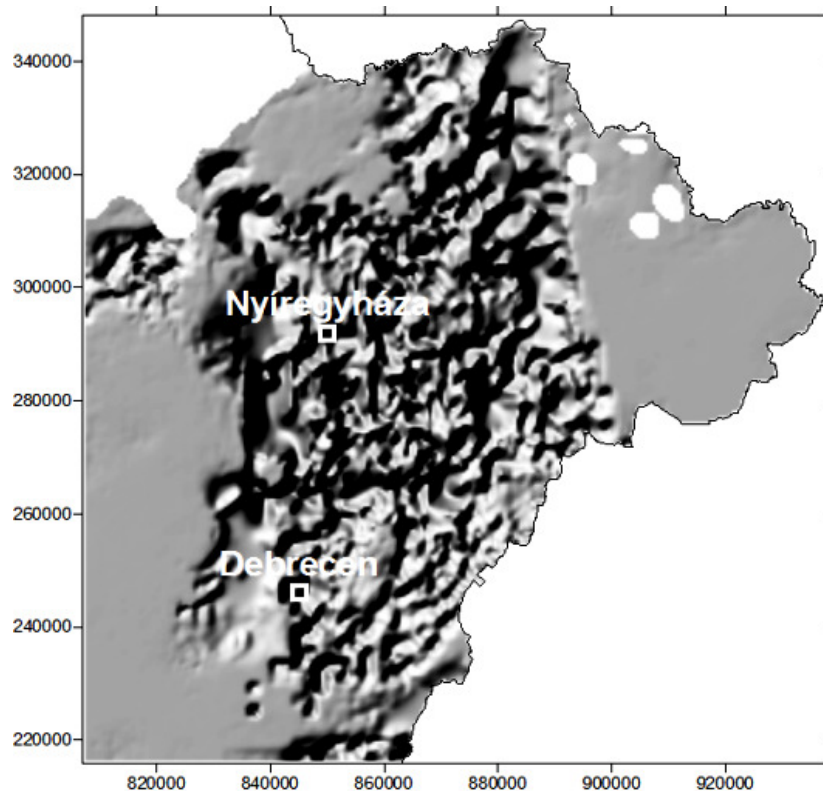
hatás neve evapotranszspiráció. A pozitív előjelű beszivárgás és a negatív evapotranszspiráció eredőjét összevontan függőleges talajvízforgalomnak nevezik. A változó előjelű függőleges talajvízforgalom területi változását a klimatikus folyamatok befolyásolják, de a növénytermesztés is jelentős szerepet játszik. A jövőben várható a biomasza energetikai hasznosításának fokozódása. A nagy vízigényű energianövények elterjedésével az evapotranszspiráció erőteljes növekedésére és a talajvízszint jelentős helyi süllyedésére lehet számítani. Ésszerű telepítés esetén ez a változás viszont hozzájárulhat a magas talajvízállású ártéri vagy belvizes területek vízmentesítéséhez.

A bemutatott elemzés három alappillérre támaszkodik.

- a) A függőleges talajvízforgalom értékeit a KHVM Munkabizottság (1999) által javasolt módszer alapján (Székely 2006) számítottam. A függőleges talajvízforgalom és a talajvízmélység kapcsolatát leíró függvény a mélységgel növekszik, nagy talajvízmélység esetén az evapotranszspirációs veszteség megszűnik és a pozitív előjelű beszivárgás dominál. A függvénykapcsolatban szereplő paramétereket a VITUKI-ban kidolgozott módszer alapján (VITUKI, 1994) vettem figyelembe. A befolyásoló paraméterek az alábbiak: a talajvízszint feletti telítetlen zóna (agyagtól a kavicsig terjedő tartományban változó) összetétele, az adott terület klimatikus adottsága, valamint a növényzet jellege.
- b) A számításokhoz kezdeti feltételként szükség van egy állandósult talajvízszint mélység ismeretére, amely a klímaváltozás előtti, sokéves átlagban egyensúlyi talajvízhelyzetet jellemzi. A kísérleti modellvizsgálathoz ezt az 1956 – 60 közötti időszak adataiból szerkesztett, majd modellezési eredményekkel megerősített felülettel adtam meg (Székely 2006). A klimatikus változások módosítják a talajvízszint mélységét, de a korábbi klímaállapot visszatérésekor a talajvíz szintje is az eredeti értékre emelkedik vagy süllyed.
- c) A bemutatott kísérleti elemzésnél feltételeztem, hogy a talajvízszintet markánsan befolyásoló és szabályozó csatornák, kisvízfolyások valamint folyók (összevontan: vízfolyások) szintje a vizsgált időszakban nem változik. Ilyen feltételek mellett emelkedő talajvízszintnél a vízfolyásokba irányuló elszivárgás növekszik, a talajvízbe történő betáplálás pedig csökken. Süllyedő talajvízszint esetében ellenkező irányú folyamatok ébrednek. A vízfolyások és a talajvíz között áramló vízhozam megváltozását járulékos utánpótlódásnak vagy megcsapolásnak nevezzük. Ezek a fluxusok mindkét irányban csökkentik a talajvízszint változásának sebességét és mértékét, vagyis mérséklék a klimatikus hatásokat.

A modellezésnél egy feltételeztem szárazabb klíma hatását vizsgáltam, ami a beszivárgás állandósult, 5%-os csökkenésében jelentkezik. A demonstrációs jellegű szimulációs vizsgálatnál eltekintettem a növényborítás és az

evapotranszpirációs paraméterek klimatikus megváltozásától. A talajvízszint módosulását leképező változatban az FSH szoftver a függőleges talajvízforgalom változását a talajvízmélység ingadozáshoz kapcsolja. Mivel ennek kezdeti értéke mérési adatokból meghatározható, nincs szükség a kezdeti talajvízdomborzat nehezen kivitelezhető, pontos modellezésére. A kezdeti állapothoz képest változatlan összegű beszivárgás és evapotranszpiráció mellett a talajvízszint (azaz a talajvízmélység) nem változik. Ezzel szemben a beszivárgás klimatikus eredetű csökkenése a modellben talajvízszint süllyedést okoz. Ezt a süllyedési trendet az evapotranszpirációs veszteség csökkenése továbbá a (feltételezeten változatlan szintű) felszíni vizekből származó járulékos beszivárgás mérséklé. Ezek a fékező folyamatok tehát mélyebb szinten ugyan, de egy új egyensúlyi talajvíztükör kialakulását segítik elő.

1. ábra: Beszivárgás csökkenés által kiváltott talajvízszint süllyedés szimulációja

Az 1. ábrán az 50 év elteltével várható, még nem állandósult talajvízszint süllyedés területi eloszlása látható árnyékolt ábrázolásban. Az egyenletes szürke tónussal jelölt területeken a süllyedés 1 cm alatti. A legnagyobb és leginkább

változatos talajvízszint süllyedés a nyírségi hátság területén várható. Ennek magyarázata az egyenetlen, hullámos domborzat, továbbá a környezetnél mélyebb kezdeti talajvízszint és ritkább vízfolyás-hálózat. A modellezés alapján a süllyedés maximális értéke itt 0.58 m. Ez a közelítő elemzés, a Duna-Tisza közti hátságon szerzett gyakorlati tapasztalatokkal összhangban, igazolta azt a megállapítást, mely szerint az Alföldön a klímaváltozás szempontjából leginkább érzékeny térségek a kiemelt térszíni helyzetű ún. hátsági területek.

Hosszabb időt tekintve illetve jelentősebb klimatikus változásokat feltételezve a talajvízszint süllyedés mértéke akár több méter is lehet. Ebben a változási tartományban a felszíni vizekkel való kapcsolat és más tényezők hatása már komplexebb megközelítést igényel. Szárazabb klíma esetében a vízfolyások hozamcsökkenésével összefüggésben vízszintjük is süllyed, sőt a csatornák és kisvízfolyások egy része időszakossá válhat vagy kiszáradhat. A folyóvölgyekben és az ártereken ezek a hatások felerősítik a talajvízszint süllyedését. Az esetlegesen itt telepített energiaerdők tovább fokozzák ezt a folyamatot. Az árnyaltabb környezeti hatáselemzés érdekében a modellbe be kell építeni a tavak hidraulikai szerepének, továbbá a mocsaras területeken és vizes élőhelyeken várható hidrológiai folyamatoknak a szimulációját. Ez nagyobb térfelbontású lokális modellek alkalmazását igényli.

3. A mélységi hőáram mértéke és eloszlása az ÉK Alföldön

A jelenlegi időszakot az alternatív, ezen belül a geotermikus energiafajták fokozott igénybevételére való törekvés jellemzi. A befektetők és felhasználók számára egyaránt fontos a geotermikus energia forrásának, mennyiségének és a hasznosítás lehetséges időtartamának minél megbízhatóbb ismerete.

Legnagyobb termikus potenciállal a nagyobb mélységben található hévizek rendelkeznek. Az érvényben levő hazai szabályozás szerint hévíznek tekintjük a 30 °C-nál melegebb felszínalatti vizeket. Magyarországon 1985 előtt 35 °C volt a hőmérsékleti határérték, különböző országokban eltérő hőmérsékleti küszöbértékek vannak érvényben. Az European Geothermal Energy Council (EGEC) meghatározása szerint geotermikus energiának tekinthető a Föld felszíne alatt található hőenergia. A hévizek hasznosítása nemzetközi és hazai egyesületek (International Geothermal Association – IGA, European Geothermal Energy Council – EGEC, Magyar Geotermális Egyesület – MGE, Magyar Termál Energia Társaság – MTET) programjában szerepel. Ebben a fejezetben az ÉK Alföld területén végzett hőáram rekonstrukciós munkám eddigi eredményéről szeretnék beszámolni.

A Föld felszíne alatt tárolt és vízzel vagy hőszondával kitermelhető hőenergia két forrásra vezethető vissza (Székely, 2010).

A földfelszín és a néhány méter mélységben található talajvizek hőmérsékletét alapvetően bolygórendszerünk fő energiaforrása, a Nap által kisugárzott

energia elnyelt hányada alakítja. A közvetlen nap- és a másodlagos légköri sugárzásból származó külső hőenergia-fluxus a Föld egészét tekintve 76 PW (Vajda, 2001). A fenti besugárzás hatására a földfelszín átlaghőmérséklete az 1950 és 1999 közötti négy évtizedben 13,8 és 14,6 °C között ingadozott (WIKIPEDIA). Ebben a légkör is számottevő hőmérséklet-alakító szerepet játszik. Ezt igazolja, hogy üvegházgázok nélkül a felszíni hőmérséklet 30 °C-al alacsonyabb lenne (Vajda, 2001). Megjegyzem, hogy egyébként ez a légkört nélkülöző Hold átlaghőmérséklete is (The Artemis Project, 2007).

A Föld hőterének másik formálója a döntően radioaktív bomlás során felszabaduló hő, amelynek intenzitását a mW/m^2 dimenziójú mélységi hőáram-sűrűséggel jellemezzük. Jelenlegi ismereteink szerint a Föld belső magjának becsült hőmérséklete 4300 °C, de a Föld belső geotermikus teljesítménye mindössze 40 TW (Mádlné Szőnyi, 2006). Az adatok összehasonlításából kitűnik, hogy a külső hőenergia-betáplálás ez utóbbi értéket közel kétezerszeresen meghaladja. A földkéreg hővezető képessége viszonylag alacsony, ami a hő jelentős visszatartását eredményezi. A Föld a napenergiához viszonyítva ugyan mérsékelt belső hőteljesítménnyel rendelkezik, de a jó hőszigetelésnek köszönhetően ez is elégséges ahhoz, hogy a hőmérséklet és ezzel arányosan a tárolt hő mennyisége a mélységgel számottevően megnövekedjék. A fenti adatokból következik, hogy a Föld felszíni hőmérsékletét alapvetően a Nap elnyelt sugárzási energiája alakítja, de a mélységgel növekvő többlet hőmérséklet forrása a mélységi hőáram fűtő hatása.

A közölt adatok igazolják, hogy a földfelszín elsősorban a klímaviszonyok által szabályozott, külső energiát elnyelő és hőkiszugárzási felület, amelynek hőmérsékletét a mélységi hőáram alig befolyásolja. A további értékeléshez be kell vezetni a geotermikus gradiens gg fogalmát. Ez a gyakorlati szempontból igen fontos és jól mérhető paraméter a hőmérséklet mélységi növekedésének ütemét jellemzi, elfogadott mértékegysége a °C/km. A $[gg]$ érték az 1 km mélységnövekedéshez tartozó hőmérséklet-növekedést adja meg. A Pannon-medencében a földkéreg vastagsága és hővezető képessége a környezethez képest kisebb, ezért a fenti geotermikus jellemzők az átlagosnál kedvezőbbek: az átlagos mélységi hőáram-sűrűség a kontinenseken 65 mW/m^2 , a Pannon-medencében 90 mW/m^2 ; az átlagos geotermikus gradiens a kontinenseken 25–30 °C/km, a Pannon-medencében 50 °C/km.

A Föld egészére, a kontinensekre és a Pannon medencére vonatkozó termikus jellemzők áttekintése után áttérek az ÉK Alföld geotermikus viszonyainak az ismertetésére. Korábbi kutatások adatai szerint ebben a térségben az átlagos geotermikus gradiens 60 °C/km, a mélységi hőáram-sűrűség pedig 120 mW/m^2 . Jelenlegi hővezetés-szimulációs vizsgálataimban a földfelszínt olyan hőemissziós felületnek tekintem, amely az elnyelt légköri és napsugárzást, valamint az alulról érkező mélységi hőáramot a feltételezetten 11 °C (284 °K) évi felszíni átlaghő-

mérséklet mellett sugározza ki. Korábbi vizsgálataimnál (Székely, 2007, 2010) a felszíni hőmérsékletet $11,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ illetve $284,5\text{ }^{\circ}\text{K}$ értékkel vettem számításba, ez a különbség a közölt eredményekben elhanyagolható mértékű eltérést okoz. Klímakutatásoknál elfogadott elv szerint a hőemisszió a fekete test sugárzási törvénye alapján az $E = \sigma T^4$ képlettel számítható, ahol $\sigma = 5,67 \cdot 10^{-8}\text{ W/m}^2/\text{K}^4$ a Stefan–Boltzmann állandó, T pedig az abszolút hőmérséklet $^{\circ}\text{K}$. Az így számított $E = 363,688\text{ W/m}^2$ hőemisszió értéke 3031-szer haladja meg a 120 mW/m^2 átlagos mélységi hőáram-sűrűséget. Az utóbbival csökkentett hőemisszióhoz $0,023\text{ }^{\circ}\text{C}$ ($^{\circ}\text{K}$) -al alacsonyabb felszíni hőmérséklet tartozik. Ez a hőmérséklet-változás jelenti a mélységi hőáram (elhanyagolható mértékű) felszíni fűtőhatását. A fenti hőmérséklet-csökkenést az FSH szoftverrel végzett tesztvizsgálataim is visszaigazolták.

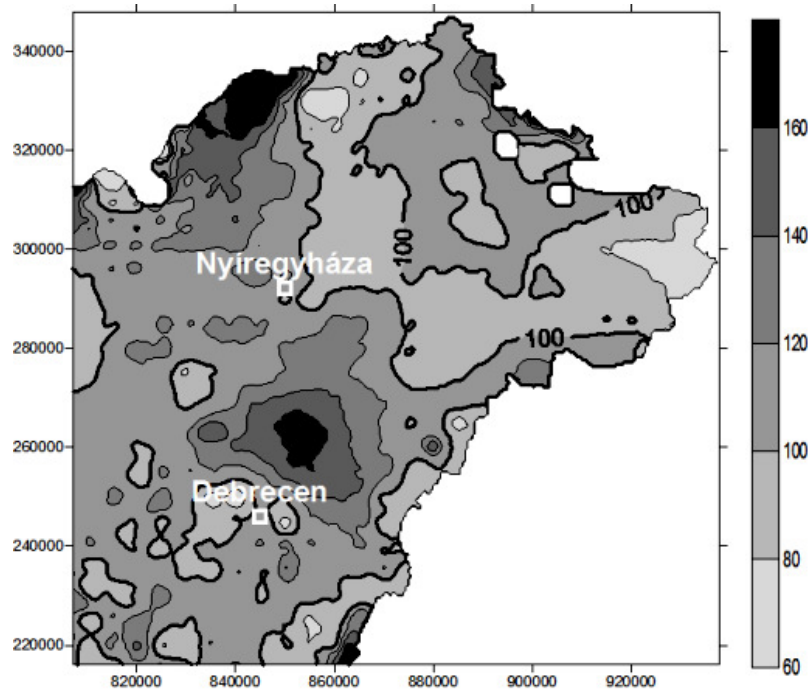
A mélységi hőáramsűrűség meghatározásának következő termikus feltétele a vizsgált gravitációs működésű, porózus áramlási rendszer alsó felületén (földtani kifejezéssel feküjén) uralkodó hőmérséklet. A bemutatott vizsgálatnál ezt a termikus vezérfelületet feltételesen a térség legfontosabb ún. felső-pannoniai hévíztároló képződményének a feküjén vettem fel. Ezen a felületen a hőmérsékleteloszlást Rezessy et al. (2005) alapján vettem figyelembe, a területre jellemző mélységi hőmérsékleteloszlás $98,6\text{ }^{\circ}\text{C}$ maximális értéke mintegy 1900 m mélységben várható.

A mélységi hőáramsűrűség modellezéséhez szükség van a kőzetek hővezető képességének és fajhőjének az ismeretére is. Ezeket a paramétereket a területre jellemző középértékkel jellemeztem.

A felszínalatti vízáramlás érezhetően módosítja közethőmérséklet (Domenico and Palciauskas, 1973, Mádlné Szőnyi, 2006) és a geotermikus gradiens eloszlását (Székely, 2007). A területen a gravitációs áramlási rendszer hidraulikai hajtóereje a sokévi átlagos talajvízdomborzatban kialakult mintegy 80 m vízszintkülönbség (Székely, 2006, 2007). A $11\text{ }^{\circ}\text{C}$ évi átlaghőmérsékletű talajvíz a Nyírségi hátság kiemelt részén a mélybe szivárog és lehűti a kőzeteket. A mélyebb területeken (elsősorban a Tisza völgyében) a kőzetek és a vizek hőmérséklete a környezethez viszonyítva a mélységgel gyorsabban növekszik, ennek magyarázata a melegebb felszínalatti vizek feláramlása. Ez utóbbi oka a folyók megcsapoló hatása (hidraulikai hatás), továbbá a felszín közelébe emelkedő vízvezető rétegek (fő áramlási csatornák) mélységének fokozatos csökkenése (geometriai faktor).

A térségben a felszínalatti hőmérsékletet a felszínalatti vízáramlás, a felszíni hőkisugárzás vagy radiáció, a mélységi hőáram vagy hőfluxus, a kőzetekben történő hővezetés vagy hődiffúzió, valamint a vízáramlás által szállított hő vagy hőadvekciónak folyamatai alakítják. A fenti hatásokat összekapcsoló modellezési technikát hidrogeotermikus modellezésnek nevezik. Az FSH szoftverrel végzett hidrogeotermikus modellezés célja a mélységi hőáramsűrűség eloszlásának a meghatározása volt, a szimulációs vizsgálat eredménye a 2. ábrán látható. Az

iterációs hőáram-rekonstrukció jó hatásfokát mutatja, hogy az előállított fluxus alapján számított felső pannon fekihőmérséklet mindössze kb. 1 °C-al tért el a mért értékek alapján szerkesztett felülettől. Az ábra tanúsága szerint a javarészt homok- és homokkő rétegekből felépített felső-pannóniai hévíztároló alján beáramló hő eloszlása a vizsgált területen változatos képet mutat.

2. ábra: A vízáramlás hatásával számított mélységi hőáramsűrűség mW/m^2 a felső pannóniai hévíztároló feksíntjén

Két jelentősebb maximum rajzolódik ki. Az északi anomália a Sáropatak-Végardó térségében található, idősebb karbonátos hévíztároló képződmények hatásával hozható összefüggésbe (Lorberer Á. személyes közlése). Itt a mélyebben elhelyezkedő termális karsztvíz áramlásának hatására további hőszállítás (hőadvekción) történik, amely a felette található porózus rétegekben kiegészítő fűtést létesít. Ez a termikus hatás egyrészt helyileg megnöveli a geotermikus gradienst, másrészt pedig a modellezéssel számított mélységi hőáramsűrűség virtuális növekedésében mutatkozik meg. Hasonló feltételekhez kapcsolhatók a Budapest, Hévíz, Harkány és más termális karsztvízrendszerekben megfigyelt magas helyi geotermikus gradiens értékek is. Ezzel szemben a Debrecen és Nyíregyháza közötti nagy mélységű anomália a mélységi hőáramsűrűség eloszlásában valószínűleg egy helyi maximumot jelöl.

4. A geotermikus energia megújulása

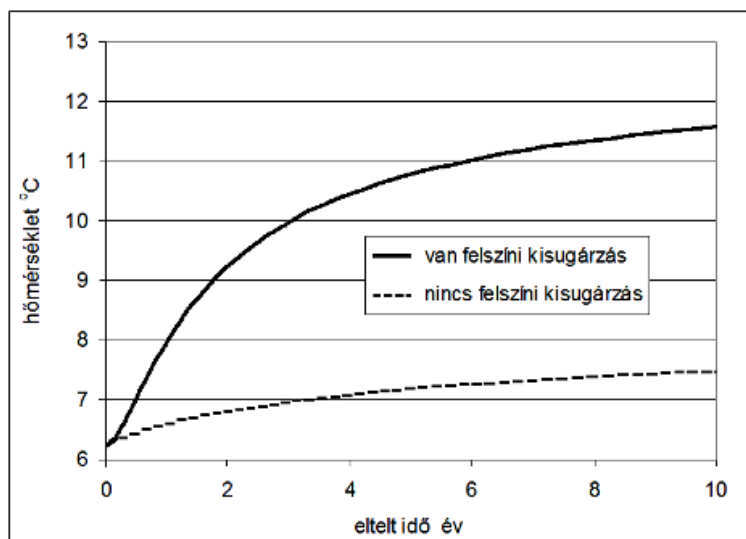
Fosszilis energiahordozók kitermelésekor a készletek folyamatosan csökkennek. Mivel ez a folyamat visszafordíthatatlan, nem-megújuló energiáról beszélünk. A hévízben tárolt hőenergia a magas hőmérsékletű víz lehűtésével nyerhető ki. A vízkészletek védelme céljából a jelenlegi szabályozás szerint a hőenergia hasznosítása csak a lehűtött víz (elhasznált hévíz) visszatáplálásával valósítható meg. A visszatáplált hidegebb víz a kőzeteket lehűti, hőtartamukat csökkenti. A nagymélységű hévízkutakból kinyerhető geotermikus energia forrása tehát a kőzetekben és a vízben tárolt hőmennyiség csökkenése. Jellegét tekintve ez a hőhasznosítási forma tehát hőkitermelés vagy hőbányászat. A nyelőkutakba visszatáplált hidegebb víz a termelőkutak felé áramlik, ami a kitermelt víz hőmérsékletét fokozatosan csökkenti. Egy adott geotermikus fűtőmű vagy erőmű tehát korlátozott üzemidővel rendelkezik. A leállítást követően azonban elkezdődik a lehűtött kőzettest természetes eredetű felmelegedése, az ún. termikus regeneráció. Ennek alapján a geotermikus energiát a megújuló energiafajtákhoz sorolják. A hőmérséklet visszaalakulása lassú folyamat, erre vonatkozóan nem rendelkezünk megfelelő számú és hosszúságú adatsorral. A folyamat számszerű értékeléshez ezért modellvizsgálatok eredményeire vagyunk utalva.

A földkéreg felszínalatti hőterének kiterjedése vízszintes és mélységi irányokban korlátlanul tekinthető, a felszíni hőmérséklet pedig a klimatikus viszonyok által meghatározott külső peremfeltétel. Ilyen geometriai és hőtani feltételek mellett a visszatáplálás megszüntetése után a lehűtéssel kiváltott, viszonylag kis térfogatú hőmérséklet-csökkenések a hővezetés (hődiffúzió vagy hőkondukciónak) révén (Carslaw and Jaeger, 1959) teljes mértékben disszipálódnak, azaz mintegy „felszívódnak”. A természetes hőárammal befolyásolt geotermikus térben a felmelegedés során a melegebb zónákból érkező hőáram növekszik, a hidegebb zónák irányába történő hőelvezetés pedig csökken. Rybach et al. (1999) modellvizsgálatai szerint a nagy mélységű, lehűlt vízzel telített és korlátozott kiterjedésű kőzettest a hőtermelés leállítását követő egy-két évszázad elteltével „visszamelegszik” (Mádlné Szőnyi, 2006). Mivel a kőzet és a víz termikus regenerációja hosszú időt igényel, a nagy mélységben feltárható geotermikus energia a hasznosítás szempontjából egy viszonylag lassan megújuló energiaforma.

Hőszivattyúk alkalmazása lehetővé teszi a 30 °C-nál alacsonyabb hőmérsékletű, valamint a fürdőkből elfolyó, eddig hasznosítatlan meleg vizek vagy akár a talajvizek fűtési célú felhasználását. Az alább bemutatott modellvizsgálat eredményei azt igazolják, hogy hőszivattyús talajvízfűtés esetén a felszíni hőkisugárzás csökkenése következtében a termikus regeneráció gyorsabb megújulási trendet mutat.

A felszín közeli, hőszivattyúval kombinált és vízvisszatápláláson alapuló talajvízes hőhasznosítás elsősorban a sokévi átlaghőmérséklet mellett tárolt nap-

energiát veszi igénybe (Székely, 2010). A földi hőáram melegítő hatása ($0,023\text{ }^{\circ}\text{C}$) ebben a mélységtartományban elhanyagolható. A lehült víz visszatáplálása következtében a földfelszín is lehül, ezért a termikus hatásterületen az épületek által lefedett területek kivételével lecsökken a hőmérsékleti kisugárzás. Talajvízes fűtőművek üzemeltetésekor tehát a ki nem sugárzott energia (vagyis az elnyelt napenergia visszatartott része) mérsékli a felszín, ezen keresztül pedig a talajvíz lehülését. A leállítást követően ez a többlet energia a hővezetéssel számított disszipációs trendhez képest felgyorsítja a termikus regenerációt. A kuttakkal kinyert talajvízhő utánpótlódásának forrása tehát részben a lehült felszín által csökkentett mértékben visszasugárzott napenergia.

3. ábra: A talajvízhő hasznosítását követő hőmérséklet-visszaalakulás

A 3. ábra a leállást követő termikus regeneráció 10 éves idősorát mutatja egy feltételezett talajvízes fűtőmű egyik nyelőkútjában $6\text{ }^{\circ}\text{C}$ visszatáplálási hőmérséklet mellett. Az 5 termelő és 5 nyelőkútból álló hőszivattyús fűtőmű (Székely, 2009) adott pontjában a hőmérséklet emelkedés számítása két változatban történt.

A vékonyabb alsó görbét mindössze $1\text{ }^{\circ}\text{C}$ hőmérséklet-növekedés jellemzi, ez a hőmérséklet kiegyenlítődsre (azaz csupán hővezetésre) korlátozódó modellezés eredményét tükrözi. Mivel a mélyebb hévízműveknél várható hőmérséklet-emelkedéseket is hasonló feltételekkel számítják, a görbe lassú trendje összhangban van az évszázad nagyságrendű (Rybach et al., 1999) hőmérséklet visszaalakulással.

Ezzel szemben a felszíni sugárzás változásának kiegészítő hatásával számított vastagabb görbe 5 °C hőmérséklet-emelkedést mutat és már a vizsgált 10 éves időszakban megközelíti a talajvíz eredeti 13 °C hőmérsékletét. A napenergia járulékos igénybevételével a felszín közeli hőhasznosítás tehát a nagyobb mélységben feltárt hévizeknél gyorsabban megújuló energiaformára épül.

Hivatkozások

- Carlaw H.S., Jaeger J.C. (1959): *Conduction of Heat in Solids*. 2nd ed. Oxford University Press, London
- Clauser Ch. (ed.) (2003): *Numerical Simulation of Reactive Flow in Hot Aquifers*. SHEMAT and Processing SHEMAT. Springer Verlag <http://books.google.hu>
- Diersch, Hans-Jörg G. (2002): *FEFLOW Reference Manual*. WASY Software <http://www.feflow.info/index.php?id=28&type=123&filename=dhi-wasy.pdf>
- Domenico, P.A., Palciauskas V.V. (1973): Theoretical analysis of forced convective heat transfer in regional groundwater flow. *Geol. Soc. Of. Amer. Bulletin*. 84. 3803–3814.
- Harbaugh, A.W., Banta. E.R., Hill, M.C., and McDonald, M.G. (2000): *MODFLOW-2000, the U.S. Geological Survey modular ground-water model – User guide to modularization concepts and the ground-water flow process*: U.S. Geological Survey Open-File Report 00-92, 121 p.
- KHVM megbízásából felállított Munkabizottság. (1999): *Az üzemelő, sérülékeny környezetben lévő ivóvízbázisok biztonságba helyezésének módszertana és tartalmi követelményei*. 2. Felülvizsgált változat.
- Marton L. (2010): *Felszín alatti vizeinkről a hidrológia fejlődésének tükrében*. Debreceni szemle, XVIII. évf. 1. sz. 4–18.
- Mádlné Szőnyi J. (2006): *A geotermikus energia. Készletek, kutatás, hasznosítás*. Grafon, Nagykovácsi
- Rezessy G., Szanyi J. and Hámor T. (2005): *Jelentés a geotermikus energiavagyon állami nyilvántartásának kialakításáról*. MGSZ Budapest, p.82.
- Rybach L., Mégel Th. and Eugster W. J. (1999): *How renewable are geothermal resources?* *Geothermal Resources Council Transactions* (17 – 20 October) 23: 563-566.
- Székely F. (2006): *Hidrogeológiai modellvizsgálatok eredményei az ÉK Alföld porózus üledékeiben*. *Hidrológiai Közöny*. 86. évf. 4. sz. 23–28.
- Székely F. (2007): *A természetes vízáramlás és a termális gyógyvizek hőmérsékletének kapcsolata az ÉK Alföld porózus üledékeiben*. IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia a Kárpát-Medence Ásványvizeiről, „Dr. Juhász József 80. születésnapjára”. *Geotudományok. A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat*. 72. kötet, 59–64.
- Székely F. (2009): *Vízszint és hőmérséklet-változások numerikus modellezése hőszivattyúhoz kapcsolt talajvízkutakban*. Előadás a Magyar Hidrológiai Társaság Hidrogeológiai Szakosztálya 2009. március 10-i ülésén.
- Székely F. (2010): *Hévízeink és hasznosításuk*. *Magyar Tudomány*. (közlésre elfogadva)
- The Artemis Project. (2007): – <http://www.asi.org/adb/02/05/01/surface-temperature.html>
- Vajda Gy. (2001): *Energia-politika*. MTA, Budapest
- VITUKI Rt. (1994): *Felszín alatti vízkészletek sérülékenységeinek országos feldolgozása*. 1. A talajvíztartó sérülékenységeinek vizsgálata. Részjelentés. Tsz. 723/1/2764.
- WIKIPEDIA. http://wiki.answers.com/Q/What_is_the_current_temperature_of_Earth's_surface

Mező Ferenc – Kovács Tibor

Egészségturizmus mint lehetséges kitörési pont az Észak-alföldi régióban

Bevezetés, célkitűzés

Bizonyos időközönként a fejlesztéspolitikában is meg kell állni, számadást kell készíteni, és meg kell próbálni válaszolni arra az egyszerű(nek tűnő) kérdésre, hogy merre tovább? Ez a hétköznapi életben is fellelhető alaptétel igaz az Észak-alföldi régió turizmusára, azon belül pedig a gyógy- és termálfürdők helyzetére is. S hogy mi teszi szükségessé e számadást? Az eddig eltelt időszak, a terület-fejlesztési törvény megalkotása óta eltelt lassan másfél évtized hazai fejlesztési (azon belül turisztikai) tevékenység-sorozata mindenképpen. Valamint az Új Széchenyi Terv! A tanulmány megvizsgálja a régió 44, egészségturisztikai szempontból jelentős településén található 58 gyógy-, valamint termálfürdő és fürdőlétesítmény helyzetét, jellemzőit, eddigi fejlesztéseiket és jövőbeni fejlesztési elképzeléseiket; a megszólított fürdőkből visszaküldött (összesen 46 db) kérdőív alapján további vizsgálatokat végez, s mindezek alapján számbaveszi a régió gyógy- és termálturizmusában végbemenő folyamatokat, fontosabb trendeket, és ezeket országos és nemzetközi összehasonlításba helyezi.

Az eddigi fejlesztések összegzése, a velük kapcsolatban felmerülő kérdések

A Széchenyi Terv fürdőfejlesztései, amelyek országosan közel 65 milliárd forintnyi összeget tettek ki, majd az I. Nemzeti Fejlesztési Terv és a jelenlegi Új Magyarország Fejlesztési Terven belüli Észak-Alföldi Operatív Program (ÉAOP) voltak azok a programok, amelyek igen jelentős összegeket fordítottak erre a célra (Heti Válasz, 2010). Emellett a Phare-források és a hazai decentralizált pénzalapok további jelentős fejlesztéseket generáltak (pl. Hajdúszoboszló, Aquapark).

A fő kérdések az eddigi fejlesztések értékelése kapcsán a következők lehetnek (melyekre jelen tanulmány a terjedelmi korlátok miatt csak részben tud válaszolni): mit fejlesztettek eddig az Észak-Alföldön az egészségturizmus terén, és milyen forrásokból? Azok jól hasznosultak-e? Ezek a fejlesztések a turizmus alapindikátoraiban, azok változásaiban visszatükröződnek-e? Mit kell még min-

denképp fejleszteni és milyen forrásból? Kell-e a stratégián, célkitűzéseken változtatni?

A tanulmány nem szándékozik külön kitérni olyan – egyébként alapvető fontosságú – kérdésekre, hogy a turizmusfejlesztés mindeddig leginkább csak rész-halmazként található meg a nagy területfejlesztési tevékenységek körén belül; holott ha húzóágazatként akarjuk definiálni, akkor másképp kellene strukturálnunk az operatív programokat!

Általános adatok az Észak-alföldi régióról

A régió az ország második legnagyobb területű régiója (17.729 km²). A 2009. január elsejei adatok alapján a lakosságszám 1.502.409 fő, mellyel az ország második legnépesebb régiója a fővárost is magába foglaló Közép-magyarországi régió után.

Az Észak-Alföld természetföldrajzi képét az Alföld határozza meg, így az agrárium több helyen jó adottságokkal rendelkezik. A terület legfontosabb természeti kincsei a nagy kiterjedésű, helyenként kiváló minőségű szántóterület, és a termálvíz.

Az Észak-alföldi régió a GDP/fő mutatót tekintve 2007-ben az országos átlag kétharmadát sem érte el (63%), ezzel a magyar régiók között az utolsó helyet foglalta el (Mező, 2009). Az Észak-alföldi régió elmaradottságát jól tükrözi az a tény is, hogy a 311/2007 (XI.17.) Kormányrendelet alapján a 28 kistérségből 24 tartozik a területfejlesztés szempontjából kedvezményezett kistérségek közé (a kivételt a debreceni, a szolnoki, a nyíregyházi és a hajdúszoboszlói jelentik). A 24 közül 9 a hátrányos helyzetű, 7 a leghátrányosabb helyzetű, 8 pedig a komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérségek közé tartozik (Mező, 2010).

A sikeres turizmus előfeltételei – regionális jellemzők

A régió egészségturizmusát a geológiai viszonyok szempontjából a felszín alatti vízkészlet ásványianyag-összetétele és a kitermelhető vízkészlet mennyisége alapozza meg. Az ország területén két regionális hévíztároló nagyrendszer helyezkedik el. A meglévő termálkutak 70%-a a felsőpannóniai, 20%-a a triász időszaki hévíztároló rendszert „csapolja meg”, míg a maradék 10% a devontól a negyedidőszakig terjedő, különböző geológiai korokban képződött rezervoárokból termel.

Közlekedés, elérhetőség. Az Észak-alföldi régió az országos közúthálózat hosszát tekintve a magyarországi régiók között a második helyen áll, a fajlagos mutatók szempontjából ugyanakkor az utolsó előtti helyet foglalja el. Az úthálózat útjelleg szerinti megoszlását vizsgálva az egyik legfeltűnőbb sajátosság a gyors megközelíthetőséget leginkább biztosító autópályák és autótutak igen ala-

csony aránya, bár az átadott új szakaszok (Görbeháza – Nyíregyháza, Görbeháza – Debrecen) javítják az érintett települések megközelíthetőségét.

Elsősorban Jász-Nagykun-Szolnok megye számára jelent problémát, hogy a régió egyik közlekedési (és áruszállítási) főtengelyét jelentő 4-es sz. főút 2x2 sávú gyorsforgalmi úttá fejlesztése késlekedik, illetve megközelítését hátrányosan érinti a hiányzó M4-es autópálya is (a Budapesttől számított elérési időt tekintve ugyanakkor a Jászság 90 percen belül elérhető). A régió Budapesttől számított leghosszabb elérési idővel rendelkező részei a keleti országrész határterületein találhatóak, amelyeknek a fővárostól számított elérési idejük ugyan tetemes (150-210 perc), ám az egészségturizmus szempontjából jelentős keleti (román, ukrán) piacokhoz a legközelebb esnek.

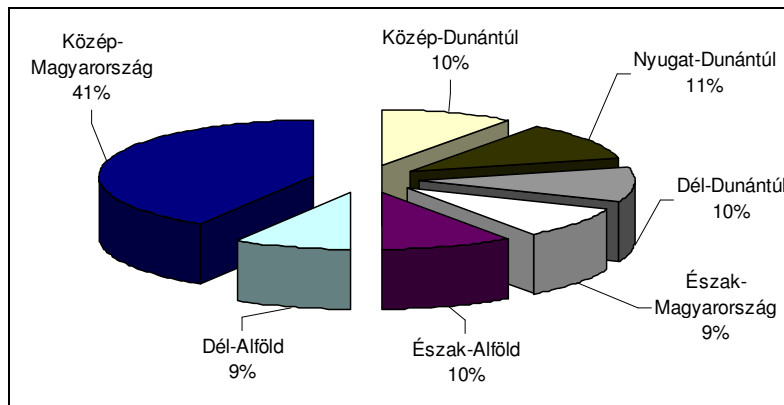
A régió *vasúthálózata* vonalsűrűség tekintetében az országos átlag feletti, a villamosított és az automatabiztosító berendezéssel ellátott vonalak aránya azonban az országos átlag alatt marad.

A *légi közlekedés* szempontjából kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik a debreceni repülőtér, amely 2003 áprilisától már állandó nemzetközi határnyitású kereskedelmi repülőtérként működik. Jelenlegi forgalmának döntő részét nemzetközi turisztikai charter-járatok adják.

Összegzésképpen elmondható, hogy a régióban a turisztikai fogadás közlekedési feltételeit tekintve az elérhetőség terén az autópálya-fejlesztések és a debreceni regionális repülőtér által megalapozott, jelentős javulás tapasztalható az elmúlt évekhez képest. Az utóbbi évek turisztikai, illetve egyéb célú infrastrukturális fejlesztései (pl. kerékpárutak) tovább javították a régió attrakcióinak, így a gyógy- és termálpotenciállal rendelkező településeknek az elérhetőségét. Ugyanakkor a régió alsóbbrendű úthálózata továbbra is jelentős fejlesztésre szorul, amelynek megvalósulását az ÉAOP 3.1.1. 4 és 5 számjegyű utak fejlesztését szolgáló konstrukciója segítheti elő.

A gazdasági válság turizmusra gyakorolt hatása az Észak-Alföldön

A turizmus – interszektoralis jellegéből adódóan – számos nemzetgazdasági ág teljesítményéhez járul hozzá különböző mértékben. A legjellemzőbb, legszorosabb kapcsolatban a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás nemzetgazdasági ággal van, melynek részesedése a teljes hazai GDP-ből 2007-ben 1,6%-ot tett ki. Az Észak-alföldi régióban ez az arány 1,8% volt, tehát megállapítható, hogy a régió gazdaságában a turizmus mint nemzetgazdasági ág az országos átlaghoz képest magasabb értékkel bír, ezáltal jelentősebbnek tekinthető. A régió Magyarország turizmusában betöltött jelentős szerepére mutat rá a bruttó hozzáadott érték régiók közötti megoszlása: az Észak-alföldi régió 10,4%-kal részesedik, mellyel a régiók sorában a harmadik helyet foglalja el Közép-Magyarország és Nyugat-Dunántúl után (1. ábra).

Forrás: KSH.

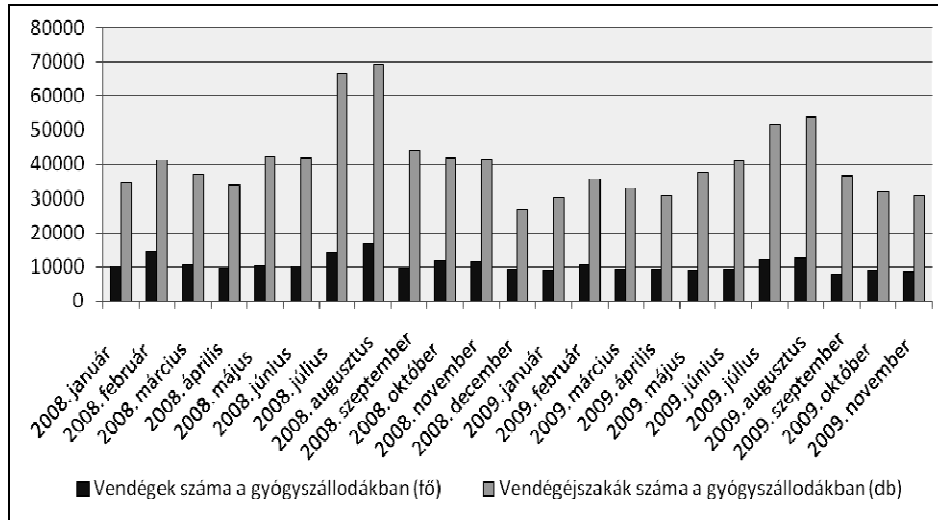
1. ábra: A bruttó hozzáadott érték megoszlása a szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás ágazatban régiók szerint, 2007 (%)

A 2008-ban kezdődött gazdasági válság a régió turizmusát is érzékenyen érinti, ez a hatás a turizmus jelenleg rendelkezésre álló 2009-es mutatóiban is nyomon követhető. A válság elsősorban a kereskedelmi szálláshelyeket érinti, amelyet a kapcsolódó vendégforgalmi adatok alakulása jól érzékeltet.

A régió kereskedelmi szálláshelyein főszezonban (július-augusztus) mind a vendégek száma, mind az eltöltött vendégéjszakák száma 2009-ben visszaesést mutat a 2008-as adatokhoz viszonyítva. A vendégek számát tekintve a visszaesés mértéke augusztus hónapra vetítve meghaladta a 13%-ot (13,45%), a vendégéjszakáknál a visszaesés mértéke közel 13%-os volt (12,9%).

A régió egészségturizmusában zajló folyamatokat jól érzékelteti a gyógy-szállodák vendégforgalmának alakulása (2. ábra).

A KSH 2008-as adatai szerint a régióban 11 gyógyszálloda található 2730 férőhellyel. A gyógyszállodákban a vendégek és a vendégéjszakák száma az év azonos időszakához képest az év minden időszakában (főszezonban és szezonon kívül is) a 2009-és évben valamennyi hónapban visszaesést mutat a 2008-as adatokhoz viszonyítva. Bár a gyógyszállodák szezonalitást mérséklő jellege miatt a vendégforgalom mutatói egyenletesebben alakulnak a kereskedelmi szálláshelyekéhez képest, a visszaesés mértéke egyes hónapokat tekintve igen jelentős. A vendégek számát tekintve február hónapban a legnagyobb mértékű a visszaesés (a 2008-as adat 74,1%-a), a vendégéjszakák számát tekintve pedig november hónapban (a 2008-as adat 74,5%-a), de a főszezon mutatóinak visszaesése is tetemes, az előző év 70-80%-a. Ez alapján elmondható, hogy a válság a régió turizmusán belül a gyógyszállodákat jelentős mértékben érintette.

Forrás: KSH, saját szerkesztés.

2. ábra: A vendégforgalom alakulása a régió gyógyszállodáiban, 2008-2009

Az Észak-Alföld az Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégiában

Az egykori Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium (ÖTM) Turisztikai Szakállamtitkárságának megbízása alapján készült és 2007-ben elfogadott Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia (OES) célja olyan javaslatok megfogalmazása, amelyek megfelelő koncepcionális iránymutatást tartalmaznak a döntéshozók számára az egészségturisztikai fejlesztések tekintetében, és amelyek az egészségturizmust az ország turizmusfejlesztési irányvonalaihoz igazítva hivatottak elhelyezni a Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia (NTS) pilléreire alapozva. Az OES az Észak-alföldi régió gyógytényezővel rendelkező településeit a gyógytényező nemzetközi, országos és regionális, valamint helyi jelentősége szerint sorolja be (1. táblázat).

A régió gyógytényezővel rendelkező 44 településén 58 fürdőlétesítmény található. Az OES-ben a régióra vonatkozó információk ugyanakkor aktualizálásra, pontosításra szorulnak, hiszen jelen tanulmány készítésének időszakában a fenti települések közül Baktalórántházán és Komádiban a strandfürdő nem üzemelt, míg Máriapócs minősített gyógyvízzel rendelkezik ugyan, amelyet azonban jelenleg nem hasznosítanak, s fürdőlétesítménnyel sem rendelkezik (bár a település tervei között szerepel gyógyfürdő létesítése). Abádszalók jelenleg lezárt hévízkúttal rendelkezik, a strandfürdő vizét gázzal melegítik fel a kívánt hőmérsékletre, melynek gyógyhatása nem ismert.

Az egészségügyi ellátórendszer turisztikai vonatkozásai

Az Észak-alföldi régió gyógy- és egészségturizmusának fejlesztése szempontjából jelentős szerep juthat az egészségügyi ellátórendszernek, ezen belül a rehabilitációs ellátásoknak, elsősorban a gyógytényezővel rendelkező, illetve azok közvetlen közelében elhelyezkedő településeken. Hazánkban a szakellátást (kivéve a rehabilitációs ellátórendszert) finanszírozási és történelmi okokból a fekvőbeteg-kapacitások túlsúlya jellemzi, kevés a rugalmasan működő, jól felszerelt járóbeteg szakambuláns központ, amelyek lehetővé tennék a térség gazdasági versenyképességének növelését akár a határokon átnyúló egészségügyi programokban is. Bár egészségügyi területen egyetemi képzést nyújtó intézmény van a régióban (DEOEC – Debrecen), de a régiós egészségturizmus fejlődését komolyan veszélyezteti az a tény, hogy hosszútávon nem biztosított az egészségügyi személyzetnek a régióban való megtartása.

1. táblázat: Az egészségturizmus szempontjából fejlesztendő települések az Észak-alföldi régióban

Megye	Nemzetközi jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések	Országos és regionális jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések	Helyi jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések	Összesen (db)
Hajdú-Bihar	Debrecen-Nagyerdő; Hajdúszoboszló	–	Balmazújváros, Berettyóújfalú, Földes, Hajdúböszörmény, Hajdúdorog, Hajdúnánás, Kaba, Komádi, Nádudvar, Polgár, Püspökladány, Tiszacsege	14
Szabolcs-Szatmár-Bereg	Nyíregyháza-Sóstó	Kisvárdá, Tiszavasvári, Vásárosnamény	Baktalórántháza, Fehérgyarmat, Máriapócs, Mátészalka, Nagykálló, Nyírbátor	10
Jász-Nagykun-Szolnok	–	Berekfürdő, Cserkeszlő, Martfű, Szolnok, Túrkeve	Abádszalók, Jászapáti, Jász-árokszállás, Jászberény, Jászboldogháza, Jászszentandrás, Jásztelek, Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Mezőtúr, Tiszaföldvár, Tiszafüred, Tiszaörs, Törökszentmiklós	20
Összesen (db)	3	8	33	44

Forrás: Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia.

A régió egészségturisztikai mutatói, jellemzői

Egészségturisztikai szempontból a régió területi koncentrálttságot mutat. Hajdúszoboszló turisztikai teljesítménye a *nemzetközi turizmus* viszonylatában is je-

lentsnek mondható, kiterjedt, több országot érintő stabil külpiaccal rendelkezik, és a belföldi turizmusban betöltött szerepe is domináns. Hajdúszoboszló mellett Debrecennek és Nyíregyházának a hazai mellett a nemzetközi, elsősorban a kelet-európai, kelet-közép-európai piacokon betöltött szerepe erősödik a folyamatosan bővülő szolgáltatás-kínálata által.

A régió nyolc, *országos-regionális jelentőségű* gyógytényezővel rendelkező településének fürdőlétesítményei az elmúlt évtized bővülő fejlesztési forrásainak köszönhetően széles szolgáltatás-kínálattal, javuló infrastrukturális feltételekkel, bővülő kereslettel, s egyre kiterjedtebb ismertséggel rendelkeznek az egészségturizmus piacán. Az elsősorban hazai látogatók mellett a nemzetközi fürdőkhöz képest kisebb volumenű, de egyre növekvő, stabilizálódó külföldi vendégekért mondhatnák magukénak.

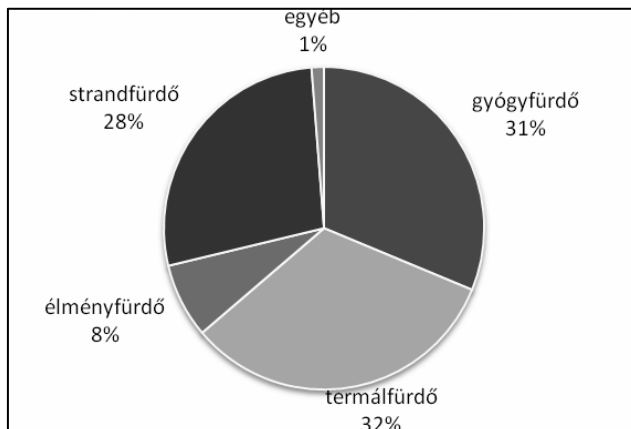
Helyi jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések fürdőlétesítményei nagy számban találhatóak a régióban. A 33 település egy része a helyi rekreációs célok betöltése mellett jelen van a turisztikai piacon, elsősorban a belföldi látogatók számára népszerű célpontként, de kedvező elhelyezkedés esetén külföldi turisták által is rendszeresen látogatottan (pl. Berettyóújfalu, Hajdúböszörmény, Jászszentandrás). A helyi jelentőségű termálpotenciállal rendelkező települések a turizmust, ezen belül az egészségturizmust kitörési pontnak, a helyi gazdaság diverzifikálását megalapozó endogén erőforrásnak tekintik a jövőre nézve.

A kis- és nagytérségileg összehangolt fejlesztések, a gyógy/termáltérségek kialakítása, a gyógy/termálvíz komplex hasznosításában rejlő lehetőségek sokrétű kihasználása, a piaci kínálatban a megfelelő pozíció megtalálása katalizáló erőként hathat nem csupán a helyi jellegű fürdőlétesítmények esetében, hanem a vidéki települések, kistérségek potenciális fejlődésének vonatkozásában is. Javasolt a kedvező gyógyvíz adottságok erőteljesebb kihasználása, a magas minőségű gyógy szolgáltatások és egészségügyi szolgáltatások fejlesztése, a turisztikai szezon hosszabbítása érdekében a fedett/félfedett/időszakosan fedett létesítmények arányának növelése. További cél a térségi együttműködések erősítése, összehangolása az egészségturizmus területén. Az együttműködés és összehangolás egyaránt fontos régióon belül és nagytérségi szinten a szomszédos régiókkal (pl. „Alföld Spa”).

Az egészségturizmus alapjai az Észak-alföldi régióban

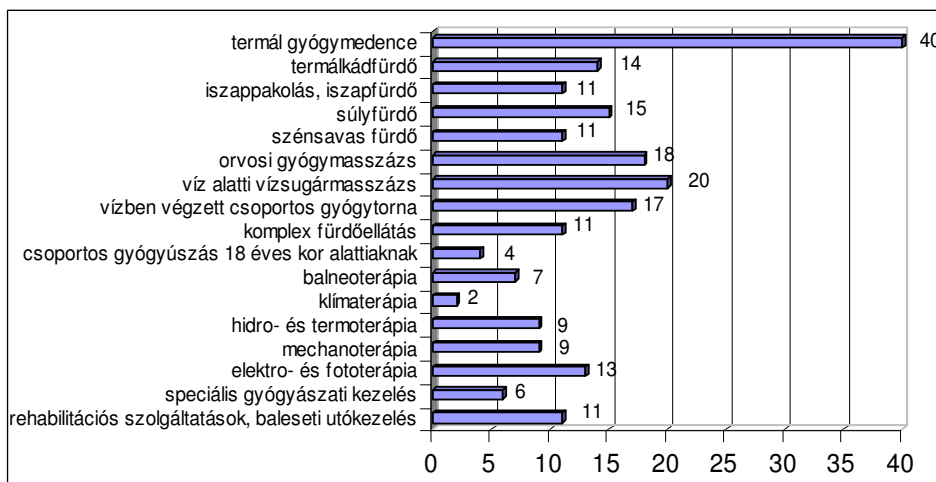
Magyarország termálvíz-kútjainak 16%-a (213 db) a régióban található. A legtöbb kút – 125 – Jász-Nagykun-Szolnok megyében lelhető fel, míg Hajdú-Bihar megye településein 64, Szabolcs-Szatmár-Beregben pedig 24 ilyen kút van. A gyógyászati hasznosítás azonban ennél már jóval szerényebb. A minősített gyógyvízzel rendelkező települések száma 34, közülük kettő – Debrecen és Hajdúszoboszló – az Országos Gyógyhelyi és Gyógyfürdőügyi Főigazgatóság

(OGYFI) országos törzskönyvi nyilvántartása alapján gyógyhely minősítésű. A régió 44 településén található fürdőlétesítmény, 28 fürdőben gyógyvíz van. A fürdőlétesítmények jellegét tekintve a termál- és a gyógy-jelleg dominál, emellett számos strandfürdő üzemel és az élményjelleg is jelen van (4. ábra).

Forrás: saját szerkesztés.

3. ábra: A régió fürdőlétesítményei jellegük szerint

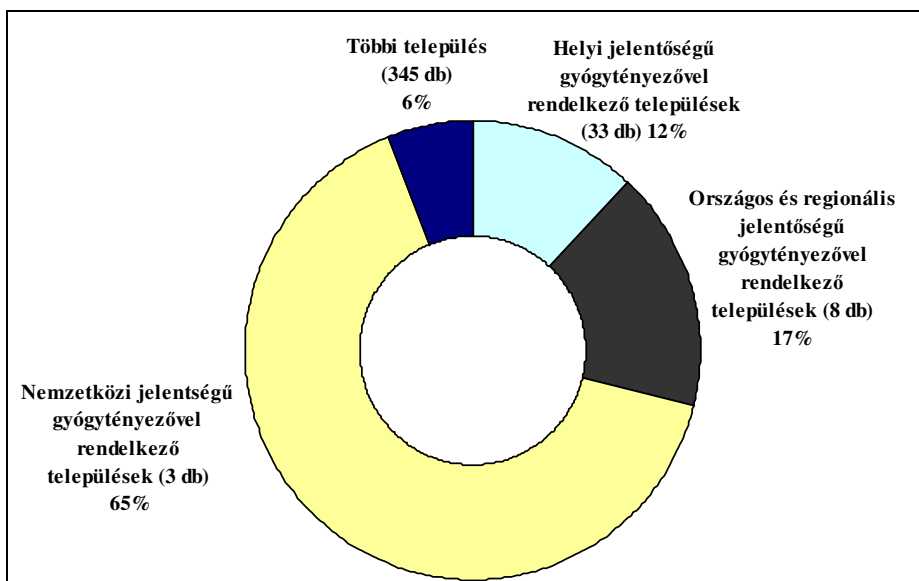
Forrás: saját szerkesztés

4. ábra: Gyógykezelések típusai a régió fürdőlétesítményeiben, db

Az utóbbi évek támogatási forrásainak köszönhetően számos létesítmény komplex fejlesztéseket hajtott végre, melynek eredményeképpen a többfunkciós (egyszerre gyógy-, termál-, strand- és/vagy élmény) jellegű fürdők turisztikában betöltött szerepe erősödik.

A fenti jellemzőkből kitűnik, hogy a szolgáltatók a legnagyobb hangsúlyt a gyógy-szolgáltatásokra helyezik, az élményfürdők kivételével minden létesítmény rendelkezik termál gyógymedencével. A gyógy-szolgáltatások előtérbe helyezését elsősorban a kitermelt víz összetétele, gyógyhatása, gyógyászati célokra történő felhasználhatósága hívja életre, valamint a megjelölt célcsoport által támasztott igények. Ugyanakkor a gyógy-szolgáltatások többségének kialakítása költség- és szakértelem-igényes, finanszírozhatóságát pedig az Országos Egészségbiztosítási Pénztár (OEP) határozza meg.

A kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakákat elemezve megállapítható, hogy a nemzetközi jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések 65%-kal, az országos-regionális és helyi jelentőségű települések együttesen 29%-kal részesednek (5. ábra). A fennmaradó 6% a többi 345 régióbeli település részesedése, így a települések mindössze 11%-a produkálja a régióban eltöltött vendégéjszakák 94%-át. Ez alapján megállapítható, hogy a gyógytényező (termálvíz, gyógyvíz) jelenléte egy településen jelentős vendégéjszaka-számot generálhat a régióban, s bár a fürdővel rendelkező településeken más turisztikai attrakció (kulturális, természeti, stb.) is megtalálható, a régióban a 10 legtöbb vendégéjszakaival rendelkező település közül 3 (Hajdúszoboszló, Berekfürdő, Cserkeszlő) legfőképp gyógyfürdőjéről ismert.

Forrás: KSH, saját szerkesztés.

5. ábra: Vendégéjszakák aránya a gyógytényezővel rendelkező települések kereskedelmi szálláshelyein az Észak-alföldi régióban, 2008

A hazai települések rangsora az egészségturisztikai versenyben

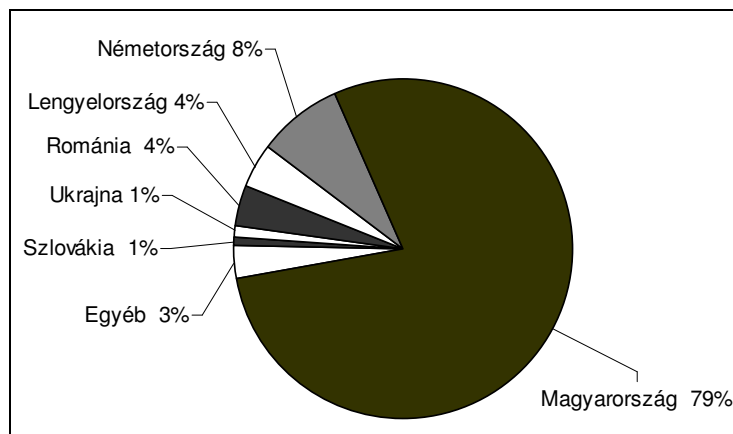
A települések sorrendjéből kiolvasható, hogy az ország (és ezen belül a régió) vezető turisztikai terméke az egészségturizmus, a nemzeti szinten legjelentősebb 10 településből 5 ismert gyógyfürdővel rendelkezik (Hévíz, Hajdúszoboszló, Bük, Zalakaros, Sárvár). Budapest mellett csupán Sopron és Debrecen az a két város, ahol széles a turisztikai attrakciókínálat (kulturális, rendezvény, sport, stb.), ugyanakkor mindkét város kiemelt gyógyturisztikai desztináció közvetlen közelében található, illetve Debrecen maga is nemzetközi jelentőségű fürdőkomplexummal rendelkezik.

A fenti adatokból kitűnik, hogy az Észak-alföldi régió turizmusának motorja egyértelműen Hajdúszoboszló kiemelkedő turisztikai teljesítménye. Tekintettel arra, hogy a régió gyógy- és termálvízkészletének összetétele, hatásai hasonlóak, egymásra épülő fejlesztésekkel és összehangolt marketingtevékenységgel a kereslet növekedése érhető el az egészségturizmus területén, ami a turizmus más területeire is tovagyűrűző hatást gyakorolhat. Az adatokat tekintve a települések rangsorából kiemelkednek Hajdúszoboszló adatai: 2008-ban a vendégek számát tekintve a régiós adat közel harmadát, több mint 200 ezer főt tudhatott magáénak, a kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszaka-számból pedig közel 800 ezerrel részesedett a régió 2 milliós vendégéjszaka számából. Az átlagos tartózkodási idő jelentősen meghaladta a régió átlagát: 2008-ban 3,8 éjszaka volt. Regionális szerepkörükből adódóan Debrecen és Nyíregyháza adatai tartalmazzák a nem csak egészségturisztikai céllal ide érkezők által eltöltött vendégéjszakákat is. Ugyanakkor figyelemreméltó adat, hogy a gyógytényezővel nem rendelkező településeken eltöltött vendégéjszakák aránya csupán 5%. Ebből következik, hogy a turisztikai potenciállal rendelkező települések túlnyomó részén az attrakciókínálat egy részét (több helyütt egészét) az egészségturizmus biztosítja.

Az Észak-Alföld egészségturizmusának külföldi piaca

A külföldi vendégek tekintetében országosan a hagyományosan legjelentősebb küldő ország Németország. A német vendégek csökkenő száma mellett a régiónak és Hajdúszoboszlónak hagyományosan a legfontosabb vendégköre lengyel, és mivel ez leginkább az Észak-alföldi régióra jellemző, a marketing tevékenység során Lengyelországgal kiemelten érdemes foglalkozni. Nő a régióval is határos két ország, Románia és Szlovákia részesedése az ország turizmusából, ami a régió számára biztató fejlemény. Ebből a két országból érkezik a legtöbb, kb. 7-7 millió látogató Magyarországra (Kincses, 2009), bár a számok ezen két ország esetében az egészségturizmus szempontjából kevésbé relevánsak, mivel a látogatók jelentős része nem elsődlegesen turisztikai céllal érkezik (átutazó, rokonlátogatás stb.).

A fürdők országonkénti látogatottságát elemezve megállapítható, hogy a külföldi vendégek túlnyomó része a nemzetközi jelentőségű fürdőket látogatja. Az országos-regionális és a helyi jelentőségű gyógytényezővel rendelkező települések fürdőiben elsősorban a német vendégek fordulnak elő nagyobb számban, az előbbiben az összes német vendég 12%-a, utóbbiban 10%-a fordul meg. A szomszédos, illetve kelet-közép-európai országok közül a Romániából, Ukrajnából és a Lengyelországból érkező vendégek több, mint 90%-a a nemzetközi fürdőket keresi fel, ez alól kivételt képez Szlovákia: az innen az érkező látogatók nagyobb arányban fordulnak elő néhány kisebb, helyi jelentőségű fürdőben (pl. Hajdúböszörmény, Polgár, Tiszacsege, Tiszavasvári). A földrajzi közelségre, valamint a települések közötti partnerkapcsolatokra alapozva a szomszédos országok, illetve határmenti régiók irányába folytatott intenzív, célirányos marketingtevékenység növelheti a régió helyi jelentőségű fürdőinek látogatottságát.

Forrás: saját szerkesztés.

6. ábra: A régió gyógy- és termálfürdőinek látogatottsága országonként, 2008

A „Világtrendek a turizmus-iparban” című tanulmány (Várhelyi, 2009) szerint az egészségturizmus a turizmus egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő ága. A modern egészségturizmus legfőbb jellemzője a komplexitás, mely ma már nem elsősorban a vízről és a vízhez kapcsolódó klasszikus kezelésekről szól, hanem az adott igényhez, problémához tartozó komplex megoldáscsomagokról. Az egészségturizmus egészséggel kapcsolatos trendjei egyrészt a medical wellness előretörését, másrészt az egészségügyi aspektusok felértékelődését jelentik. Bár a klasszikus gyógyturizmus visszaszorulóban van a wellness terjedő trendjéhez képest, de ez nem vonatkozik a gyógyturizmus egészségüghöz kapcsolódó részére. Ez Magyarország szempontjából a gyógyturizmuson belül versenyelőnyt jelent, hiszen mind a hagyományok, mind a rendelkezésre álló humán erőforrás terén az ország helyzete jobb, mint a legtöbb versenytársé.

Az egészségturizmus kapcsán megszólított célcsoportok

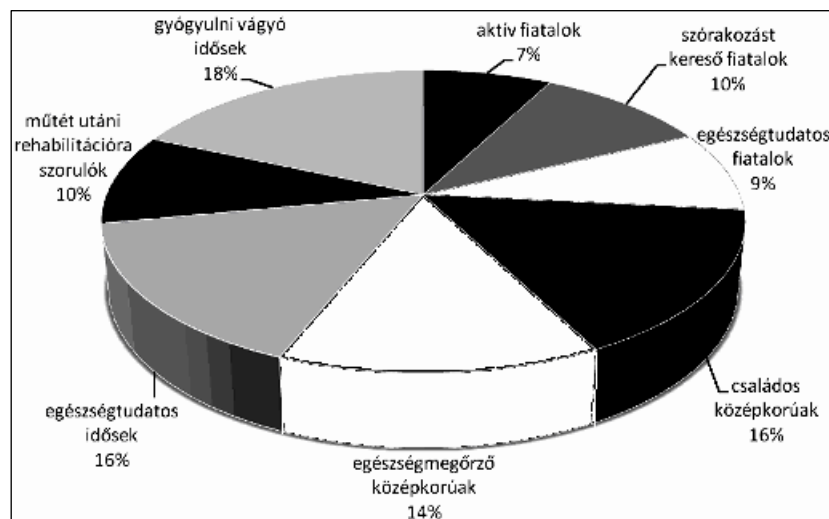
Az Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia az alábbi főbb kategóriákba sorolja az egészségturizmus célcsoportjait (2. táblázat):

2. táblázat: Egészségturisztikai célcsoportok

Szolgáltatás Korosztály	Fitness	Élményfürdő	Wellness	Gyógyfürdő
18-35 év	aktív fiatalok	szórakozást kereső fiatalok	egészségtudatos fiatalok	műtét utáni rehabilitációra szorulóknak
35-55 év		családos középkorúak	egészségmegőrző középkorúak	gyógyulni vágyó idősök
55 évestől			egészségtudatos idősök	gyógyulni vágyó idősök

Forrás: Magyar Turizmus Zrt.

Az Észak-alföldi régióban végzett kutatás eredményeiből megállapítható, hogy a régió gyógy- és termálfürdőinek többsége *egyszerre több célcsoport* igényeire összpontosít a kialakított szolgáltatásokkal. A szolgáltatók többsége a középkorú és időskorú népet tekinteli célcsoportjának, emellett a családok és a szórakozást kereső fiatalok jelennek meg markáns célcsoportként (7. ábra).

Forrás: saját szerkesztés.

7. ábra: Célcsoportok, %

A felmérésből kiderült, hogy az időseket a szolgáltatók 33%-a, a középkorúakat pedig 30%-a tekinteli célcsoportjának (ebbe a kategóriába beletartoznak a

családosok is). Viszonylag szerényebb a részesedése a fiatal korosztálynak a célcsoportok tekintetében, a rájuk való koncentráció elsősorban az élményfürdővel, illetve élménymedencével rendelkező szolgáltatók esetében jellemző.

A felsorolt célcsoportokat egymástól igen eltérő igények jellemzik, ezt a többgenerációs fejlesztések tervezése során, új piacok felkutatásakor figyelembe kell venni. Számos helyi jelentőségű, markáns saját profillal nem rendelkező szolgáltató esetében kitorési pontként szolgálhat az egy-egy célcsoporthoz tartozó vendégkör speciális igényeihez igazodó fejlesztések megvalósítása.

A gyógytényezővel rendelkező településeket jelentőségük szerint összehasonlítva megállapítható, hogy a látogatók motiváció szerinti megoszlása az országos-regionális és helyi jelentőségű fürdők esetében majdnem azonos, a legjellemzőbb motiváció a szabadidő aktív eltöltése (44%), melyet az egészségmegőrzés és a gyógyászat követ. Megállapítható, hogy ezekben a fürdőkben a nem gyógyászati célú motiváció által vezérelt látogatás 80%-os, melyet az érintett fürdők fejlesztéseinek célszerű szem előtt tartani. A nemzetközi jelentőségű központok esetében jóval kiegyenlítettebb a motiváció szerinti megoszlás, amely elsősorban komplex jellegűkből adódik. A legjellemzőbb motiváció az egészségmegőrzés (37%), ezt a gyógyászat (32%) követi, s a szabadidő aktív eltöltése harmadikként jelenik meg (29%).

Versenyársak az egészségturisztikai piacon

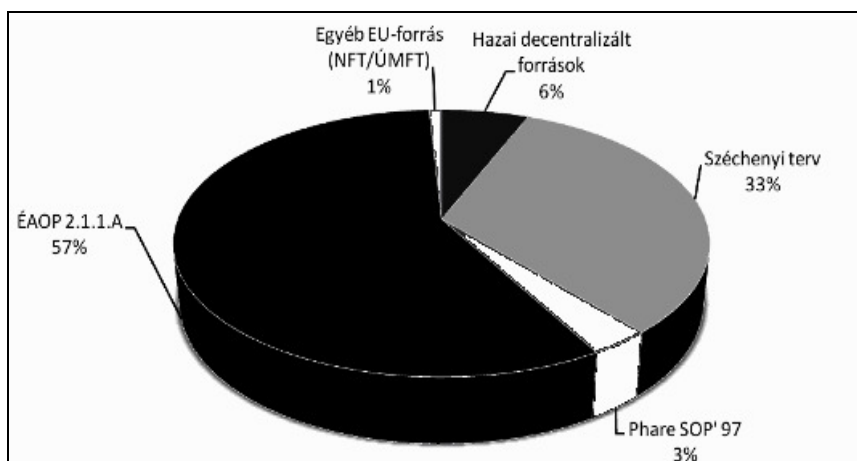
Az egyes célcsoportokhoz igazodó profil kialakítását a régió hazai és határon túli versenyársainak erősödése is szorgalmazza. A szintén szomszédos Észak-Magyarország támogatott fürdőprojektjei között van Eger, Egerszalók, Mezőkövesd, Miskolc és Sárospatak, melyek az Európai Unió forrásokból történő fejlesztéseik révén versenyársként jelennek meg az egészségturisztikai piacon. Az Észak-alföldi régió 2006-ban elfogadott és 2008-ban felújított Stratégiai Programja külön intézkedésként fogalmazza meg a szomszédos régióval való turisztikai együttműködés lehetséges közös pontjait, azzal a céllal, hogy a két régió turisztikai kínálata együttesen jelenjen meg hazai és nemzetközi piacokon.

Az együttműködés alapját a részben eltérő turisztikai potenciálokban (pl. Észak-Magyarország) rejlő lehetőségek közös kiaknázása, illetve fenntartható módon történő komplex turisztikai hasznosítása képezi. A hazai szomszédos régiók viszonylatában a Közép-magyarországi régió fürdői közül jelenleg elsősorban a főváros fürdői jelentenek komoly versenyársat. A versenyársak bemutatásánál szükséges megemlíteni a környező országok, elsősorban Románia szerepét a tágabb régió egészségturisztikai piacán, amellyel tervezett fürdőfejlesztései révén (Nagyvárad-Félixfürdő, Szatmárnémeti, Temesvár stb.) versenyársként számolhatunk a jövőben. Szatmárnémetiben Strukturális Alapokból 8 millió eurós aquapark megépítését tervezik a közeljövőben magyar befektetői segítséggel, ez a létesítmény komoly piaci tényezőként fog hatni a régió egészségturiz-

musára. Az Észak-nyugat-romániai régió operatív programja 5.2. prioritása („Creation, development, modernization of tourism infrastructure for the sustainable promotion of natural resources”) keretében a közelmúltban nyílt meg a lehetőség fürdőfejlesztésekhez kapcsolódó pályázatok benyújtására. A közelmúltban alakult meg a vajdasági Egészségturizmus Klaszter, melynek célja a közös fejlesztési, képzési, kutatási tevékenység megvalósítása, a vajdasági egészségturizmus fellendítése (a Vajdaságban az alábbi települések rendelkeznek gyógy- és/vagy termálfürdővel: Kanizsa, Csóka, Törökkanizsa, Horgos, Zenta, Szabadka, Újvidék).

A három alföldi klaszter (Észak-alföldi, Dél-alföldi, Vajdasági) és a romániai partnerek egy közös eurorégiós turisztikai klaszter kialakításán dolgoznak, melynek célja az „Alföld SPA” márka bevezetése, elismertetése, a turizmus területén marketing, oktatási, információs, innovációs és fejlesztési feladatok ellátása közös együttműködés keretében.

A korábbi és jelenleg futó fürdőfejlesztések eredményei, tapasztalatai

Forrás: saját szerkesztés.

8. ábra: Az egészségturisztikai támogatási források megoszlása az Észak-alföldi régióban (1999-2009)

A 80-as évek végén, 90-es évek elején a gyógy- és termálfürdőink túlnyomó része jobbára helyi jelentőségű, közcélú jóléti fürdőként üzemelt. A régióba érkező nemzetközi és hazai gyógyturizmus csupán néhány településen koncentrált (pl. Hajdúszoboszló, Nyíregyháza-Sóstó stb.).

A kezdeti, elsősorban technológiai fejlesztéseket, medence-felújításokat segítő hazai decentralizált források támogatásai mellett a Széchenyi Terv jelentette az igazi áttörést, amely először tett kísérletet a hazai gyógyturizmus koncepcionális, programalapú fejlesztésének megalapozására. A Széchenyi Terv keretében

mintegy 4 milliárd Ft fejlesztési forrás érkezett a régió 14 településére, ekkor indult meg Cserkeszőlő, Debrecen, Túrkeve, Vásárosnamény bevezetése a hazai és nemzetközi gyógyturizmus piacára. Az Európai Unió forrásai vonatkozásában a Phare SOP '97-es, az akkori Északkelet-magyarországi régió 6 megyéjét érintő program tette lehetővé a Vidékfejlesztés komponensen belül két település, Hajdúszoboszló és Túrkeve fürdőinek fejlesztését.

A gyógy- és termálfürdő-, valamint strandfürdő fejlesztések teljes támogatási forrásnagyságának több, mint 60%-át az EU-s források biztosították, 32%-a a Széchenyi Terv pályázati forrásaiból, s csupán mintegy 6% származik a hazai decentralizált forrásokból. A Széchenyi Terv egészségügyi támogatásai elsősorban a nemzetközi jelentőségű fürdők fejlesztéseire helyezték a hangsúlyt, ugyanakkor jelentős segítséget nyújtottak a kisebb fürdők infrastrukturális és technológiai fejlesztéséhez, szolgáltatásaik bővítéséhez (Mundruczó-Szenyessy, 2005). Több település fürdője ebből a forrásból kapott lehetőséget a helyi jelentőséget meghaladva az országos, regionális szerepkör kialakításához (Cserkeszőlő, Túrkeve, Kisvárd, Püspökladány, Vásárosnamény). Az Európai Unió forrásai számos, korábban helyi jelentőségű fürdőlétesítmény fejlesztéséhez nyújtottak támogatást, így pl. Nyírbátor, Kisújszállás, Berettyóújfalu, Balmaújváros.

A hazai decentralizált forráskeretek – a forráskeretek szűkössége, a változatos célrendszer, valamint a projektek nagyságrendje miatt – elsősorban a helyi jelentőségű fürdők fejlesztésében vállaltak szerepet. A decentralizált források elsősorban kisebb infrastrukturális, technológiai beruházásokhoz nyújtottak támogatást, ugyanakkor néhány település fürdője a decentralizált keretből elnyert támogatás segítségével vált a régió egészségügyi turizmusának tényezőjévé (pl. Fehérgyarmat, Tiszaföldvár, Hajdúböszörmény, Jászszentandrás, Jászboldogháza).

A következő évek támogatási forrásainak hatékony felhasználása érdekében feladatként jelentkezik a tematikus és területi fókuszok megfogalmazása a gyógyturizmus további fejlesztési céljait illetően, valamint új piacok elérése, piaci rések felkutatása.

Az Észak-Alföld egészségügyi turizmusának (meg)tervezett jövője: mit, merre és hogyan?

A régióban az egészségügyi turizmus az egyik legjelentősebb attrakció a turisztikai szektoron belül, ezt az Új Széchenyi Terv is kiemelten kezeli. A feltárt termálvíz-készletekhez kapcsolódóan számos településen épült ki fürdőlétesítmény. Ezeknek a fürdőlétesítményeknek az infrastrukturális ellátottsága, technológiai színvonala, szolgáltatás-kínálata, humán erőforrás-jellemzői, marketingtevékenysége, kapcsolati rendszere a hasonló összetételű vízkészlet és a régióra általánosan jellemző kedvezőtlen gazdasági folyamatok ellenére igen változatosnak

mondható. A régió termálvíz-készlettel rendelkező településeinek többsége a kedvezőtlen gazdasági folyamatok, a munkahelyek leépülése, a lokális jövedelemtermelő források elapadása miatt a gyógy/termálvízre alapozott turizmusban látja a kitörés esélyét. A külföldi látogatók mellett a belföldi kereslet kedvelt célpontjainak is tekinthetők a régió fürdői, amit részben – a regenerációt szolgáló, rekreációs, szabadidős motivációs célok mellett – a lakosság egészségi állapota is indokol. Az elsősorban mozgásszervi problémákat javító gyógyhatás mellett a régió gyógyvizei alkalmasak idegrendszeri, nőgyógyászati, hormonális és bőrgyógyászati panaszok kezelésére (Kincses, 2009). Ezekre a szükségletekre való reagálás még nem tekinthető megfelelőnek, a gyógyszolgáltatások a régióban kevés helyen találkoznak az egészségügyi szolgáltatásokkal, aminek oka elsősorban az egészségügyi szolgáltatások finanszírozási hátterének problémáiban keresendő. A kedvezőtlen tendenciák megfordítása érdekében belső átcsoportosítással módosítani kell az európai uniós források felhasználását, a Széchenyi Terv újraindításával pedig kiegészítő forrást kell bevinni ebbe az egyre fontosabb ágazatba!

Az egészségturisztikai piacon fontos az egészségturizmus szerepének tovább erősítése és a gyógyturisztikai szolgáltatók helyzetének stabilizálása; meggyőződésünk, hogy ez lehet a régió, sőt Magyarország egyik kitörési pontja. A gyógyászati cél mellett jelentős motiváció az egészségmegőrző és az élményjellegű céllal érkező bel- és külföldi turisták száma, melyhez kapcsolódóan a régió számos sajátos jellegzetességgel bír. Ezek a jellegzetességek a nemzetközi trendekhez illeszkedően új termékként jelenhetnek meg a turisztikai piacon (pl. az egészséges életmóddhoz kapcsolódóan az aktív turizmus régióban jellemző ágai-val összekötve, a természetgyógyászat kombinálva a régió egyes jellegzetes termékeivel /méz, gyógynövények, biotermékek, stb./). Helye van a régió egészségturisztikai kínálatában az újszerű, nemzetközi trendekhez igazodó kezdeményezéseknek is, melyek segítségével a külpiazi pozíciónk arculatát tehetjük markánsabbá (pl. komplex SPA termékfejlesztés).

Mire kellenének források:

1. A gyógyszolgáltatások bővítésének és termékdiverzifikációjának támogatására
2. Térségileg összehangolt komplex fejlesztések ösztönzésére
3. Az „Alföld Spa” nagytérségi együttműködésben résztvevő régiók komplex egészségturisztikai csomagjainak összehangolt fejlesztésére
4. Keresletélénkítő eszközök bővítésére.

Összegzés

A fentebb ismertetett eredmények és nehézségek láttán le kell szögezni, hogy össznemzeti érdek páratlan – és részben kihasználatlan – természeti erőforrá-

sunk, a termálvízkinccs okszerű és fenntartható alkalmazását továbbfejleszteni turistabarát diverzifikált szolgáltatásokkal. Különösen fontos a szezonálitás csökkentése, az élményelemek növelése, az egészségturizmus szeletének bővítése, s mindezeknek környezetbarát és energetikai megoldásokkal való ötvözése (nem utolsósorban azért is, mert ezek is eladható, reklámozható elemek). A geológiai adottságokból adódóan a régió gyógy- és termálvizei összetételük alapján mind egészségmegőrzésre, mind gyógyászati célokra (pl. mozgásszervi, nőgyógyászati, bőrgyógyászati, idegrendszeri, stb.) alkalmasak, de ma még kevés és egyoldalú a ráépülő gyógyászati szolgáltatás. Az értékelésnél nem szabad elfelejteni, hogy társadalmi-gazdasági szempontból ez a régió az egyik legfejletlenebb, legalacsonyabb GDP-vel rendelkező területi egység nemcsak Magyarországon, hanem az egész EU-ban is. Az Észak-Alföld ugyanakkor egy mezőgazdasági régió is, és gazdaságilag is fontos, hogy helyben fogyasszák el (nem kis mértékben az ide érkező turisták) az itt megtermelt, kiváló minőségű termékeket (így kisebb lehet a termékek környezeti lábnyoma is). Kiválóak az adottságok a jó minőségű gasztronómiai alapanyagok előállítására, ami a turizmussal kéz a kézben járó vendéglátásnak adhat tájspecifikus arculatot és jelentős minőségi javulást, mind a falusi, mind a kereskedelmi vendéglátás területén. Ez pedig hozzájárulhat a látogatószám stabilizálásához, növeléséhez. A meglévő természeti adottságok természetesen önmagukban még nem elegendők: ötvözni kell őket turisztikai látványosságokkal, csomagok kialakításával. Fontos a gyógyfürdő, wellness és egészségturizmus átjárhatóságának a biztosítása, sőt: még ennél is komplexebb kínálatokat kell létrehozni, mert csak így növelhető az átlagban eltöltött 2,5 nap/vendég szám a régióban.

Fontos leszögezni, hogy az indikátorokban a külföldi turistaszám túlerőltetett, évenkénti irreális növekedési ütemének megkövetelését nem tartjuk helyesnek. A belföldi turisták, a helyi lakosság fürdőkultúrájának fejlesztését elősegítendő törekvések lekicsinylése nem helyes irány. Nem csak válságok idején – de akkor főleg és mindenképpen – a belső fogyasztás és a belföldi turista mindenhol fel kell, hogy értékelődjön. Sokszor azért nem engednek fürdőfejlesztést, mert prejudikálják azok veszteségét (ld. pl. Szolnok japán termálfürdőjének elutasítását).

Pozitív fejlemény, hogy a határmenti kapcsolatok vonatkozásában a centrumvárosok interregionális együttműködésének földrajzi keretei egyre inkább kirajzolódnak: a Nyíregyháza – Ungvár, valamint a Debrecen – Berettyóújfalu – Nagyvárad városkapcsolatokra épülve már konkrét együttműködések fogalmazódtak meg. Ilyen konkrét együttműködések példaként említhetjük a Hajdú-Bihar – Bihar turisztikai együttműködést, az észak-erdélyi autópálya magyarországi autóút-hálózattal való összeköttetésének, valamint a vasúti összeköttetés helyreállításának terveit, melyek a turizmus fejlődésének fontos segítői lesznek a jövőben. A belföldi turisztikai kereslet élénkítését elősegítő, államilag támogatott kedvezmény, az üdülési csekk a fürdők alig több mint felében érvényesíthető

(26 db), ennek az aránynak a javítása, további fürdők bevonása az elfogadóhelyek közé pozitív hatást gyakorolhat a régió egészségturizmusára.

A régió számos települése és szakembere a turizmusban, ezen belül az egészségturizmusban látja a kitörési pontot. Viszont a pontszerűen végrehajtott, területileg nem összehangolt, „kurucos” fejlesztések megvalósításával versenytársként találkoznak egymással az egészségturisztikai piacon, ami nem csupán nemzetközi szinten, hanem regionális szinten is egyre inkább érzékelhető, ennek minden negatív társadalmi és gazdasági következményével együtt. A további fejlesztések sikerességét hátráltathatja, hogy a fürdők a fejlesztéseiket kevésbé hangolják össze, emellett az egészségturizmusban dolgozók nyelvtudása gyenge, s a fürdőlétesítmények infrastrukturális ellátottságának színvonala egyenetlen. A hasonló kínálati struktúra és célcsoport a hazai piacokon való pozicionálás mellett a környező országok piacain való szereplést is negatívan befolyásolhatja, valamint a klasztereken belüli vitákhoz és feszültségekhez vezet. Megállapítható, hogy a fürdőknek nem kell „egyenfürdőknek” lenniük, ellenkezőleg: piaci szegmentálás, piaci rés keresése és termékfejlesztés csakis úgy képzelhető el, hogy ha az eddigi gyakorlatot megváltoztatjuk.

Irodalom

Adatbázisok: TeIR, KSH, NFGM

ÉARFÜ (2008): Az Észak-Alföldi Régió Stratégiai Programja. Debrecen

Heti Válasz (2010): Vízivárosok. Budapest (március 16.)

Kincses Gy. (2009): Az egészségturizmus magyarországi perspektívái – egy megújított stratégia ágazati szempontjai. Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet, Budapest

Magyar Turisztikai Hivatal (2005): Tájékoztató „A fürdőfejlesztésekkel kapcsolatban a hazai termálvízkezelés fenntartható hasznosításáról és a használt víz kezeléséről szóló hidrogeológiai kutatásról”. Budapest

Magyar Turisztikai Hivatal (2005): Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia. Budapest

Magyar Turizmus Zrt. (2008): Marketingterv 2009. Budapest

Magyar Turizmus Zrt. (2009): Marketingterv 2010. Budapest

Mező F. (2009): Gazdasági válság hatásai az Észak-Alföldi Régióban. *Polgári Szemle*, pp. 36-50 (november)

Mező F. – Kovács K. (2010): A válság és a KKV szektor az Észak-Alföldi Régióban. *Comitatus*, pp. 96-109 (január-február)

Mundruczó Gy.-né – Szennyessy J. (2005): A Széchenyi Terv egészségturisztikai beruházásainak gazdasági hatásai. *Turizmus Bulletin*, 9. évf. 3. sz., Budapest

ÖTM – Aquaprofit Rt. (2007): Országos Egészségturizmus Fejlesztési Stratégia, Budapest

Várhelyi T. (2009): Világtrendek a turizmus-iparban. Szolnok

Varga Levente

Mezőgazdasági kiállítások látogatói profilja idehaza és külföldön

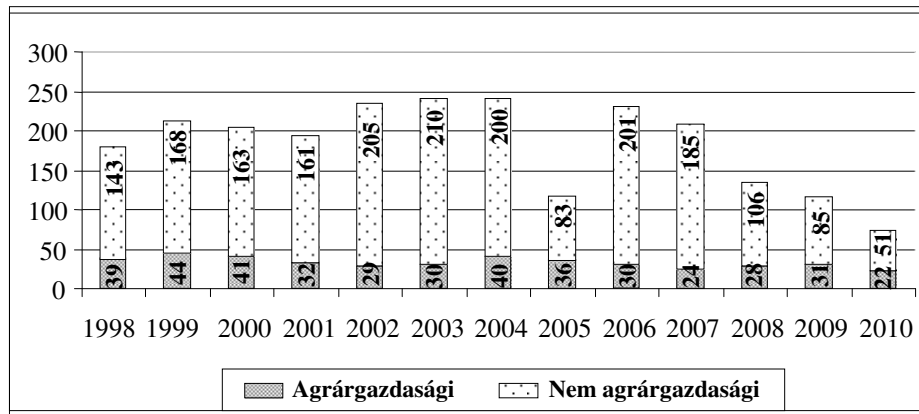
A kiállítások számos iparág esetében a legfontosabb marketing eszköz szerepét töltik be. Nem jelent kivételt ez alól a mezőgazdaság sem. A kiállítások és a vásárok közötti különbségtétel nem egyszerű feladat, de nem is lehetetlen. A Magyar Értelmező Kéziszótár cikkszava szerint a vásár: „kijelölt helyen időszakosan tartott (árak kirakodásával járó) nagyobb arányú adásvétel – kiállítás jellegű árumintavásár”. A kiállítás „művészi alkotások, ipari, mezőgazdasági termékek nyilvános bemutatása; különböző bemutató, vagy tárlat” (Pusztai et al. 2003). A kiállítások a rendszerváltás utáni időszakban jelentős gazdasági sikereket értek el. Napjainkban a kiállítási láz valamelyest alábbhagyott. Kutatásom a kiállításokra ható tényezők és a látogatók, valamint a kiállítók vizsgálatát célozta.

A szakirodalmi adatokat összefoglalva megállapítható, hogy a vásárok és kiállítások meghatározása sem nemzetközi, sem hazai szinten nem egységes. Az elhatárolás alapja általában a látogatók „minősége”, azaz, hogy a szakmai közönség, vagy a szélesebb körű, általános publikum jelenik-e meg rajtuk. A szerzők többsége a vásárt hétköznapiibbnak, azaz átlagemberek által látogatott, értékesítésre fókuszáló rendezvénynek tartja, ahol általános fogyasztói javak széles skálája jelenik meg (ez valószínűleg a klasszikus kirakodóvásároktól eredeztethető). A kiállítás ezzel szemben szakemberek által látogatott rendezvény, ahol az üzletek előkészítése zajlik, de viszonylag ritka a közvetlen értékesítés.

A mezőgazdasági kiállítások esetében a vásár-jelleg erőteljesen jelentkezik, hiszen a gyökereik a heti állatvásárokhöz nyúlnak vissza, ahol az adásvétel kifejezett célja volt a részvételnek, és ez csak később alakult át tenyészállat-szemlékké és gépkiallításokká.

A kiállítások és a vásárok közötti határvonal meghúzése nehéz feladat, mivel ha nem is identikus, de a köznyelvben szinonimaként használt fogalmakról van szó. A cikk további részében így én sem teszek majd különbséget a két fogalom között.

Az 1. ábrán a hazai kiállítások számának évi változása követhető figyelemmel.

Forrás: Forbát 1998, 2000, 2002-2007 és Sz.-Kovács 1999, 2001 alapján; 2008-2010 (szerk.)

1. sz. ábra: Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 1998-2010

A vásárok tartásának és ellenőrzésének fontossága hazánkban is korán beke-
rült az államhatalom érdeklődésének körébe. I. (Szent) László király (1077-
1095) törvénykönyvében már előírta, hogy: „Senki ne adjon, vagy vegyen vásá-
ron kívül” (I 1). A kiállítások megrendezésének igénye viszont csak évszázadok
múlva került napirendre. Széchenyi István és Andrássy György javaslatára 1835-
ben megalapították a Magyar Gazdasági Egyesületet. A gazdasági gépek jelentő-
ségét az egyesület előjárói idejekorán felismerték, és az alapszabályban kellő
hangsúlyt adtak a „mezei munkákat megkönnyítő gépeket és eszközöket a gaz-
daközönséggel megismertetni és alkalmazásukat előmozdítani” elv megvalósítá-
sának. A hazai gép- és eszközbemutatók kezdetét az 1840-es esztendő jelentette,
amikor a fenti egyesület „műtani szakosztálya” Pesten megrendezte az első kiál-
lítást. 1841-ben alakult meg Kossuth Lajos kezdeményezésére a magyarországi
ipari érdekképviselet, az Országos Ipartestület, amely a következő évben már
megrendezte az első iparműkiállítást. Ezen a Pesten rendezett bemutatón több
mint kétszáz kiállító vett részt termékeivel. (Fülöp, [1996]; Réz, [2001]; Estók,
[2005])

A magyar vásárlátogatásokhoz összehasonlító anyagot kínáló lengyel vásár-
történet nem választható el a lengyel államiség 1918 utáni újjáteremtésétől. Az
addig megosztott országrészek egyesítése és a kérdéses keleti határokat kialakító
háborúk lezárása után indulhatott meg az államigazgatás és a gazdaság megújult
keretek közötti rekonstrukciója. Ebbe a folyamatba illeszthető az MTP
(Międzynarodowe Targi Poznańskie – Poznani Nemzetközi Vásár) 1921-es
megalapítása is, amely ezzel a legnagyobb múltú vásárszervezők közé tartozik
Európában (I2).

A mezőgazdasági kiállítások látogatói profiljának meghatározásához négy hazai és egy külföldi kiállításon végeztem kérdőíves adatgyűjtést: Debrecenben a Farmerexpo területén 2005 és 2006 során, ugyanezen években a budapesti rendezésű OMÉK-on és a poznani Polagra kiállításokon. A megkérdezést 2010 folyamán aktualizáltam a hódmezővásárhelyi Alföldi Állattenyésztési és Mezőgazda Napokon. A mintavételi számok és a teljes sokaság aránya a következő táblázatban található.

1. sz. táblázat: Az egyes kiállításokon kitöltött kérdőívek száma

	Látogatók száma (fő)	Látogatói kérdő- ívek száma (db)
FE2005	24 602	810
FE2006	25 116	800
OMÉK'05	130 000	746
Polagra'06	70 315	421
Hódmezőgazda'10	50 000	405
Mindösszesen:	–	3 182
Értékelhető:	–	3 159

Források: Saját adatgyűjtés

A kiállítási adatgyűjtés eredményeképp meg tudtam rajzolni az „átlaglátogatói” profilt, illetve az egyes kiállítások egyedi profilját. Az „átlaglátogató” profiljának megrajzolásához a leggyakrabban előforduló kategóriatípusokat és a legjellemzőbb átlagokat használtam fel, hogy összefoglaló képet kaphassunk a legjellemzőbb látogatói adatokról.

A kelet-európai mezőgazdasági kiállítások átlaglátogatója tehát:

- férfi
- középkorú (átlagosan 42 éves)
- felsőfokú végzettségű
- 3-4 fős család tagja
- 150 km-nél közelebb lakik a kiállítás helyszínéhez, de hajlandó messzebb is utazni
- amennyiben gazdaság- (farm-) tulajdonos, úgy az országos átlaghoz képest nagyobb méretű területtel rendelkezik
- évente 2-3 kiállításon vesz részt, amelyek a mezőgazdaság mellett ipari-technikai illetve egyéb tematikájúak
- látogatásának elsődleges célja az ismeretszerzés, másodlagos célja a szórakozás
- a kiállítással kapcsolatos elégedettsége a „jó” kategóriába esik

- nem köt, és nem is kíván rögtön üzletet kötni
- 15 – 20%-nyi árengedményt vár el, ami a 10-12 %-nyi tapasztalt árengedmény szintet fölülmúlja
- rendelkezik agrárgazdaságból származó jövedelemmel (maga a válaszadó)
- összjövedelméből a mezőgazdaság aránya meghaladja az 50%-ot
- őstermelőként, illetve családi gazdálkodóként (Lengyelországban egyéni vállalkozóként) folytatja a mezőgazdasági tevékenységét
- állattartásra nincs berendezkedve, amennyiben mégis, úgy jellemzően nagyméretű állatállomány tulajdonosa.

Míg az előzőekben a „tipikus” látogatói adatokat mutattam be, a következőkben az átlaglátogatói profil megalkotása során, a vizsgált kiállítások között fennálló különbségeket emelem ki, azaz az egyedi, sajátos jellemzőiket, melyek megkülönböztetik őket a többi kiállítástól. Így szeretném kiemelni a kimutatható:

- országhatást (a magyar és a lengyel kiállítások között meglévő különbségeket)
- helyszínhatást (a rendező városok közötti különbségeket)
- a világgazdasági válság hatását

A *Polagra* bizonyult az átlaghoz képest a leginkább eltérőnek, mivel:

- látogatói az átlagnál nagyobb távolságra hajlandóak elutazni egy vásárral
- ténylegesen nagyobb távolságokról érkeznek (142 km)
- látogatóinak fő célja az ismeretszerzés
- látogatóinak többsége nem köt üzletet
- a látogatók által érzékelt vásári árengedmények mértéke itt a legalacsonyabb
- a mezőgazdasági jövedelemmel rendelkezők aránya a debrecenihez képest alacsonyabb (48%), azonban itt a legmagasabb a mezőgazdasági jövedelem aránya az összjövedelmen belül (~78%)
- itt a legmagasabb a főállású termelők aránya (87%)
- a gazdasággal rendelkezők közül az egyéni vállalkozók aránya 90% fölötti
- a gazdaságok átlagos földterülete közel 50 hektár
- az állatállománnyal rendelkező gazdaságok állatállománya itt a legkisebb (átlagosan 26 számosállat)
- a látogatók iskolai végzettsége alapján itt a leggyakoribbak a szakmunkás végzettségűek
- látogatói a legnagyobb családmérettel rendelkeznek (átlag 4 fő)

Az *OMÉK* látogatói ehhez képest:

- a legritkábban járnak kiállításokra
- közepes átlagtávolságról érkeznek (111 km)
- elsődleges céljuk a kikapcsolódás
- többségük nem akar üzletet kötni vagy partnert találni
- a legmagasabb átlagos elvárásaik vannak az alkalmi engedményeket illetően
- legalacsonyabb a mezőgazdasági jövedelemmel rendelkezők aránya
- a látogatók közül földterülettel rendelkezők aránya a legkisebb (33%); az átlagos farm-méret azonban a legnagyobb (294 ha), állatállományuk mérete pedig közepes (135 számosállat)
- a legmagasabb a középkorú látogatók aránya
- a családok átlagléttszáma a legkisebb (3 fő)

A *Farmerexpo*

- látogatói a legkisebb átlagos távolságból érkeznek (65 és 72 km)
- elsődleges céljuk az ismeretszerzés, másodlagos a szórakozás
- nem akarnak üzletet kötni (68%)
- a vásáron tapasztalt árengedmény mértékét a normál üzletmenet során elérhető szint alá becsülik
- itt a legmagasabb a mezőgazdasági jövedelemmel rendelkezők aránya (~56 – 60%)
- a mezőgazdasági jövedelem aránya az összjövedelmen belül közepes (~50-60%)
- a leggyakoribb gazdálkodási forma az őstermelés
- az átlagos farmméret közepes (135-181 ha)
- itt a legmagasabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (39%)

Az *Alföldi Állattenyésztési és Mezőgazda Napok* látogatóinak sajátosságai a korábbi adatfelvételezéshez képest a következők:

- a földtulajdonosok aránya a Mezőgazda Napokon 33%-nyi, ami kevesebb a Farmerexpo értékeinél, és az *OMÉK*-nak megfelelő szintű
- a Mezőgazda látogatói vonzáskörzete 108 km
- a kisméretű gazdaságok képviselői vannak jelen a legnagyobb számban
- a nagyméretű (300 ha-nál nagyobb) gazdaságok átlagterülete itt a legnagyobb
- a kiállítások közül itt a legkiegyenlítettebbek a nemi arányok
- itt a legfiatalabb a látogatóközönség
- a képzettség és a családlétszám a magyar kiállításokhoz közeli
- a kiállítások látogatási hajlandósága a válság ellenére sem csökken
- a vonzáskörzet az *OMÉK*-hoz hasonló (108 km)

- a látogatók legnagyobb arányban elsődlegesen ismeretszerzési céllal érkeznek
- a Mezőgazda a legkedveltebb kiállítás (4,54 pont)
- az üzletkötési arányok itt a legmagasabbak
- az átlagnál alacsonyabb a mezőgazdasági jövedelemmel rendelkezők aránya
- a mezőgazdaság összjövedelemben betöltött aránya a magyar kiállítások átlagai által kialakított sávba esik.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a kiállítások látogatói köre az általános elképzeléseinknek megfelelően jelentős hányadában mezőgazdasághoz kötődő emberekből áll, ebben nincs különbség az egyes országok között. A mezőgazdasági termeléshez inkább férfiak kötődnek, és jellemzően nem nagyobb, mint 150 km távolságról érkeznek a vásárokra. A kiállítás-látogatók családja átlagos méretű, átlagéletkorúak, évente jellemzően 2-3 kiállításon vesznek részt. A látogatóik célja elsősorban az ismeretszerzés, másodsorban pedig a szórakozás.

Az egyes vásárok jellemzőit vizsgálva, a debreceni kiállítás specialitásaként kiemelhető a regionális jelleg, a vizsgáltak közül legmagasabb szakmai látogatói arány, az országos átlagnál nagyobb gazdaságméret, valamint a felsőfokú végzettséggel rendelkező látogatók magas aránya.

A lengyel kiállítás vonzáskörzete a legnagyobb, ami nyilvánvalóan az ország nagyobb méretének köszönhető. Debrecenhez képest kevesebb a szakmai látogatók aránya, azonban a szakmai látogatók jövedelmén belül magasabb a mezőgazdaság részaránya. Jelentősen kisebb a gazdaságok mérete is, ami a lengyel mezőgazdaság strukturális jellemzőivel magyarázható.

A fővárosi vásárlátogatók kevésbé kötődnek a mezőgazdasághoz, ritkábban járnak kiállításokra, és elsődleges céljuk a kikapcsolódás. A hódmezővásárhelyi látogatók között a szakmai látogatók aránya a budapestinek megfelelő, főként kisméretű gazdaságok képviselői jelennek meg, a látogatási céljuk elsődlegesen az ismeretszerzésre irányul. Itt a legalacsonyabb a látogatók átlagéletkora.

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy az egyes országok között strukturális eltérések mutathatóak ki, ami mérséklődik a vidék-főváros viszonylatban, de az egyes vidéki vásárok között is vannak eltérések, a tematikájuknak megfelelően. Ez a kiállításokon résztvevő kiállítók számára lehet érdekes, mivel a vásárok vonzáskörzetéből kiindulva belátható, hogy a különböző kiállítások eltérő regionális vonzáskörzettel bírnak, és amennyiben az itt lakó gazdálkodói célcsoportot kívánják megszólítani akkor az adott vásárokon kell kiállítaniuk.

Felhasznált irodalom

- ESTÓK, J.: (szerk.) (2005) Magyarország mezőgazdasága országos kiállításokon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest. pp. 6-16.
- FORBÁT, K. (szerk.) (1998) Exhibitions and Fairs in Hungary '98. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 202 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2000) Exhibitions and Fairs in Hungary 2000. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 228 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2002) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2002. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 261 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2003) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2003. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 271 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2004) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2004. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 273 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2005) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2005. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 275 p.
- FORBÁT, K. (szerk.): (2006) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2006. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 266 p.
- FORBÁT, K. (szerk.) (2007) Kiállítások, vásárok és rendezvények Magyarországon 2007. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 246 p.
- FÜLÖP, É. M. (1996) A magyar mezőgazdaság és bemutatói. 1881-1945. In.: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881-1990. Budapest. Agroinform Kiadóház. pp. 19-36.
- PUSZTAI, F. et al.: (2003) Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó. Budapest. pp. 666; és pp. 1433 (1507 p.)
- SZ.-KOVÁCS, L. (szerk.): (1999) Kiállítások és vásárok Magyarországon '99. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 238 p.
- SZ.-KOVÁCS, L. (szerk.): (2001) Kiállítások és vásárok Magyarországon. Budapest. MKIK Szolgáltató Kht. 211 p.
- RÉZ, Gy.: (2001) A hazai mezőgazdasági gépbemutatók kezdete. Mezőgazdasági Technika. XLII. Évf. 2001/2. pp. 30.

Internet:

- <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=363>
<http://www.mtp.pl/all/en/company/history/>

Petrovics Alica

A 250 éves magyar bábaoktatás – szülésznőképzés tankönyvei

„Asszony fájdalommal szüljed magzatod”
Biblia Genézis III. 16.

A 20. században többen is foglalkoztak a bábaság kérdésével, mint például Magyary-Kossa Gyula, aki nemcsak a *Magyar Orvosi Emlékek* köteteiben dolgozta fel a falusi bábák történetét, hanem egészségügyi újságokban megjelenő cikkeiben is.¹ A magyar szülészeti és bábaképzést kiválóan bemutató alapmű Korbuly György *A Magyar Szülészeti bölcsőkora* (1936), melyből – több mint 100 oldalon – az 1500-as évektől Semmelweis fellépéséig (1847) terjedő korszakot ismerhetjük meg.² Hivatkoznunk kell Fekete Sándor *A Bábaoktatás története Magyarországon* című közleményére is, mely 1970-ben jelent meg az Orvostörténeti Közleményekben.³ A kérdéskör összetett, jellegzetesen interdiszciplináris voltára utal, hogy az orvostörténelem mellett társtudományok (néprajz, művelődéstörténet, szociológia és mások) művelői is figyelemmel viseltek iránta. A lankadatlan érdeklődés meggyőző bizonyítéka az a 2005-ben megjelent művészien illusztrált impozáns kötet, melyben a Deáky Zita és Krász Lilla etnográfus-történész szerzőpáros – másfél évtizedes munkásság alapján – mutatja be a szülés kultúrtörténetének magyar sajátosságait.⁴ Hiánypótló műként látott napvilágot 2008-ban Lampé László–Batár István–Szállási Árpád professzorok orvostörténeti könyve, amelyben a magyar szülészeti és a hazai szülészeti intézetek, intézmények történetét ismertetik és dolgozzák fel.⁵

1 Magyary-Kossa Gy.: *Magyar Orvosi Emlékek*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat., Budapest, 1929. I-IV kötet.

2 Korbuly Gy.: *A magyar szülészeti bölcsőkora*. Orvosképzés., Tóth István Emlékfüzet., 1936., Nr. 26. 164-270.

3 Fekete S.: *A Bábaoktatás története Magyarországon*. Orvostört. Közl., 1970., Nr. 55-56, 175-186.

4 Deáky Z. – Krász L.: *Minden dolgok kezdete. A szülés kultúrtörténete Magyarországon*. Századvég Kiadó Budapest 2005.

5 Lampé L. – Batár I. – Szállási Á.: *A magyar szülészeti-nőgyógyászat története*. Medicina Kiadó Budapest 2009.

Jelen orvostörténeti ihletésű tanulmányunkban a szerteágazó problémakör egy szűkebb, jól behatárolható szegmensével szeretnénk foglalkozni, kísérletet téve a bábaoktatás és szülésznőképzés szolgálatában álló hazai könyvek számbavételére a kezdetektől napjainkig.

A várandós asszonyok a történelem folyamán mindig is hálával gondoltak a bábákra, akik szülési fájdalmaik közepette segítségükre voltak. Társadalmi megítélésük azonban nem volt mindig kedvező. Míg az ókorban hivatásuk megbecsült személyei, a középkorban mesterségüket javasasszonyok, kuruzslók tevékenységével társítva „bűbájosságnak”, „ördögösségnek” vélték s gyakran vádolták boszorkánysággal is őket.⁶ Ez a megítélés még a 18. században is fennállt, hiszen a bábák jelentős részét még mindig a „parasztbábák”-nak is nevezett falusi bábák tették ki, akik otthon segítették világra az újszülötteket, végső esetben szólva csak a chirurgusnak. Képzésüket gyakorlati úton szerezték, melynek szabályozását csak a felvilágosult abszolútizmus századában kezdték meg Magyarországon. 1745-ben a Helytartótanács – elfogadva Torkos Justus János pozsonyi városi főorvos „Taxa Pharmaceutica Poseniensis” című művében tett javaslatait – előírta a falusi bábáknak, hogy tevékenységük folytatása érdekében kötelesek tisztiorvos előtt vizsgázni, (ezeket hívták később „cédulás bábáknak”). A kezdeti szabályozások azonban nem mindig jutottak el az alsó szintekre, és továbbra is voltak olyan bábák, akik semmilyen oktatásban nem részesültek. Így a 18. századig Magyarországon semmilyen rendelet nem szabályozta a bábák működését, míg Európában már a 15. században meghatározták a bábák kötelelességeit, illetve a könyvnyomtatás elterjedésével bábakönyvek is megjelentek.

A hazai viszonyok között a bábák képzetlenségének, tudatlanságának leküzdésére eredményes lépésként könyvelhetjük el a 18. század második felében Mária Terézia (1740-1780) által kiadott rendeletet, a híres Generale Normativum In Re Sanitativum (1770), mely már diplomával, vizsgával rendelkező bábák működését írta elő. Így megnyílt a lehetőség arra, hogy az Orvosi Karral bővült Nagyszombati Egyetemen (1770) is bábaoktatásban részesüljenek és diplomát szerezhessenek a tanulni vágyó magyar asszonyok és leányok. A diplomás bábák elterjedése azonban csak hosszabb történelmi távon bizonyult reálisnak, hiszen az országban nagy arányú volt az írástudatlanság.

A kezdetek

Ismerve a hazai állapotokat Gerhard van Swieten, a Habsburg Birodalom egészségügyi reformere barátjának, *Weszprémi Istvánnak* 1760-ben megjelent *A'Kisded gyermekeknek neveléséről* című könyvéhez írt előszavában már megjegyzi, hogy szükségesnek érzi *egy magyar nyelvű bábakönyv* megírását. – Az orvostörténészként is kiváló Weszprémi életútja közismert, több orvostörténeti

6 R. Várkonyi Á.: Közgyógyítás és boszorkányhit. *Etnographia*, 1990., 101, 384-438.

munka is foglalkozik életével és munkásságával, ezért csak röviden utalunk a jelen tanulmány szempontjából érdekesebb mozzanatokra. A 10 évet felölelő debreceni diákévek után – hasonlóan a kor orvosaihoz – felsőfokú tanulmányait külföldön folytatta. Londonban Smellie professzornál nyert gyakorlati és elméleti oktatást, illetve szülésmesterséget bizonyító oklevelet. 1756-ban hazatért, Debrecenben telepedett le, ahol tisztiorvosi teendőket látott el.

Bábakönyve, az *első magyar bábakönyv*, Heinrich Krantz bécsi szülésztanár munkájának magyar fordítása, 1766-ban jelent meg *Bába mesterségre tanító könyv* címmel. Felbecsülhetetlen értékkel bír ez a könyv, melyet Debrecenben Margitai István nyomdájában készítettek. „...Est Liber in hoc Genere omnium primus, quem Hungaria umquam viderat....” vallotta maga Weszprémi is úttörő munkájáról, melynek sikeréért Mária Terézia aranyéremmel tüntette ki. Az eredeti munkához hasonlóan 155 oldalból áll, ugyanakkor eltérést mutat abban – ami már Weszprémi érdeme –, hogy ábrákkal van ellátva. Így 178 oldalt tesz ki és 17 fametszetet tartalmaz. Előszavában pedig van Swieten és Krantz ajánlását olvashatjuk.

Az ábrákat Hendrich von Deventer holland szülészprofesszor „Neues Hebammen Licht”, valamint Lorenz Heister német anatómia- és sebészprofesszor „Institutiones Chirurgicae” műveiből vette át, – természetesen a szerzők jóváhagyásával. A fametszeteket Endrédi József készítette debreceni kollégiumi diákévei alatt. E metszetekről Jantsits Gabriella írt műértő tanulmányt az Orvostörténeti Közlemények hasábjain Az első magyar bábakönyv illusztrációi címmel.⁷

A könyv kimagasló értéke tehát abban is megmutatkozik, hogy a szerző képességgel látta el abban az időszakban, amikor még Európa többi országában csak elvétve jelennek meg szülészeti ábrázolások. A következő száz év alatt is alig akadt magyar szerző, aki illusztrációval látta volna el munkáját. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy nem tartották fontosnak a tudatlan bábák számára ábrákon bemutatni a szülészeti anatómiát, másrészt talán nem is igen bíztak az asszonyok felfogóképességében.

A Magyar Nőorvos Társaság 1994-ben Debrecenben rendezett 25. Nagygyűlése alkalmából Lampé László a Nőgyógyászati Klinika professzora, a rendezvény szervezője és Szállási Árpád az ismert orvostörténész faksimile kiadásban megjelentették Weszprémi István bábakönyvét. A „jogutód” Alföldi Nyomdában mívés ízléssel készült kötetet előszóval Lampé László látta el, a könyv megszületésének körülményeivel foglalkozó tanulmányt Szállási Árpád írta.⁸

7 Jantsits G.: Az első magyar bábakönyv illusztrációi. Orvostört. Közl., 1960, Nr.18. 188-201.

8 Szállási Á.: Az első magyar bábakönyv és előzményei In: Weszprémi István: Bába mesterségre tanító könyv, faksimile kiadás, Debrecen 1994.

Weszprémi István mellett tiszteletteljes főhajtást érdemelnek az őt hamarosan követő, bábaoktató tankönyvet író, esetenként kevésbé ismert szerzők is. Többségükben megyéjük tisztii főorvosai és egyben szakmájuk kiválóságai voltak. A következőkben – a teljesség igénye nélkül – az ő műveiket vesszük sorra.⁹

Weszprémi könyvének kiadását hat év múlva követte a második magyar bábaoktató könyv, mely *Dombi Sámuel* Borsod megyei főorvos munkája. A későbbi tisztiorvos az Utrechti Egyetemen folytatott tanulmányokat, melyek elvégzése után tért vissza hazájába. Miskolcon kezdetben mint gyakorló orvos tevékenykedett, később Borsod vármegye főorvosi teendőit látta el. Több könyv fémjelzi nevét: többek között írt a magyarországi gyógyvizekről, illetve lefordította magyar nyelvre Nil Rosen gyermekgyógyászattal foglalkozó könyvét is, melynek bevezetésében rámutatott a himlő elterjedtségére Magyarországon. A bábaoktatást mestere, Meckel Frigyes János iskolájában sajtóztította el.

Bába mesterség címmel kiadott könyvének fő érdeme, hogy ez az első önálló, eredeti munka. A szerző Borsod vármegyét bejárva kérdés-felelet formájában adta közre 104 oldalas művét, melyet Pozsonyban Landerer Mihály nyomdájában adtak ki 1772-ben.

Tapasztalatairól így ír a könyv előszavában: „...Bé-jártam Vármegyénknék mind négy Részeit, minden Bábákat előmbe hívtam, irtam számokra némelly kérdéseket és Feleleteket, azokra közölök, kitkit, különösen tanítottam, vajmi kevesen találtattanak, a' kik az eleikbe tétetett Kérdésekre kívánságom szerint felelhettenek volna: mindnyájan a' tudatlanságnak örvényében bé-merültek...”

A mű összesen 140 kérdés-feleletet tartalmaz, mely a könnyű és nehéz szülés levezetésének módjairól valamint a „...Bábának a' Szülés körül való közönséges kötelességeirül...” szól. Könyvének fő célját, így jelöli meg: „...ha ezután a' mi terhes Asszonyaink szerencsésebben szülnek; a' mi gyermekeink e' világra könnyebben születtenek, és mind az Anyák, mind a' Gyermekek, a' mennyire az emberi segítség engedi, a' Bábáknak nagyobb tudományok, és okosságok által, a' halálnak vissza jöhetnek: mostani Munkátskában fel-tett tzelómat minden bizonnal el-fogom érni. Engedje a' hatalmas, és jó Isten, hogy úgy légyen!...” „..... Irtam Miskoltzon Böjtmás¹⁰ havának első napján 1769. Esztendőben”.

1777-ben jelent meg Bécsben egy újabb magyar bábaoktató könyv *Szeli Károly* szülésorvos fordításában – ami Steidele János bécsi szülészprofesszor munkája – *Magyar Bábamesterség* címmel. Szeli a bécsi egyetemen folytatott tanulmányokat, melyeknek elvégzése után gyakorló orvosként dolgozott Bécsben. 1790-ben a kolozsvári líceumban a bábamesterség tanári állását ajánlották fel számára.

9 A magyar bábaoktatók és íróik „első generációját” számon tartja Nemes Csaba orvostörténész is a közelmúltban megjelent régi hiányt pótló művében. Nemes Csaba: *Orvostörténelem, a Debreceni Egyetem Orvos és Egészségtudományi Centrum kiadása, Debrecen, 2008, 158-161.*

10 Böjtmás hava = március hónap (Magyar Katolikus Lexikon).

Mielőtt azonban elfoglalhatta volna katedráját, hosszabb betegeskedés után, fiatalon – mindössze 32 évesen – érte a halál.

Fordításának előszavában megjegyzi, hogy olyan „...Bába-Mesterségre oktató Könyv...”-et szeretett volna adni a ... ”Bába-Aszszonyoknak...”, amely...” meg-mutatja a Bába Mesterségnek környékét minden-felé: melyben a nehéz esetekben tanács-adást találhatnak...”. Kitér arra is, hogy az érdekeltek egyetemi szintű bábaképzésben is részesülhetnek, amit a „...FELSÉGES FEJEDELEM ASZSZONYUNK MARIA THERESIA...” –nak köszönhetnek.

A lefordított mű 461 oldalon és 26 rézmetszet segítségével tárgyalja a bábák számára a tudnivalókat, amelyek meghaladják a kívánt igényeket, hiszen ahogy később Mocsi Károly írta: „...Bábáskodó Borbélyok elméjükhez nagyon alkalmaztatva...”.

Néhány évvel később, 1784-ben Pesten látott napvilágot *Mocsi Károly* pesti Kir. Orvoskar correpetitorának *A Bába-Mesterségnek Eleji* című munkája (szintén fordítás), mely igen népszerű volt a Pesten tanuló bábanövendékek között. Röviden, mindössze 62 oldalon, illusztrációk nélkül mutatta be a bábamesterség főbb tudnivalóit. A fordító „tanuló-könyvet”, tulajdonképpen vizsgára felkészítő kompendiumot kívánt a bábák kezébe adni, mely 1785-ben megérte második kiadását is. „Ezután már bátran jöhetnek, s készülhetnek Examenre a Magyar Bábák is...”- írta előszavában. Érdemei elismeréséért I. Ferenc (1792-1835) magyar nemességet adományozott az orvosdoktornak.

Az erdélyi bábák helyzete hasonló képet mutatott a magyarországi viszonyokhoz. Az 1775-ben felállított Kolozsvári Orvossebészeti Tanintézetben – hasonlóan a nagyszombati képzéshez – már a kezdeti időktől megindult a bábaképzés. A kevés okleveles bába azonban nem tudta biztosítani a színvonalat. Az elhanyagolt bábaviszonyok javítása érdekében Brassó városának akkori tiszti főorvosa, *Lange Márton* 1791-ben reformtervezetet dolgozott ki. Javasatait 9 pontban foglalta össze, melyben a falusi bábaasszonyok képzése mellett tört lándzsát. A képzés fontosságát az 1791-ben kiadott *A nőtelen és nehézkeseknek az anyáknak és gyermekeknek* című műben is hangoztatta, melynek előszavát maga Lange írta. A nem önálló munkát – a németországi orvos Marschall Henrik György könyvét – Geodri János fordította le magyar nyelvre. A Nagyszombati Egyetemen(!) végzett orvosdoktor másik bábakönyve, mely szintén 1791-ben látott napvilágot, Kolozsvárott és Szebenben Hochmeister Márton nyomdájában *Orvos-Aszszonyjok* címmel jelent meg. Munkáját Bánffi György Erdély Gubernátorának ajánlva, a falusi leányok, asszonyok, bábák számára készítette. Könyvének célja, hogy eltörölje „...a’ mi Bába Asszonyaink között lévő ki-mondhatatlan tudatlanságot...” hiszen mesterségükben „...minden nap foglalatokodnak...”.

A 19. század első felének magyar bábakönyvei közül elsőként *Zsoldos János*, Veszprém megye tiszti főorvosának *Aszszony’ Orvos* (1802) című kötete jelent

meg, melyet Győrött nyomtak. Zsoldos korának kiemelkedő orvosa, az első magyar nyelvű nőgyógyászati tárgyú könyv szerzője. Jénában Stark professzornál sajtótította el szakmája alapjait, majd visszatérve Magyarországra Pápán telepedett le, ahol női kórházat létesített. Említett könyvének első harmadában – több nőgyógyászati kérdés mellett – a menstruációs ciklust („hószám”) és annak rendellenességeit, az asszonyok meddőségét tárgyalja, míg a könyv többi részében a terhesség állapotáról, a szülésről, a gyermekágyról, és a „...koros Asszony nyavalyáiról...” ír. A mű 445 oldalt tesz ki. Zsoldos más fontos területen is korát megelőző úttörőnek bizonyult, nevezetesen mikor *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó és a Betegségtől tartóztató rendszabások* című, ugyancsak Győrött 1814-ben megjelent munkájában a bábák számára előírja a lúgos és szappanos kézmosást.

1814-ben jelent meg Pesten *Peterka József Sebestyén* Kiskun vármegye „első rendes orvos”-ának *Bábamesterséget tárgyazó Katechizmus-a*, mely hasonlóan a Dombi könyvhöz, kérdés–felelet formában 216 oldalon, illusztráció nélkül tárja elénk a „...falusi Bábaasszonyok...és falusi Bábáskodó Seborvosok...” tudnivalóit.

Három évvel később, 1817-ben Hunyad vármegye tisztii főorvosa, *Lugosi Fodor András* adja ki Pesten kétkötetes munkáját *Szülést segítő Tudomány és Mesterség* címmel, mely igen népszerű volt, s az Egyetemen tankönyvül is szolgált. Ízes nyelvezete, a munka rézmetszetekkel való ellátottsága, valamint a külföldi szülészeti irodalomban való jártasság jellemezte e kiadványt.

Kisebb volumenű mű az 1823-ban kiadott *A helyiségek bábáinak oktatása* című tankönyv, mely *Jósa István* Szabolcs vármegyei főorvos munkája. A Debrecenben megjelentetett munka 91 gyakorlatias, tömör, kérdés és azokra adott felelet formájában közli a falusi bábák tennivalóit. Elengedhetetlennek tartja, hogy a bábák tudjanak írni-olvasni, „...jó erköltsű, józan életű, és titok tartó személyek legyenek...”, kívánatos, hogy „...minden száz pár házásokra egy egy Bába állíttasson fel...”. Jósa István bábakönyvét méltatja és részletesen ismerteti Fazekas Árpád orvostörténész 1975-ben.¹¹

10 évvel később, 1833-ban adja közre Pesten *Haulik Gáspár*, a Szülészeti Klinika tanársegédje *Bábaság* című munkáját, melyet az Egyetemen oktatott bábatanfolyam tanulóinak állított össze. Hasonlóan a kor munkáihoz a terhességet, a szülést, a gyermekágyasok és az újszülöttek szakszerű ápolását foglalja össze.

Még felbukkan egy-két a szóban forgó témával foglalkozó munka, de az eddigi korlátozottan hozzáférhető, döntően megyei-országrészi olvasottságú – esetenként vizsgára felkészítő – bábatanfolyamok „hőskora” lassan véget ér. Új idők következnek.

¹¹ Fazekas Á.: A bábaellátás története Szabolcs-Szatmár megyében. Orvostört. Közl., 1975., 75-76, 137-146.

További mérföldkövek

Úgy tűnik, hogy a 19. és 20. század 30-40-es évei közé eső száz év tárgyunk szempontjából fontosabb történései négy évszám köré csoportosíthatók.

1847. Semmelweis Ignác az ok-okozati összefüggések zseniális felismerése nyomán a szülőkkel való foglalkozás előtt a medikusok és orvosok számára az év május 15-én Klinikáján elrendeli a „klórvizes” (*Chlorina liquida*) kézmosást. (Ezt később gazdaságossági okokból, az ugyanolyan hatékony, de kevésbé költséges „klórmentes oldattal” (*Chloretum calcis*) cseréli fel)¹². Az eredmény nem marad el: a rettegett gyermekágyi láz okozta halálozás hamarosan látványosan csökken.

Semmelweis életével, drámájával kapcsolatban utalunk Szállási Árpád 1990-ben az Orvosi Hetilapban megjelent kitűnő elemzésére.¹³ Ebből kiderül, hogy Semmelweis irányában csak a „kései utókor” mutatkozott kellően hálásnak, a közeli utódok mintha megfélekedtek volna róla. Térjünk vissza azonban bába-könyveinkhez, egyúttal a következő sarkalatos évszámhoz.

1876. Ebben az esztendőben jelent meg Semmelweis katedráján 1874-től 1902-ig oktató *Kézmárszky Tivadar* könyve *A Szülészet tankönyve bábák számára* címmel. A 246 oldalas könyvben (ábrákkal való ellátását ő sem tartotta szükségesnek) nyomatékosan felhívja a bábák figyelmét a kéz tisztaságára, az előírások be nem tartásának súlyos – esetenként halálos – következményeire. A nevezetes tankönyv 8 kiadást ért meg és általánosan elfogadottá vált az országosan szaporodó Bábaképző Intézetekben (számuk a századfordulóra 12-re nőtt). *Kézmárszkyt* méltó elismerés illeti – egyéb teljesítményei mellett – a hazai bábaügy és oktatás fejlesztése terén végzett több mint negyedszázados munkásságáért.

1902. A bábák képzésének, oktatásának országosan egységessé tételét szolgálja az év során első kiadásban közreadott *Hivatalos Magyar Bábakönyv*, melyet hamarosan (1911-ben) követ a második kiadás. Mindkét kiadás szerkesztett mű, lényegében a Bábaképző Intézetek igazgatóinak kollektív munkája. A több mint 300 oldalas tankönyv 90 ábrát, képet tartalmaz.

Kenézy Gyulának, a Debreceni Bábaképezde igazgatójának, az Egyetem Orvosi Kara későbbi megszervezőjének és első professzorának a bábaügy iránti mély elkötelezettségét dicséri, hogy 1910-ben szükségét látta saját önálló *Bábakönyv* megjelentetését. A gazdagon illusztrált 228 oldalas tankönyv számos, a bábgyakorlatban hasznosítható praktikus fogást, tanácsot ismertet.

1934. A *Hivatalos Magyar Bábakönyv* harmadik és egyben utolsó kiadásának éve. Ez a kiadás kettős orvostörténelmi jelentőséggel is rendelkezik. Az első,

12 Mozsonyi S.: Einige pharmazeutische und chemische aspekte der tätigkeit von Semmelweis, *Orvostört. Közl.*, 1970., Nr. 55-56, 207-213

13 Szállási Á.: Semmelweis Ignác, *Orvosi Hetilap* 1990., Nr. 131. (38.) 2097-2098

hogy Semmelweist követően közel 90 év múltán visszahozza a fertőtlenítés gyakorlatába a klórt (korszerű Chlorogen/Neomagnol formájában). Semmelweis éleslátására utal, hogy mind az egészségügyben, mind azon kívül is a klórvegyületek ma is a leghatásosabb, nélkülözhetetlen fertőtlenítőszerünk.¹⁴

A kiadás másik kiemelkedő jelentősége, hogy beépíti a bábgyakorlatba az egyébként már 1931-ben óta hatályos Tauffer-féle Szülészeti Rendtartás követelményeit.¹⁵ A Rendtartást – a világon elsőként – Tauffer Vilmos szülészprofesszor dolgozta ki az 1920-as években, szigorúan előírva minden szülészeti esemény, szövődmény, műtét kötelező bejelentését. Az így létrehozott adatbázis teszi lehetővé az objektív helyzetfelmérést, majd a teendők meghatározását. A Rendtartást sokan az egészségügyi ellátás mai minőségbiztosítási rendszerei előképének tekintik.

Úton a főiskola felé

A második világháború utáni nagy társadalmi-gazdasági átalakulás és modernizáció viszonylag rövid idő alatt minden szülészeti tevékenységet intézeti feladatkörbe vont. A házi szülések kora lejárt, vele fényével és árnyaival együtt letűnt a nagy múltú „bábamesterség”.¹⁶ Az intézetekben korszerű ismeretekkel rendelkező, jólképzett orvos-munkatárs szülésznőkre volt szükség. Megújult az oktatási rend, a tanterv.¹⁷

1947-ben megjelent az első, már szülésznők számára írt tankönyv. Avatott tollú szerzője *Szathmáry Zoltán* a Budapesti Szülésznőképző Intézet igazgató tanára (előszóval és ajánlással Ortutay Gyula akkori vallás-és közoktatásügyi miniszter látta el). A közel 700 oldalas mű, a *Szülésznők tankönyve* mind tartalmában, mind megjelenési formájában (ábrák!) mai szemmel nézve is minden elismerést megérdemel. Hasonló fajsúlyú könyv megjelenésére még további 50 esztendőtt kellett várni.

A 60-as években az oktatás-képzés terén alapvető irányváltás következett be. Fokozatosan megszűnt az addig önálló, ill. egyetemekhez kötött jöhírű szülésznőképzés, és kialakult a középfokú egészségügyi szakoktatás egységes iskola-rendszere. A folyamat eredményeként a szülésznői képesítés az egészségügyi szakközépiskolai érettségi után 10 hónapos munka melletti, ún. szakosító képzéssel vált megszerezhetővé. Megfelelő tankönyv helyett csupán hevenyészve összeállított jegyzetek, segédkönyvek álltak rendelkezésre. A vázolt szisztéma

14 Mozsonyi S.: i.m. 208-209.

15 Fekete S.: i.m.

16 Surányi S. –Porcsin I.: Bábák, szülésznők – egy nagy múltú „mesterség”. Orvosi Hetilap, 1994.

17 Surányi S. –Porcsin I.: Szülésznőképzés Magyarországon a második világháborút követően (1945-1996). In: Buda J.: Az anyaság és a bábaság története, a Pécsi Orvostudományi Egyetem kiadása, Pécs, 1996., 123-150.

alkalmatlansága a 90-es évek elejére valamennyi érdekelt szereplő – köztük az Európai Unió illetékesei – számára nyilvánvalóvá vált. Érelődött a változtatás szükségessége.

Több éves előkészítő munka után az 1994/95-ös tanévben elindulhatott az EU-konform 3 éves felsőfokú szülésznőképzés. A szervezőmunkában kiemelkedő szerepet játszott Illei György professzor (Szombathelyi Oktató Kórház), aki egyidejűleg megbízást kapott új tankönyv megjelentetésére. Az új tankönyvnek igazodnia kellett az európai képzési normákhoz ugyanúgy, mint a közelmúltban tapasztalt robbanásszerű tudományos-technikai fejlődés mélyreható szakmai következményeihez, nem elhanyagolva az ápolási-gondozási feladatokat sem.¹⁸ Az *Illei György* által – népes szerzőgárda közreműködésével – szerkesztett, tekintélyes részében maga által írott 800 oldalas, korszerűen illusztrált kötet 1997-ben jelent meg. *Klinikai alapismeretek és szakápolástan szülésznők számára* címmel. A tankönyv eredményesen szolgálta és szolgálja ma is a már több mint egy évtizede folyó felsőfokú szülésznőképzést, amit az is bizonyít, hogy az így kiképzett szülésznők oklevelét – külföldi munkavállalás esetén – európaszerte akadálytalanul elismerik.

A szülésznőképzés folytatódó reformja hamarosan újabb tankönyv megírását igényelte. Erre a feladatra az ezen a területen több évtizedes gyakorlattal rendelkező *Lampé László* professzort kérték fel. Az 1981-ben írott és további négy átdolgozott kiadást megért, többszörös díjnyertes egyetemi tankönyve képezte a 2004-ben, megjelent, majd 2006-ban újból kiadott *Szülésznők Könyve* alapjait. Mint a szerző előszavában írja az új tankönyvnek figyelemmel kellett lennie egyes már korábban is meglévő, de időközben felerősödött tendenciákra. Így – többek között – az előnytelenebb gyermekvállalási és életstílusbeli szokások kialakulásához köthető fokozottabb elvárások megjelenésére, az érintettek beavatkozás előtti kielégítőbb tájékoztatás iránti igényére, az ellátás elvárható minőségének biztosítására, a költséghatékonyságra és így tovább. Mindezeket a szerző kihívásokként fogja fel és ennek szellemében születik meg a nívódíjas *Szülésznők Könyve*. Az új tankönyv 500 oldalával, hasonló számú didaktikus ábrájával harmonikusan illeszkedik a közben főiskolai rangra emelt magyar szülésznőképzés rendszerébe.

* * *

A könyvek sorának végére érve befejezésül kívánczik *Csetneki Julianna* reformelkötelezett vezető szülésznő közelmúltban megjelent közleményének néhány adata.¹⁹ Ezek szerint a mintegy 2200 hazai szülésznő több mint kétharmada

18 Surányi S. –Porcsin I.: Szülésznőképzés Magyarországon a második világháborút követően (1945-1996). i.m.: 147-150.

19 Csetneki J.: A szülésznői hivatás gyakorlásának mutatói hazánkban., *Nőgyógyászati és Szülészeti Továbbképző Szemle* 2006., Nr.8. (5.) 262-268.

felsőfokú végzettséggel rendelkezik, közöttük minden tizediknek valamilyen egyéb főiskolai diplomája van, kevesebb mint egyharmada pedig középfokú képzettségű. A mai magasan kvalifikált szülésznők aligha léphetnének az egykori tanulatlan, jórészt analfabéta bábák sokasága helyébe a tanulmányunkban részletezett, szerzőik áldozatos munkájával létrejött tankönyvek nélkül.

Tanulmányom végére érve köszönettel tartozom Dr. Surányi Sándor c. egyetemi tanárnak a szakmai vonatkozásokban nyújtott segítségéért.

Engler Ágnes

Kisgyermeket nevelő hallgatók felsőfokú tanulmányainak vizsgálata

A felsőfokú intézményekben tanulmányokat folytató, gyermekgondozási szabadságukat töltő hallgatók a felsőoktatás résztvevőinek nagyságrendileg apró, de figyelemre méltó csoportját alkotják. Ennek a sajátos helyzetű hallgatói csoportnak a vizsgálatára kevés konkrét kutatás koncentrál, pedig a gyermekvállalás miatt ideiglenesen inaktívvá válók tanulási aspirációja nemcsak oktatásszociológiai kutatási terület, hanem messzire ható társadalompolitikai kérdéseket is felvet. A továbbiakban egy olyan vizsgálat rövid bemutatására kerül sor, amely a kisgyermeket nevelő nők tanulmányi beruházásait és hozamait térképezte fel.¹

A kisgyermeket nevelő hallgatók döntéshozatalának értelmezési modellje

A szakmai karrierút megszakítása a gyermekszülés és gyermeknevelés idejére kétségtelen hátrányokkal jár, mivel az otthon töltött évek alatt megkopnak a képességek, a megszerzett tudás elavulttá válik, illetve a kompetenciák sérülése mellett a munkaerő-piaci visszailleszkedés bizonytalansága jelenik meg a munka világának kockázati faktoraként. A kutatás központi kérdése az volt, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben kialakult munkaerő-piaci folyamatokban segítheti-e a nők visszailleszkedését és további munkavégzését a szándékolt karriertörés időszakában megvalósult felsőfokú tanulmányi beruházás.

Érdeklődésünk mindenekelőtt arra irányult, milyen jellegű döntési stratégiák vezethetik el a kisgyermeket nevelő hallgatókat az egyetemek és főiskolák padjaiba, milyen megfontolásból határoznak a diploma megszerzésének szükségessége mellett az inaktív időszakban. A másik kérdésünk a tanulmányok kimeneti szakaszára összpontosítva azt vizsgálta, milyen megtérülésre számíthatnak azok a nők a munkaerőpiacon, akik a szülést követő években felsőfokon képezték magukat, milyen módon befolyásolta az újonnan megszerzett felsőfokú végzettség munkaerőpiaci visszailleszkedésüket, és az azt követő munkavégzésüket. A

¹ A tanulmány alapját a szerző doktori értekezése szolgáltatta. Az értekezés címe: *Kisgyermeket nevelő hallgatók felsőfokú tanulmányi beruházásainak és hozamainak nevelésszociológiai vizsgálata*. Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Neveléstudományok program. Témavezető: Pusztai Gabriella.

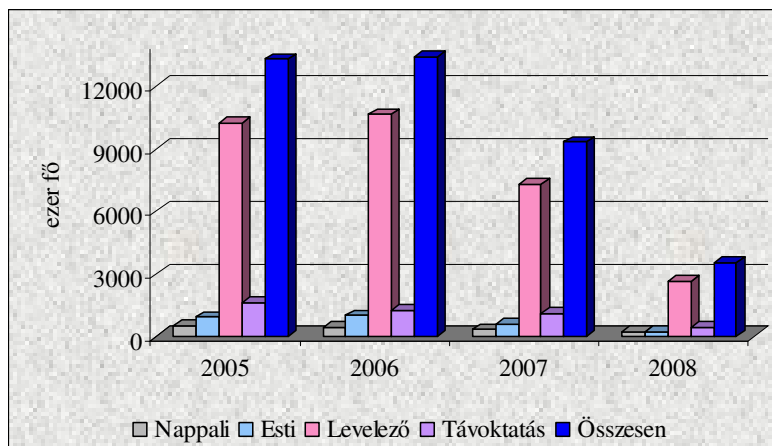
vizsgálat elméleti keretét a kulturális reprodukció, a racionális döntéelméletek és a különböző tőkeelméletekkel foglalkozó hazai és nemzetközi irodalom tanulási döntésekre vonatkozó eredményei alkotják. Becker (1964) humán tőkébe történő beruházásának koncepcióját Bourdieu (1998) és Schultz (1983) tőkeelméleteinek fogalomrendszerével összekapcsolva alkottuk meg azt a befektetési és megtérülési modellt, amely individuális és kollektív szinten ábrázolja a felsőfokú tanulmányokba történő beruházást és annak hozamait.

A kisgyermeket nevelők más tanuló egyénekhez hasonlóan saját általános emberi tőkájukbe ruháznak be azáltal, hogy felsőfokú tanulmányokat folytatnak. Az emberi tőkeberuházás Schultz (1983) nevéhez fűződik, aki a beruházás céljának különböző képességek és a tudás megszerzését tekintette, amelyek előkészítik a jövőbeli szükséglet-kielégítést, és növelik a majdani jövedelem nagyságát. Schultz számításai során az állam szemszögéből összegzi az egyének oktatására fordított olyan tételeket, mint az intézményi infrastruktúra fenntartása, az oktatásban résztvevők munkája, a tanulók elmaradt jövedelme; a másik oldalon pedig hozamként jelenik meg a nemzeti jövedelem emelkedése. A kisgyermeket nevelők tanulásának kollektív beruházójaként mi is az államot értjük akkor, amikor például tandíjmentességet biztosít számukra, átvállalva ezzel az említett kiadásokat.

A kisgyermeket nevelők tanulmányi döntéseiben erős motiváló tényezőt jelentett a 2002-ben megalkotott kormányrendelet, amely kimondta, hogy „az állami felsőoktatási intézményekben költségtérítéses képzésben részt vevő, az adott félév (oktatási időszak) első napján terhességi-gyermekágyi segélyben, gyermekgondozási segélyben, gyermeknevelési támogatásban vagy gyermekgondozási díjban részesülő hallgató, aki alapképzésben, kiegészítő alapképzésben, szakirányú továbbképzésben vagy felsőfokú szakképzésben vesz részt, költségtérítés fizetésére nem kötelezhető.”² A 2006/2007-es tanévtől felmenő rendszerben megszűnt a tandíjmentesség. Az 1. ábrán a rendelkezésünkre álló adatok felhasználásával a felsőoktatásban tanuló, gyermeknevelési ellátásban részesülő hallgatók létszámát tüntettük fel a képzési formák szerint. Jól látható, hogy 2006-ot követően a gyesen, gyeden lévő hallgatók létszáma jelentős csökkenésnek indult, ez 2009-ben is folytatódott, amikor 1140 felvett hallgatóról tudunk (2008-ban 3566 fő). A kisgyermeket nevelők által preferált képzés az általunk is vizsgált levelező tagozat, minden évben ebben a képzési formában találjuk a legtöbb hallgatót, és a létszámapadás itt a legmérsékeltebb (2009-ben 940 hallgató). A létszámcsökkenés elsősorban a tandíjmentesség eltörlésével indokolható, de szerepet játszhatott benne a kétciklusú képzésre való áttérés is.

Az egyén szintjén jelentkező költségeket többek között Rosen (1998) részletezi, ilyenek a tandíj, a tanulás közvetlen költségei, a tanulmányokra fordított idő

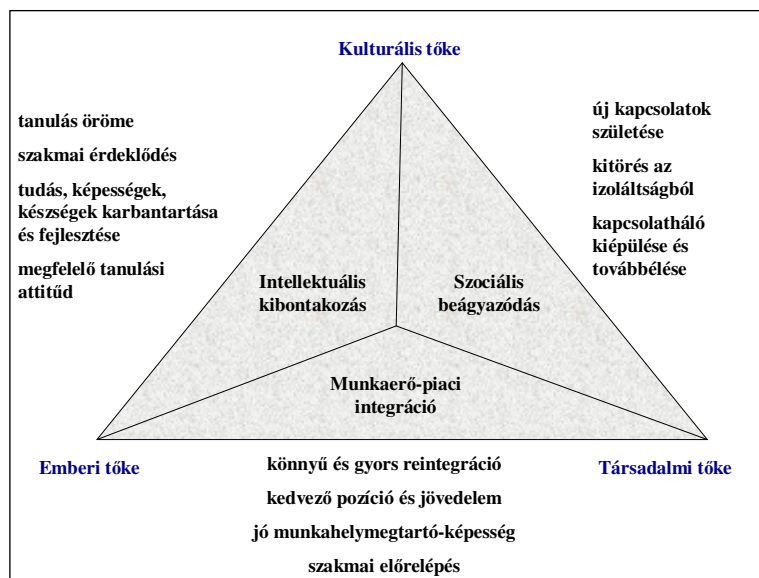
2 51/2002 (III. 26.) kormányrendelet, 22.§ 1. bekezdés.

1. ábra: A gyermeknevelési támogatásban részesülő hallgatók megoszlása a tagozatok között, 2005-2008 (OKM adatok alapján saját szerkesztés)

pénzbeli értéke, a halasztott belépés a munkaerőpiacra, a jelenlegi jövedelem egy részének feladása. A kisgyermeket nevelők esetében megjelennek továbbá az otthoni munkatevékenység kieséséből származó költségek, mint a gyermekfelügyelet, a gyermekgondozás, a háztartási munka átruházásának költségei. A materiális jellegű beruházásokon túl számolunk a szűk befektetői közösségben (származási és saját család) bekövetkező változásokkal (kevesebb együtt töltött idő, szerepek átmeneti módosulása, szabadidős tevékenységről való lemondás stb.), amelyek szintén a beruházási oldalon jelennek meg.

A felsőfokú oklevél megszerzésének igényét általában szoros összefüggésbe hozzák a munkaerőpiaccal. A kilencvenes évek elején nagy tömegben megjelenő hallgatóság belépésének egyik gazdasági indukálója a munkanélküliség elkerülése (Polónyi-Tímár 2001), a megváltozott összetételű hallgatóság az új társadalmi igények mögül lép ki (Kozma 2004), és a tömeges diploma-kibocsátás közepette stigmatizálónak válik a diploma hiánya (Nagy 2003). A kisgyermeket nevelő hallgatók esetében azonban feltételezzük, hogy a munkaerőpiac által támasztott követelményeknek való megfelelésen túl további hozamterületekkel is számolhatunk. A 2. ábrán ennek megfelelően felvázoltuk azokat a mezőket, amelyekbe különböző szempontok alapján a tanulási befektetések várható hozamait csoportosítottuk, ezeket az intellektuális kibontakozás, a munkaerő-piaci integráció és a szociális beágyazódás elnevezésekkel láttuk el. A háromszög csúcsai a hozamterületeket összekötve azokat a tőkefajtákat jelölik, ahol a tanulmányok következtében gyarapodást várunk, ide tartozik az emberi tőke, a kulturális és a társadalmi tőke.

2. ábra: A kisgyermeket nevelő hallgatók felsőfokú tanulmányainak hozammezői és a tanulás során felhalmozott tőkefajták

A gyermekgondozási időszakban felsőfokú tanulásba beruházó nők döntési mechanizmusában nagy valószínűséggel komoly súlya volt a várt munkapiaci megtérüléseknek, hiszen a szándékolt karriertörést követően minél rövidebb idő alatt, a lehető legalacsonyabb anyagi beruházás mellett a lehető legkedvezőbb pozícióba kívánnak visszatérni. A tanulási döntésekben szerepet játszó ún. egzisztenciális motívumok (Csoma 2005), például egy állás megszerzése, munkahelyi előrelépés vagy munkahely-megtartás a másik oldalon várt hozamként jelennek meg, csakúgy, mint a munkaerőpiacra való visszatérés kedvező körülményei, a könnyű és gyors reintegráció útján elnyert kedvező pozíció. A nőknek az oktatásban és a munkaerőpiacon való magas arányú részvétele megfordította a javak generációk közötti áramlását, a női munkavállalás növeli a gyermekszülés határköltését, ez a termékenység csökkenéséhez vezet (Surányi 2001, 274). A nők munka-erőpiaci részvétele és a gyermekvállalás tényezőinek kompatibilissá tétele a demográfiai problémák megoldásához vezet (Demény 2004, 25).

A tanulási befektetések hozamait ábrázoló modellben különböző elméletek elemeit használtuk, mivel az általunk vizsgált kérdésre keresett válasz több teória fogalmi kontextusából kiemelt alkotórész alapján épül fel. Így az intellektuális gyarapodás eredményeként felhalmozódó kulturális tőke fogalma elsősorban a Bourdieu-féle inkorporált kulturális tőke-meghatározáshoz áll közel, másodsorban az új iskolai végzettség révén az intézményesült kulturális tőkefajta felhalmozását értjük alatta (Bourdieu 1998, 159). Értelmezésünkben fontos szere-

pet kap a fenti elmélet azon eleme, hogy a kulturális tőke, mint a „legleplezetesebb átörökítési forma” felhalmozása az erős kulturális tőkés családokban valószínűleg a legkisebb idővesztéssel és legkevesebb akadállyal. Számunkra ez azért fontos megállapítás, mert a hallgatók felsőfokú tanulmányaik révén egyfelől saját kulturális tőkésüket gazdagítják, másfelől megemelkedett tőkésük gyermekeik eredményes tőkefelhalmozását is szolgálja.

A schultzi emberi tőke és a bourdieui kulturális tőke számos hasonló vonása ellenére modellünkben megkülönböztetve szerepel, ennek oka, hogy mindkét fogalomhasználatnak egy-egy aspektusát hangsúlyozzuk. Az emberi tőke esetében a tanulási beruházások munkaerő-piaci hasznosítását, a bizonyítvány beváltóságát emeljük ki, amikor a hallgatók beruházás során végbemenő emberi tőkegyarapodás könnyebb elhelyezkedést, magasabb jövedelmet, kedvezőbb pozíciót eredményez. Az emberi tőkeberuházás általánosságban anyagi jellegű kiadásokban és hozamokban mérhető, a Bourdieui-féle kulturális tőkegyarapodás ennél összetettebb jelenség. Mint említettük, esetünkben nagy fontossággal bír az inkorporált kulturális tőkefajta, amely az emberi tőkéhez hasonlóan az egyéntől elidegeníthetetlen, és felhalmozása időt vesz igénybe, azonban elsajátítása öntudatlanul történik, és ez elsősorban az egész családban megtestesült kulturális tőkétől függ (Bourdieu i.m., 162). Ennek a tőkealapnak a gyarapítása még végbe a felsőfokú továbbtanulás során, amikor az egyén elsősorban időt ruház be önmaga művelésébe, emellett olyan „társadalmilag kialakított libidót”, amely áldozatokkal, kudarcokkal jár (Uo.). A tőkefajtának arra a jellegzetességére utalunk itt, ami a tanuláshoz a személyiség részévé válását, a személyiséghez való sokrétű kötődését jelenti.

A háromszög következő, intellektuális kibontakozását jelképező szelete, amely az emberi és kulturális tőkét köti össze, azt mutatja, hogy a felsőfokú tanulmányok megtérülését a hallgatók tanuláshoz való viszonyulásában várjuk, ez – az inkorporált kulturális tőkéhez hasonlóan – nehezen argumentálható, eltérően a materiális, munkapiaci hozamoktól. Ugyanakkor ennek az alig tapintható immateriális megtérülési területnek a további szakmai életútra gyakorolt hatása messze túlmutatott a közvetlen munkaerő-piaci hatásokon. Az intellektuális kibontakozás elnevezéssel ellátott mező lefedésére olyan jellemzők szolgálnak, amelyek a tanulás inkorporált, intrinsic hatását mutatják, ilyen a tanulásból fakadó öröm, a szakmai érdeklődés, kíváncsiság, a lemaradástól való félelem (vö. Radnai 1963), de ide tartozik a tanulás végéig kitaró kedv és elhatározás is (Kiss 1963).

A haszonelvű tanulás célja a minél gyorsabb és minél kézenfoghatóbb megtérülés, a tudás mint érték azonban az inkorporált kulturális tőke alapja. Pléh ellentétpárjaival szemléltethetnénk ezt a vélekedésünket, amelyben ő a pragmatikus nézetet a humboldtiánus eszménnyel állítja szembe, ahol az utóbbi a műveltséget és a tudást örömforrásként értelmezte. Mill (1980) teóriáját idézve „a tudás, hasznától és használatától függetlenül, önértéke okán teszi gazdagabbá a szemé-

lyiséget” (Pléh 2004, 205). Úgy véljük, a felsőoktatás hallgatói közt helyet foglaló nők esetében is kimutatható lesz valamilyen fokon ez a műveltségismény és a tudásra, mint értékre tekintő attitűd, s tevékenységüknek ez az oldala értékrationális cselekvésként írható le, míg az előző vonulat inkább célrationális aktivitásként jelenik meg (vö. Weber 1987).

A felsőfokú tanulmányokba történő befektetés harmadik hozamterületét a szociális beágyazottságban várjuk, ez a mező modellünkben a társadalmi és kulturális tőkében csúcsosodik ki. A gyermekgondozási szabadságon lévők nemcsak a munkaerőpiacot hagyják el egy időre, hanem ideiglenesen kivonulnak olyan társadalmi közösségekből, amelyek addig mindennapi életüket képezték, gondolunk itt elsősorban a munkahelyi kollektívára, a munkatevékenységből származó kapcsolatokra, de a szülést követő közvetlen időszakban a gyermekgondozási kööttségek miatt kiszorulnak a családi, baráti összejövetelekből, művelődési és szórakozási lehetőségekből is. Az egyetem és főiskola polgáraként azonban résztvevői lesznek egy olyan tanulói közösségnek, ahol a „kismamavilágban” jellemző témákon túl (értsd. gyermekgondozás, gyermeknevelés) más perspektívákból szemlélik inaktivitásukat. Prins és munkatársai (1996) a marginalizálódott társadalmi csoportok esetében mutatta ki a tanulói közösség jótékony hatását, Zrinszky (1996) az idősek és egyedülállók körében a magányt és a kommunikációs hiányt vélte indukáló tényezőnek. A hallgatótársakkal való kapcsolatot nemcsak a zártságból történő kitörés pszichogén szempontjából tartjuk fontosnak (vö. Durkó 1998), hanem ez a közösségi színtér olyan új kapcsolatháló kialakulását teszi lehetővé, amelyek a későbbiekben társadalmi tőkeként funkcionálhatnak.

Ezen a ponton érkeztünk el a harmadik pólushoz, a társadalmi tőkegyarapodáshoz. A társadalmi tőkét colemani értelemben az egyéni cselekvést kedvezően előremozdító, emberek közötti viszonyként értjük, de külön figyelmet szentelünk a családon belüli társadalmi tőkének (Coleman 1998), mivel a családon belüli tőkeátadás csak akkor biztosított, ha megfelelő a gyermekekkel töltött idő és kapcsolat (vö. Pusztai 2009). A családon kívüli társadalmi tőke gyarapodását véljük végbemenni a felsőfokú tanulmányok alatt kialakult új kapcsolati formák megszületésében, hallgatók és hallgatók, illetve hallgatók és oktatók között. Az általunk vizsgált csoport esetében feltételezzük, hogy az újonnan létrejött ismeretségek nemcsak a tanulmányok időszakában jelentenek egyfajta közvetlen megtérülési formát a felsőfokú intézmények kedvező társadalmi klímájában, hanem hosszú távon a megnövekedett társadalmi tőke akár anyagi tőkévé is konvertálható, de legalábbis kontinuitást mutat a szakmai és magánéletben.

A kisgyermeket nevelő hallgatók tanulmányait feltáró kutatás

A kisgyermeket nevelők tanulmányai befektetéseit és hozamait egy olyan longitudinális kutatásban vizsgáltuk, amelyben az egyetemi és főiskolai tanulmányo-

kat folytató hallgatókat a tanulási döntésektől a diploma munkaerő-piaci hasznosításáig kísértük végig. A mintavételi keretet a Debreceni Egyetem tíz, a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola négy karán tanuló gyermeknevelési támogatásban (terhességi-gyermekágyi segély, gyermekgondozási segély, gyermekgondozási díj és gyermeknevelési támogatás) részesülő hallgatónők alkották. A populáció nehéz elérhetősége, valamint az adatvédelmi szabályok tiszteletben tartása miatt a véletlen kezdőpontú szisztematikus mintavétel alkalmazása tűnt célszerűnek. A kutatás első hulláma 2006-ban zajlott, a mintavételi keretbe került hallgatókhoz postai úton jutott el a kérdőív, az érvényesen kitöltött, visszaérkezett kérdőívek száma 226 volt. A kohorszvizsgálat második fázisában, 2009 tavaszán olyan munkavállalókat kerestünk fel, akik a gyermekgondozási szabadság alatt az említett intézmények egyikén felsőfokú oklevelet szereztek, és legalább egy éve újból munkába álltak. (N=121)

A tanulmányi befektetésekre vonatkozó feltételezésünk a kulturális reprodukció, a racionális döntéseméletek és a tőkéméletek alapján az volt, hogy a társadalmi származás meghatározza a hallgatók egész tanulói életpályáját. Ezért a felnőttkori tanulmányi döntésstratégiában jelentőséget tulajdonítottunk a hallgatók meglévő alapvégzettségének, s az ez alapján létrehozott nem diplomások (a felsőfokú tanulmányok előtt érettségizettek) és diplomások (az inaktívként folytatott felsőfokú tanulmányok előtt diplomával rendelkezők) csoportjának összehasonlításával végeztük az elemzést. A továbbiakban röviden összefoglaljuk azokat az eredményeket, amelyek a kisgyermekesek felsőfokú tanulmányainak beruházására és megtérülésére vonatkoznak.

A hallgatók tanulmányi beruházásainak vizsgálata

A felsőfokú tanulmányok megkezdéséhez vezető döntésmechanizmusban négy motívumcsoport rajzolódott ki. A *környezeti hatás* a hallgatók szűk környezetéből, a családi, baráti, ismeretségi körből érkező ösztönzést jelentette. Megvizsgáltuk a két csoportot körülvevő mikrokörnyezet eltérő befektetési stratégiáját, amelynek során azt tapasztaltuk, hogy a nem diplomás nőket a szülők, a társak és a barátok egyaránt jobban biztatják a tanulmányok megkezdésében, mint a diplomás nőket. A várható haszon (diploma megszerzése) reményében a nem diplomások mikrokörnyezetének tagjai kevésbé jól mérték fel a kisgyermeket nevelő nők tanulmányaiba történő befektetés költségeit. A többletköltséget nem vállalva a nem diplomások befektető közösségének tagjai részben (vagy teljesen) magukra hagyták a hallgatókat diplomássá válásuk folyamatában. A jövőben megvalósuló várt haszon és a jelenben felmerülő többletköltségek között húzóóó megvalósulási szakadék miatt keletkezett feszültségek átértékelik a nem diplomás nők tanuláshoz való viszonyát, saját szerepvállalásukat, és tapintható konfliktusokat eredményez a tanulmányokat folytatókat körülvevő milióben (ld. 1. táblázat). Ezzel szemben a diplomás hallgatók környezetének magasabb kulturá-

lis tőkével rendelkező tagjai részéről a várható haszon hangsúlyozása nem volt szükséges, a diplomás hallgatókat a miliő hatására kialakult erős belső motiváció indította el az újabb diploma megszerzésére. A folyamat közben kialakult többletköltségeket a diplomás nők tanulmányaiba befektető közösség vállalta, ezért érzik kevésbé megterhelőnek a diplomások a tanulmányokkal járó pluszterheket.

1. táblázat: A tanulmányok alatt felmerülő nehézségek iskolai végzettség szerint, százalék (N=226)

Nehézségek	Nem diplomás	Diplomás	Összesen
Családi támogatás hiánya**	37	20	27,1
Gyermek elhelyezésének gondjai*	77	63	69
Anyagi háttér biztosítása***	80	50	62,4
Vizsgastressz***	88	63	73,8
N	103	123	226

*** sign.=0,000** sign.=0,004*sign.=0,05-0,01

(A betűkiemeléssel megkülönböztetett értékek cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi a véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.)

A kollektív befektetésekből fakadó *gyed/gyes hatás motívum*csoportját a tandíjmentesség, valamint az otthonlétből fakadó előnyök alkották. Az alanyi jogon járó tandíjmentességet elsősorban a diplomás hallgatók igyekeztek kiaknázni, a kérdőívnek erre a kérdésre vonatkozó válasza alapján több mint 80%-uk esetében stratégiai szereppel bírt a tanulási döntéshozatalban, de a nem diplomások számára is erős indítékot jelentett (70%). Hipotéziseink között szerepelt, hogy a tandíjmentesség ténye igen erős ösztönzést jelenthetett a felsőfokú tanulmányok megkezdésében, ezért a kérdőív megszerkesztésénél több kérdéscsoportnál is feltüntettünk ehhez kapcsolódó kérdéseket. A 2. táblázatban egy olyan kérdés-sort láthatunk, amely konkrétan feszegeti a tandíjmentesség és a válaszadó tanulmányainak megkezdése közötti összefüggést.

A tanulmányokat tandíj befizetése nélkül megkezdő hallgatóknak meglepően magas aránya (több mint 60%) biztosan úgy gondolja, hogy megszakítaná tanulmányait a tandíjmentesség eltörlése esetén, ami igazolja a mentesség súlyát a befektetési döntésekben. Felvetődik a kérdés, hogy a tanulmányaikat mindenképpen folytatni akarók nem állnak-e közelebb a képzés végéhez, amely kisebb anyagi megterhelést jelentene, mint több féléven át fizetni a tandíjat. A tanulmányok folytatására irányuló szándék azonban nem korrelál a hátralévő félévek számával; az első vagy második évfolyamon tanulók 63%-a tanulna tovább anyagi terhek mellett, az abszolutóriumhoz közelebb álló évfolyamok 71%-a. Az eddig térítésmentesen megtett tanulmányi út hossza független a cél elérését biztosító (tandíj befizetéssel járó) félévek számával, ebben a tekintetben tehát nem az eddig ráfordított, nem anyagi jellegű ráfordítások érvényesülnek a racionális

2. táblázat: A tandíjmentesség és a tanulmányok megkezdésének kapcsolata iskolai végzettség alapján, százalék (N=226)

A kérdőívben feltett kérdések	Igennel válaszoló nem diplomás	Igennel válaszoló diplomás	Összesen
Megkezdte volna tanulmányait, ha nem lenne tandíjmentes?	48,5	36,6	42
Ha a következő félévben eltörölnék a tandíjmentességet, folytatná a tanulást?	68,0	64,2	65,9
Vállalna csak azért gyermeket, hogy tanulhasson?	3,9	4,1	4
Kedvet kapott ahhoz, hogy a gyes/gyed/gyet lejárta után is tanuljon?***	62,1	47,2	54,2
N	103	123	226

*** sign.=0,001

(A betűkiemeléssel megkülönböztetett értékek cellájába jóval többen kerültek, mint amennyi a véletlen elrendeződés esetén várható lett volna.)

döntésben, hanem kizárólag a pénzügyi kiadások. A tandíjmentesség ezek szerint nemcsak az egyetem és főiskola megkezdésében játszott szerepet, hanem a tanulmányok fenntartásában is, s ennek az alanyi jogon járó kedvezménynek kizárólagos alapja a megszületett gyermek. A gyermekvállalás és az ingyenes tanulás összefüggését kissé provokatív módon firtató kérdésre elenyésző számú igenlő válasz érkezett mindkét oldalról, öt középfokú és kilenc felsőfokú végzettségű vállalna csak azért gyermeket, hogy ingyen tanulhasson.

A belső, vagy *intrinsic motiváció* mint személyes tanulási beruházás hatás-együttesébe tartozik a kérdőív alapján az egyéni ambíció, a szakmai érdeklődés és a tanulás szeretete. Mintánkban az *intrinsic* motívumok a tanulmányok megkezdésében relevánsnak tűnnek: a minta egészében az indítékok közül első helyen szerepel az egyéni ambíció, amely 100 fokú fontossági skálára átszámított értékpreferenciában 90%-os eredményt ért el, a szakmai érdeklődés 83%-kal, a tanulás szeretete 80%-kal vezeti a rangsort, megelőzve a külső motivációs tényezőket. A külső motivációk közül a diploma megszerzése és a könnyebb elhelyezkedés ért el a primer motívációkhoz hasonló magas pontszámot, amely megerősíti a tudásvágy és a karriertervek közös jelenlétét a tanulmányok megkezdésének hátterében. A belülről fakadó ösztönző tényezőkre annak a kérdésnek alapján is kereshetünk választ, amely a gyermekgondozási időszak alatt végzett tanulmányok tartalmi választására kérdezett rá. Az eredményekből kiderül, hogy iskolai végzettségtől függetlenül a könnyebb elhelyezkedés és a magasabb fizetés döntő mértékben befolyásolta a hallgatókat döntésükben. A két belső motívum az adott szak megválasztásában középmezőnyben végzett, és leginkább a

diplomások csoportjára jellemző: az érdeklődés 40%-uknál volt jelen a szak kiválasztásánál (nem diplomások 34%-ára igaz ez), a szakmai ambíció 28%-uknál játszott szerepet (szemben a nem diplomások 20%-ával).

A mintába került válaszadók 64 százaléka a megkérdezés időpontjában munkaviszonyban volt, közel egynegyedüknek azonban a terhesség ideje alatt szűnt meg a munkaviszonya. A gyermekgondozási időszakában érvényes munkaszerződéssel rendelkező válaszadóknak kevesebb, mint a fele biztos abban (48%), hogy a jelenlegi munkahelyére kíván visszatérni. A korábbi munkahelyükre biztosan visszatérők között nagyobb arányban a diplomások csoportjába tartozókat találjuk, 62%-ban a korábban is felsőfokú végzettséggel munkát vállalók tervezik az állás megtartását. A *pozícióerősítő-hatás* mögött a munkahelyi pozíció megerősítése és az előrelépés lehetősége, a *pozíciószerző-hatás* mögött a bizonyítvány megszerzése és a munkaerőpiacon történő könnyebb elhelyezkedés áll, amelyek külsődleges tényezőként ösztönözték a kisgyermekes nőket a felsőfokú tanulmányok megkezdésére; az előbbi a diplomásokra, az utóbbi szignifikánsan a nem diplomások csoportjára hatott leginkább. Úgy tűnik, a diplomával eddig még nem rendelkező nők inkább várják munkaerő-piaci elhelyezkedésük javulását a felsőfokú oklevél megszerzésétől, mint a diplomával már munkatapasztalatot szerző társaik, akik viszont a munkahelymegtartó képességükért és a szakmai előrehaladásért választották a felsőfokú tanulmányokat. Ezt igazolja a kérdőív azon kérdésénél kapott válaszok százalékos megoszlása is, amely az adott képzés választásának indítékaira kérdez rá (3. táblázat).

3. táblázat: A gyermekgondozási idő alatt folytatott képzés választásának oka iskolai végzettség szerint, százalék (N=226)

A képzések választásának oka	Nem diplomás	Diplomás	Összesen
Ezzel a képzettséggel könnyebben el tud helyezkedni.	41,4	38,5	39,8
Ezzel a képzettséggel magasabb fizetésre számít.	38,4	35,5	36,8
Érdeklí a terület, önképzés céljából választotta.	34,3	40,2	37,6
Szakmai ambíció vezérelte.	20,2	27,9	24,4
A munkahelyi előremenetelt érdekében választotta.	19,3	26,2	23,1
Manapság nem lehet e nélkül boldogulni.	19,2	11,5	14,9
A képzés helye közel van a lakóhelyhez.	15,2	10,7	12,7
Egyéb ³	9,1	8,1	8,6
N	103	123	226

3 Az egyéb válaszok döntően a korábbi továbbtanulási lehetőség elmulasztására, illetve saját vállalkozás működtetésének elindítására vagy fejlesztésére vonatkoznak.

A válaszokból kiderül, hogy a munkaerőpiacra történő visszatérés erőteljesen foglalkoztatja a kisgyermekes hallgatókat, és a visszatérés lehetősége és módja már a gyermekgondozási idő alatt kérdésként merül fel; ez a céltudatosság és a döntés meghozatalának ténye mutatja a jövőtervek megfontolását. A tanulmányok megkezdése mindenképpen ezt igazolja, hiszen az otthon töltött idő alatt (előtt) mérlegelték a néhány év múlva bekövetkező munkába állás lehetőségét, és ennek megkönnyítését az adott szak elvégzésében látták. A megkérdezett hallgatók leginkább a nyelvtudás hiányát és a nem megfelelő iskolai végzettséget vélik leginkább hátráltató tényezőnek az álláskeresés során. A hallgatók meglévő iskolai végzettségük fokát érzik aggasztónak, a végzettséget igazoló papír mögött rejlő piaci értéket viszont a hallgatók több mint fele kifogásolja. Úgy tűnik, a jelenlegi tanulmányok megkezdésében nagyfokú szerepet játszott a korábban elsajátított szakma egykori helytelen megválasztása, vagy időközbeni devalválódása.

A kisgyermeket nevelő hallgatók tanulmányi beruházások hozama

A tanulmányi beruházások hozamait három területen vártuk megmutatkozni. Az emberi tőkébe történő beruházás révén a munkaerő-piaci integráció megtérülési mezőbe számos olyan hozam került, amelyek egyértelműen összefüggésbe hozhatók az inaktív évek alatt végzett felsőfokú tanulmányokkal. A reintegrálódás pillanatát megragadó kérdésblokk válaszai alapján kiderült, hogy a munkától távol töltött hosszú évek után a visszatérése sikeres volt, mivel a megkérdezett nők csaknem fele a korábbi munkahelyére tért vissza, 28%-a váltott munkaadót önként, 10%-a kényszerből (munkaviszony megszűnése), további egytizedük újabb gyermeket vállalt. Két válaszadónak nem sikerült azonnal munkát találnia. A későbbi munkavállalói években a tanulásnak olyan hozamait sikerült kimutatni, mint a végzettségnek megfelelő munkakör és munkakörülmények, a magasabb jövedelem, a munka és magánélet összeegyeztethetősége, a lefelé irányuló mobilitás elkerülése. A korábban diplomával nem rendelkezők elhelyezkedése sikeresebbnek bizonyult, 43%-uk lépett előre korábbi pozíciójához képest, míg a diplomások 32%-a tette ezt meg. Lefelé történő mobilitásra egyik csoport tagjainál sem volt példa.

Az intellektuális kibontakozás megtérülési mező már a tanulmányok alatt megtelik hozamokkal, amelyeket a munkaerőpiacon töltött idő tovább bővít: a kutatásban résztvevők tanulás iránti vágya növekedni látszott, nagyobb figyelmet fordítottak az önképzésre, és mindenekelőtt sikeresen kapcsolódtak be a szakmai munkába a reintegráció során. Érdemi fejlemény, hogy a munkaerőpiacon alacsonyabb hozamot elért nők tanulási hajlandósága és aktivitása növekedett meg leginkább. Többször utaltunk a munkától távol töltött időszak alatt végbemenő tudás- és kompetenciagyengülésre, amelyet a tanulással orvosolni lehet, és felhívtuk a figyelmet a tanulásnak a reintegráció egyes területein érvé-

nyesülő jótékony hatására (sikeres elhelyezkedés, szakmai folytonosság, a permanens tanulás jelentőségének felismerése, a közéleti és privát szféra egyeztetése), amit nemcsak egyéni, hanem kollektív érdekek is tekintünk. A szándékolt karrierszakaszban felsőfokú tanulmányok végzésébe beruházó nők jelentős többsége (több mint 70%-a) egyéni tapasztalataiban igen erősnek érezte a tanulás hatását a munkába való visszatérésben, mégpedig a szakmai munkába történő bekapcsolódásukat segítette elsődlegesen, de az esetleges pótlásokban is nagy szerepe volt. A munkahelyi továbbképzések vállalásában és elvégzésében a nők harmada érezte a korábbi évek tanulásának kedvező hatását, s ugyancsak egyharmadukat segítette az olyan személyi kérdésekben, mint a kollektívába való visszatérés és a privát élet átszervezése.

A szociális beágyazottság mezőjében tapasztalt első hozamok a hallgatói közösséghez való csatlakozásban jelentek meg, az otthonlétből fakadó izoláltság oldása, új társadalmi tőke létrehozása formájában, de elősegítették a munkatársakkal történő újbóli együttműködés kialakítását is. A felsőfokú végzettségnek a családi szférában termelt hozamai a munkahelyi és magánélet teendőinek összehangolását segítették elő, illetve az értelmiségi normák mentén változott a családi kulturális fogyasztás is.

Fontos eredmény, hogy hipotézisünkkel ellentétben a munkaerő-piaci megtérülések mértéke függetlennek bizonyult a munkavállalók szocio-ökonómiai háttérétől, a kulturális és egyéb tőkefajták nagyságától, de nem sikerült kapcsolatot találni a tanulmányi eredményesség és a munkaerő-piaci sikeresség között sem. A tanulmányi beruházások munkaerő-piaci érvényesülésének kulcsa egyfelől a megfelelő tanulási döntés-előkészületben (a megfelelő szak kiválasztása, intézményi informálódás, kereslet és kínálat felmérése) és a kedvező tanulási attitűd-
ben (a folyamatos tanulás fontosságának felismerése, a tanulás örömforrásként való értelmezése, kitartó szorgalom) keresendő.

Hivatkozott irodalom

- BECKER, GARY 1964. *Human Capital*. New York, Colombia University Press.
- BOURDIEU, PIERRE 1998. *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. In: Lengyel Gyögy-Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 155-177. (Eredeti megjelenés: BOURDIEU, PIERRE 1983. *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, sozies Kapital*. *Sociale Welt*, Sonderband 2. 183-198.)
- COLEMAN, JAMES S. 1998. *A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében*. In: Lengyel Gyögy-Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 11-45. (Eredeti megjelenés: Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 1988. 94:95-120.)

- CSOMA GYULA 2005. Andragógiai szemelvények. Bevezetés a felnőttképzés tanulmányozásába. Nyitott könyv, Budapest.
- DEMÉNY PÁL 2004. Európa népeséppolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén. *Demográfia*, 1-2: 10-40.
- DURKÓ MÁTYÁS 1998. *Társadalom, felnőttnevelés, önnevelés I. Korszerű társadalomelmélet, korszerű művelődés- és nevelésmélelet*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KISS ÁRPÁD 1963. *A gazdaságos és eredményes tanulás képességének kialakulása*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- KOZMA TAMÁS 2004. *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- NAGY PÉTER TIBOR 2003. A felsőoktatásba vezető út – és a társadalmi hátrányok kompenzációja. *Educatio*, 2: 236-252.
- PLÉH CSABA 2004. A műveltségkép és a modern pszichológia. *Educatio*, 2: 195-215.
- RADNAI BÉLA 1963. *A népművelés pszichológiai és pedagógiai kérdései*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- ROSEN, SHERWIN 1998. *Emberi tőke*. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. 71-99. (Eredeti megjelenés: J.Eatwell-M.Milgate-P.Newman (ed.) 1991. *The New Palgrave Dictionary of Economics*. Vol. 1. London-New York-Tokio, The Macmillan Press, 681-690.)
- POLÓNYI ISTVÁN-TÍMÁR JÁNOS 2001. *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- PRINS, ESTHER – TOSO, BLAIRE W. – SCHAFT, KAI A. 2009. „It Feels Like a Little Family to Me”. *Social Interaction and Support Among Women. Adult Education Quarterly*, 59: 335-352.
- PUSZTAI GABRIELLA 2009. *A társadalmi tőke és az iskola*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- SCHULTZ, THEODORE W. 1983. *Beruházás az emberi tőkébe*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SURÁNYI SÁNDOR 2001. *Források, népesedés és fenntartható fejlődés a globális gazdaságban*. Budapest, Aula Kiadó.
- WEBER, MAX 1987. *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ZRINSZKY LÁSZLÓ 1996. *A felnőttképzés tudománya*. Budapest, OKKER.

Gaál Botond

Wigner Jenő válogatott írásai

Emlékek és gondolatok egy megjelent könyv kapcsán*

Nagyon megnyerte tetszésemet a *Principia Philosophiae Naturalis* sorozat. Most a Wigner Jenőről készített kötetet olvastam. Vele személyesen is találkoztam két alkalommal. Először 1983-ban, amikor feleségével együtt meglátogatta a Debreceni Református Kollégiumot, s nekem jutott a megtiszteltetés, hogy fogadjam őket és mutassam be az ősi iskola értékeit. Emlékszem, Wigner nagyon meglepődött azon, hogy a természettudományok területén milyen jelentős szerepet játszott az intézmény a korábbi századokban. Megnézte a természettudományi gyűjteményeinket is, ez még jobban lenyűgözte.¹ Másodszor Princetonban talál-

* Wigner Jenő válogatott írásai. Válogatta és az előszót írta Ropolyi László. Typotex, Budapest, 2005. 461. old.

1 A Kollégium híres természettudományi gyűjteményeit a gimnáziumi épületben helyeztük el. Ezek a következők voltak: 1. Szőnyi-féle ásványgyűjtemény. 2. Iskolai ásványgyűjtemény. 3. Régi fizikai eszközök gyűjteménye. 4. Herbárium. 5. Állatgyűjtemény. 6. Kőzetgyűjtemény. – Hogy milyen nagy eseménynek számított Wigner Jenő látogatása a Debreceni Kollégiumban, abból is kitűnik, hogy Horváth Barnabás kollégiumi diák, későbbi irodalmár is megörökítette ezt a *Kollégium blues* című a regényében. Az eseményt annyira az írói képzelet szárnyára helyezte, hogy már szinte elhalványult nála a történet valósága. Lényegében azt írja le mint „élményt”, hogy az iskola igazgatója őrá bízta Wigner Jenő kalauzolását, mert neki valami más dolga adódott. Ez az igazgató akkor én voltam. Nevemet nem említi. Én viszont nem emlékszem, hogy ő egyáltalán szerepelt volna a történetekben, s azt pedig mindenki el tudja képzelni, aki engem ismer, hogy egy ilyen vendéget soha nem bízam és nem bízok ma sem egy diákra. Az történt ugyanis, hogy miután a főépületben a Kollégium történelmi emlékhelyeit megmutattam a Wigner-házaspárnak, átmentünk a gimnázium épületébe a természettudományi gyűjteményeket megnézni. Ott a felesége hirtelen rosszul lett. Megijedtünk, leültettük, gyorsan szaladtunk vízért, orvosért, s eközben kérhettem valamilyen segítséget a legközelebb állóktól, de hogy kitől, már nem tudom fölidézni. Ezek között lehetett Horváth Barnabás, aki utólag úgy élhette meg a dolgokat, mintha ő kalauzolta volna a Nobel-díjas tudóst. Mi megvártuk, míg Wigner Jenő felesége jobban lett és az átmeneti rosszullet után folytattuk a látogatást.

koztunk 1992-ben, amikor lakásán fogadott feleségemmel együtt.² Nagyon jó volt vele beszélgetni, főként tudományelméleti kérdésekről társalogtunk. Először a kutatásaim felől érdeklődött. Akkor James Clerk Maxwell tudománytörténeti jelentőségével foglalkoztam, akinek a munkásságát értékelni lehet a fizika, a matematika, a filozófia és a teológia szakterületek összefüggésében. Inkább azt hangsúlyoztam Wigner professzornak, hogy milyen hatással volt Maxwell szemlélete a protestáns teológia fejlődésére. Ő megjegyezte: „Nagyon helyes, kérem szépen!” Majd Polányi Mihályról esett szó, akinél 1925-ben kémiaiából doktorált. Polányi szemléletformáló hatását dicsérte, mert az meghatározó volt későbbi tudományos pályáján. A beszélgetés kapcsán nyilvánvalóan látszott, mennyire széles érdeklődési kör jellemezte őt. Ekkor már inkább magyarul szeretett beszélni, még a felesége társaságában is áttért a magyar nyelvre. Szinte érezni lehetett, hogy örül, ha az anyanyelvét használhatja. A *Debrecenbe kéne menni* népdalt derűsen és hibátlanul elénekelte.

Ami a könyv bevezető részét illeti, Ropolyi László mintegy negyven oldalon mutatja be Wigner Jenő életútját és tudományos jelentőségét. A tisztelet és nagyrabecsülés sugárzik írásából. Aki ismerte Wignert, az teljesen ráismer rokon-szenves egyéniségére. Egy kedves lelkületű és kiváló szellemi képességekkel megáldott tudós ember rajzolódik ki a könyvből. Ő valóban ilyen volt. Édesapjának engedelmességgel vegyészett tanult, de 17 éves korában bevallotta, hogy fizikus szeretne lenni, mert a tudományos pálya iránt érez vonzalmat. A magyarországi szellemi, társadalmi élet nyitottságában nevelkedett, sorsát lényegében ez határozta meg, de életútján a kényszerű történelmi helyzet is terelgette. Erről igen jó, elemző leírást olvashatunk a könyvben. Ropolyi Lászlónál tömörebben aligha tudnánk ezt jellemezni: „Tulajdonképpen egyszerűen így foglalható össze Wigner története: a nyitott magyarországi kultúra befogadta, felnevelte, ritkaságszámba menő készségekkel vértette fel, majd a siker reményében útjára bocsátotta fiát.”³ Bár vegyész volt, a matematikában és fizikában képezte magát tovább, főként az atomfizika újdonságai foglalkoztatták. Ebben vált naggyá. Visszafogott, végtelenül szerény ember volt, tudásával viszont nagyon nagy tekintélyt szerzett magának. Életének történései lényegében két nagyobb esemény köré csoportosulnak. Először említjük a Manhattan-tervben való részvételét, ennek minden szervezeti és tudományos bonyodalmával, eredményeivel. Másodjára pedig az elméleti fizika tudományában fölfedezett szimmetriaelméletét emeljük ki, annak jutalmával, a Nobel-díjjal 1963-ban. E hatalmas szellemi

2 1991 júniusától 1992 júniusáig családommal együtt Princetonban voltam, a Center of Theological Inquiry kutatóintézetben dolgoztam. Mivel Wigner Jenő abban az évben közeledt a 90. születésnapjához, mely november 17-én van, illőnek tartottuk, hogy hazautazásunk előtt megköszönjük őt. Ennek nagyon örült. Ő is és felesége is felhívott bennünket telefonon, így kaptuk a kedves meghívást otthonukba, melynek örömmel tettünk eleget.

3 Wigner Jenő válogatott írásai, i. m.

munka csak úgy válhatott valóra, hogy időközben ő maga is belső szellemi-lelki csendességében mélyen elgondolkozott a tudományos teljesítmény mibenlétéről. Ennek lett eredménye mindaz, amit aztán Wigner Jenő írt vagy előadott a világ számos helyén, s ebből születtek azok a tudományelméleti szempontból fontos tanulmányai, amelyekből Ropolyi László egy tekintélyes kötetet állított össze. Mindezekhez járul még egy rendkívüli érdekessége e könyvnek, hogy tanulságul sző esik benne az iskolázás fontosságáról, a személyes tulajdonságokról, valamint azokról a titokzatos eseményekről, amelyeknek Wigner alakítója és tanúja volt. Szó esik továbbá azokkal a kimagasló személyekkel való kapcsolatáról, akikkel együtt alakították a 20. század történelmét, mint például Planck, Einstein, Born, Oppenheimer, Hilbert, Fermi, Pauli, Dirac és még megannyi világnagyság, akik közé sorolandó egy különös tudós sereg, a híres „marslakók” magyar csoportja⁴ Kármán Tóddal, Szilárd Leóval, Neumann Jánossal és Teller Edével az élen. De ide sorolhatók még Lánosz Kornél, Gábor Dénes, Kemény János, Balázs Nándor nagyhírű magyar tudósok is. Egy ilyen szellemi környezetben kiemelkedőnek lenni önmagában is csodálatos dolog, s ennek az élethelyzetnek a titkaira, eseményeire, humorára, politikai és társadalmi körülményeire, a levont tanulságokra az utókor embereiként valamennyien kíváncsiak vagyunk. Ezt az éhségünket elégíti ki a szép kötet, melynek gondos összeválogatását Ropolyi Lászlónak köszönhetjük. Magyar nyelven ez a mű Wigner Jenő kapcsán ténylegesen hiányokat pótol, ugyanakkor az utókor lerója tiszteletét egy világteljesítmény előtt.

A tartalomról is essék néhány szó. Eddig főként egyes tanulmányok, interjúk vagy kisebb kötetek láttak napvilágot Wigner Jenő munkásságával kapcsolatban, melyeket a 16. és 17. oldalon felsorolva találunk. Eleddig ez a kötet a legteljesebb válogatás. Úgy tűnik az olvasó számára, hogy Wigner legfontosabb írásai sorakoznak egymás után, szám szerint tizenkilenc. Nem soroljuk föl őket, a kereső ember buzgalmára bízunk megismerésüket. Mind személyes vonatkozású tanulmányok, mind pedig tudományos igényű dolgozatok megtalálhatók itt. Ez utóbbiak közül néhány a filozófia területére is átlép, éppen ebben van a különlegessége. A tudományfilozófiai írások, mint például *A tudomány határai*, vagy a *Kétfajta valóság* már eleve fölkeltek a nem fizikusok érdeklődését is. Az *invariancia-elvek* bemutatása viszont inkább a fizikusokat fogja jobban érdekelni. Amikor pedig a *szimmetriaelvekről* esik szó, szép példáját találjuk annak, hogyan kezeli Wigner a matematikai ismereteit egy új összefüggés megtalálásának szellemi folyamatában. Fölsimerte ugyanis azt, hogy a mechanikában ismert szimmetriaelvek alkalmazhatók a kvantumfizikában is. Itt derül fény arra, miért tartozik Wigner Jenő azok közé a magyar tudósok közé, akik munkásságukkal

4 V.ö. Marx György: A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

ténylegesen hozzájárultak a fizika tudományának egyetemes előmeneteléhez. Méltán nyerte el a Nobel-díjat.

Négy olyan dolgot emelünk még ki, amelyeket maga Wigner is fontosnak tartott.

1. Amikor ő Neumann Jánosról és Szilárd Leóról külön esszét ír, akkor azokat úgy kell olvasnunk, mint a leghitelesebb forrásokat. Wigner gondolkodó őszintesége biztosítja ezt. Ő ugyanis ezekkel az „elmékkal” közvetlen barátságban és munkakapcsolatban állt. Szinte képes volt a gondolataikat olvasni, ezért volt fontos az utókor számára ezek lejegyzése.

2. Eme ismertető írójának tapasztalata szerint az amerikai és európai tudománytörténészek és tudományelméleti szakemberek Wigner jelentőségével kapcsolatban elsősorban *A matematika meghökkentő hatékonysága a természettudományokban* című írását ismerik, illetve taglalják. A nagy tudós elgondolkodik azon, hogy a matematika segítségével vajon valami „végső igazság”⁵ birtokába kerülünk-e. Arra a következtetésre jut, hogy „végső soron nem tudjuk, miért működnek oly jól az elméleteink.”⁶ Einstein is hasonlóan vélekedett. Ugyanezt derűsebb nyelven Wigner így mutatta be: „A csoda, a matematika nyelvének alkalmas volta a fizika törvényeinek megfogalmazására, varázslatos adomány, melyet nem értünk és nem is érdemlünk meg. Hálásaknak kell lennünk érte és remélünk, hogy érvénye jövő kutatásaink folyamán – jóban és rosszban – fennmarad s ki fog terjedni a tudomány tág területeire, örömeinkre, bár még talán meghökkenésünkre is.”⁷ – Kétségtelenül Wigner Jenőnek ez az egyik legsúlyosabb írása, de hadd hívjuk föl a figyelmet arra, hogy ezt az írást is nehéz értenie annak, aki nincs kellőképpen a szükséges matematikai ismeretek birtokában. Tehát Wigner gondolkodása sokkal mélyebb és nehezebb, mint azt első látásra gondolnánk. Egyetlen tanulmányából megérteni őt aligha lehetséges, ezért javasoljuk a teljes életmű tanulmányozását, melyből Ropolyi László nagyszerűen válogatott.

3. Wigner azok közé tartozik, akik nem feledkeztek meg arról, hogyan alakult és fejlődött a személyiségük kora ifjúságuktól fogva. A tehetsége kibontakoztatásában bizony első helyre tette Rác Lászlót, matematika tanárát és fizika tanárát, Mikola Sándort. De a többiekéről is nagyon szépen és hálával beszélt, ez nyilvánvalóan az ő lelkiségét is dicséri. Tanulságos tehát az is, főként pedagógiai szempontból, hogy a nevelő intézménynek mi a feladata, a növendék felől nézve pedig fontos tényező az engedelmes készség a befogadásra.

4. Ami a tudományos szemlélet kialakulását illeti, Wigner többször rámutatott arra, hogy e tekintetben Polányi Mihály formálta leginkább. Nem véletlen, hogy Princeton-i beszélgetésünk is Polányi Mihály tudományelméleti jelentősége

5 Wigner Jenő válogatott írásai, i. m. 172, 177.

6 Wigner Jenő válogatott írásai, i. m. 177.

7 Wigner Jenő válogatott írásai, i. m. 177.

körül forgott. Polányi a tudományos gondolkodás lépcsőzetes szintjeiről beszélt, amikor is a magasabb szintű tudást nem induktív módon érjük el az alacsonyabb szintekről indulva pusztán a logika segítségével, ugyanakkor a magasabb ismeret mégis megszabja az alacsonyabb szintű ismeretek érvényességi körét. Wigner hasonlóan gondolkodik, amikor a tudományos ismeretek bővülő *rétegeiről*⁸ beszél, amelyek között megmarad a kapcsolat. Ezt hangsúlyozta Wigner utolsó beszélgetésünkön is. Talán szabad nekünk ebből még távolabbi tanulságot is levonnunk, mert ugyan Polányi nem kapott Nobel-díjat, de tanítványa munkásságában beérett tanári fáradozása, s ez biztatást jelenthet sokunknak. Ezt nevezhetnénk akár *Polányi-Wigner jelenségnek* a magyar tudomány és pedagógia történetében.

8 Wigner Jenő válogatott írásai, i. m. 159.

Molnár Tamás: Az atlanti kultúra kibontakozása.

Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 179. lap

A kultúrákat, akár a természeti jelenségeket vagy az embereket különböző távolságokból lehet szemlélni. Egy bizonyos távolságból a rózsza egyszerűen rózsza, a kutya hasonlóan kutya, az ember meg ember. Közelebről viszont hihetetlen különbségek vannak színben, illatban, formában nem csak a különböző fajta rózsák, de az egyes egyedek között is, csakúgy mint a kutyák vagy az emberek esetében. Kína vagy India felől nézve például a „nyugati”, „európai” vagy „észak-atlanti” kultúra – akárhogy is –, de egy és ugyanazon kultúrát jelenti. Az itt ismertetendő könyv szerzője viszont, aki pályája során különféle amerikai egyetemeken fordult meg, ott futotta be tudományos pályáját, megmutatja ennek a kultúrkörnek a „mikrostruktúráját”, belső konfliktusait. Teszi ezt hét egymást részben átfedő, részben kiegészítő tartalmú fejezetben, továbbá egy bevezetésben és egy „Következtetés” című összefoglalásban a könyv végén. A következőkben röviden ismertetjük a könyv fő megállapításait.

A szerző szerint 1945 mindenképpen cezúrát jelent Amerika (amelyen természetesen az Egyesült Államokat kell érteni) és Európa viszonyában. Előtte Amerikában volt bizonyos tisztelet, nosztalgia Európa iránt. 1945-ben Amerika lett egyértelműen a győztes a háborúban, és ez azzal járt, hogy kétségtelenül felsőbbrendűnek érezte magát Európával szemben, Európa pedig azóta is csodálattal adózik Amerikának. Megállapíthatjuk, hogy Európa és Amerika viszonya ma

aszimmetrikus Amerika javára. „...a kibontakozó atlanti kultúrában Amerika az *aktív*...fél, az amelyik az új mintákat kínálja.”

Az egyes kultúrák gyökerében mindig az értékválasztás és a transzcendencia tekintetében történő állásfoglalás a meghatározó. A probléma ott van, hogy Európa és Amerika értékválasztása teljesen különböző. Az amerikai „kultúra” inkább a civilizációt, azaz az emberi élet felületi rétegét, a technikát, az életstílust jelenti. Nem véletlen, hogy a megfelelő amerikai irodalomban a kultúra és a civilizáció fogalma teljesen azonos értelemben szerepel és pl. Huntington nevezetes könyvében a kultúrköröket („nyugati”, iszlám, kínai stb.) civilizációknak nevezi. Amerikában a fő érték a hasznosság, a pénz, a profit, az önálló tényezővé vált reklám, „...az étel, ital, szórakozás, az amerikai életforma a Coca-Colával, a McDonaldsszal és a Disneyland-del”. „Az amerikaiak számára a kultúra az, amit az emberek abban a folyamatban csinálnak, amelynek során életüket élhetőbbé, kielégítőbbé és hasznosabbá, szabad idejüket pedig játékszerűbbé igyekeznek tenni.” „...dinamizmusát nem a szellem és a mélyreható teremtés adja, hanem az ennivaló, a kényelem, a különböző tárgyak, a szabadidő, a szórakozás iránti emberi szükségletek.” „...fogd, használd, élvezd, dobd el.” „Nincs szó magas eszmények teljes odaadással követéséről, eszmékhez kötődésről.”

Ugyanakkor „az európaiak szerint a kultúra az intellektuális és spirituális

alkotás legmagasabb kifejeződése...” Az európai kultúra „...örökösén arra tesz kísérletet, hogy a transzcendenshez vezető új utakat definiáljon és testesítsen meg...” Európa eredetileg elutasította „a mindent átható üzleties mentalitást, az amerikai oktatás szegényességét, az immár valódi méreteiben megmutatkozó fogyasztói szellemet, a hírek, tárgyak és szlogenek mesterkélttségét...” „Az a kultúra, amelyik nem törődik a fantázia ’táncoló csillagai’-val, képletekbe zárja a lelket, bürokratikus uralom alatt tartja azt, és végső soron uralmat szül.”

Említettük már az Amerika és Európa közötti mai aszimmetriát. Az atlanti kultúráról szólva világosan kell látnunk: „Amerika nem valamiféle összeolvadással keletkező – atlanti vagy más egyéb – kultúra eljövételét várja, hanem a sajátjáról véli úgy, hogy majd világméretűvé válik, helyettesítve az összes többi.” Ami pedig Európát illeti, az „... meghajolt az amerikai kultúra előtt...” és ez „...a XX. század legfontosabb eseménye...”.

Végül érdemes megemlíteni, hogy a

szerző még az európai kultúrán belül is megkülönbözteti a kelet-európaiat. Ez utóbbi félévezreden keresztül harcolt Európa ellenségeivel és kétségtelenül késésben van a nyugat-európai fejlődéshez képest. „Európa keleti fele most nem kész rá, hogy a nyugati félhez asszimilálódjék; a atlanti civilizáció szempontjából ez megszorítást jelent, mert a széles keleti térség nemzetei még arra sincsenek felkészülve, hogy egy egyesült Nyugat-Európa részei legyenek, noha kultúrájuknál és alapvető meggyőződésükénél fogva joggal nevezik magukat ’európaiak’-nak.”

Azt mondhatjuk, hogy a könyv végső kicsengése nem éppen optimista. „...az atlanti kultúra által viselt ipari és technikai bélyeg baljós üzenet lehet a világ többi része számára...” „Óriási veszélyt hordoz a születőben lévő atlanti kultúra, mert arra van programozva, hogy eltörölje a kultúrát, elválassza az isteni és a kozmosz visszatükröződéseitől, s az az ambíció fűti, hogy uralma alá hajtja ezeket.”

Berényi Dénes

Segesváry Viktor: Civilizációk dialógusa.

Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 184 lap

A könyv címe már maga is mintha Huntington híres művével vitatkozna, t.i. „civilizációk összezapása” helyett a *civilizációk dialógusát* helyezi előtérbe. A szerző, aki vezető ENSZ alkalmazottként jól ismeri az afrikai és ázsiai országokat, és ez a könyve először angol nyelven jelent meg, már az előszóban hangsúlyozza, hogy „...egy egészen más megközelítést képvisel az embercsoportok közötti viszonyoknak avval a felfogásával szemben, mely ma is uralkodik

kortársaink között.” Módszere az un. *civilizációs analízis*, amely a miénktől eltérő kultúrákat és a benne élő embereket nem egyszerűen a megfigyelés tárgyának tekinti, hanem dialógikus-kommunikációs viszonyba lép velük, ami a tárgy és az alany kapcsolatát, mely egy megfigyelő helyzetét jellemzi, a különböző civilizációk és a civilizációkhoz tartozó emberek sokarcú viszonyává változtatja. Mindez a dialógusban nyilvánul és valósul meg, amely felszínre

alkotás legmagasabb kifejeződése...” Az európai kultúra „...örökösen arra tesz kísérletet, hogy a transzcendenshez vezető új utakat definiáljon és testesítsen meg...” Európa eredetileg elutasította „a mindent átható üzleties mentalitást, az amerikai oktatás szegényességét, az immár valódi méreteiben megmutatkozó fogyasztói szellemet, a hírek, tárgyak és szlogenek mesterkélttségét...” „Az a kultúra, amelyik nem törődik a fantázia ’táncoló csillagai’-val, képletekbe zárja a lelket, bürokratikus uralom alatt tartja azt, és végső soron uralmat szül.”

Említettük már az Amerika és Európa közötti mai aszimmetriát. Az atlanti kultúráról szólva világosan kell látnunk: „Amerika nem valamiféle összeolvadással keletkező – atlanti vagy más egyéb – kultúra eljövételét várja, hanem a sajátjáról véli úgy, hogy majd világméretűvé válik, helyettesítve az összes többi.” Ami pedig Európát illeti, az „... meghajolt az amerikai kultúra előtt...” és ez „...a XX. század legfontosabb eseménye...”.

Végül érdemes megemlíteni, hogy a

szerző még az európai kultúrán belül is megkülönbözteti a kelet-európaiat. Ez utóbbi félévezreden keresztül harcolt Európa ellenségeivel és kétségtelenül késésben van a nyugat-európai fejlődéshez képest. „Európa keleti fele most nem kész rá, hogy a nyugati félhez asszimilálódjék; a atlanti civilizáció szempontjából ez megszorítást jelent, mert a széles keleti térség nemzetei még arra sincsenek felkészülve, hogy egy egyesült Nyugat-Európa részei legyenek, noha kultúrájuknál és alapvető meggyőződésükénél fogva joggal nevezik magukat ’európaiak’-nak.”

Azt mondhatjuk, hogy a könyv végső kicsengése nem éppen optimista. „...az atlanti kultúra által viselt ipari és technikai bélyeg baljós üzenet lehet a világ többi része számára...” „Óriási veszélyt hordoz a születőben lévő atlanti kultúra, mert arra van programozva, hogy eltörölje a kultúrát, elválassza az isteni és a kozmosz visszatükröződéseitől, s az az ambíció fűti, hogy uralma alá hajtja ezeket.”

Berényi Dénes

Segesváry Viktor: Civilizációk dialógusa.

Argumentum Kiadó, Budapest, 2010. 184 lap

A könyv címe már maga is mintha Huntington híres művével vitatkozna, t.i. „civilizációk összezapása” helyett a *civilizációk dialógusát* helyezi előtérbe. A szerző, aki vezető ENSZ alkalmazottként jól ismeri az afrikai és ázsiai országokat, és ez a könyve először angol nyelven jelent meg, már az előszóban hangsúlyozza, hogy „...egy egészen más megközelítést képvisel az embercsoportok közötti viszonyoknak avval a felfogásával szemben, mely ma is uralkodik

kortársaink között.” Módszere az un. *civilizációs analízis*, amely a miénktől eltérő kultúrákat és a benne élő embereket nem egyszerűen a megfigyelés tárgyának tekinti, hanem dialógikus-kommunikációs viszonyba lép velük, ami a tárgy és az alany kapcsolatát, mely egy megfigyelő helyzetét jellemzi, a különböző civilizációk és a civilizációkhoz tartozó emberek sokarcú viszonyává változtatja. Mindez a dialógusban nyilvánul és valósul meg, amely felszínre

hoz „...minden különbséget az egyes kultúrákban élő emberek társadalmi elképzelései és elvárásai között, megmutatva, mely pontokon van megegyezés vagy eltérés közöttük.” „...ezen a módon el lehet érni a transzcivilizációs (és nem nemzetközi) problémák egész sorának megoldását.”

A szerző vallja a különböző civilizációk egyenlő státusát, egyenrangúságát, mert „...nincs olyan egyetemesen elfogadott mérce, amellyel összehasonlíthatatlan embervilágokat egymáshoz viszonyítva lehetne összemérni.” „Az emberi különbözőségek megértése és elfogadása vezet el ... ahhoz a meggyőződéshez, hogy nincs semmiféle univerzális tekintély, aki meg tudná határozni, miként kell a valóságot felfogni és átélni, mik az ember életének jogos céljai, vagy mi az emberi társadalom legmegfelelőbb rendje.” „...a térben és időben egyidejűleg létező civilizációkat nem lehet sem egy fejlődési sorozat egyes fokai szerint rangsorolni, sem valamiféle értékrendszer vagy erkölcsi megfontolások szerint megítélni, s az egyiket a másikkal magasabb rendűnek, jobbnak vagy rosszabbnak nyilvánítani...”

A szerző fenti véleménye nagyon szépen hangzik és nagyon korszerű. Ugyanakkor a Nobel-díjas Orhan Pamuk török regényíró a következőkben fejezi ki tulajdonképpen minden fejlődő vagy kevésbé fejlett ország, társadalom vágyát: „...szeretnénk, ha fejlődne az országunk, hogy elérjük azt, amit a *nyugatiak* [kiemelés tőlem B.D.] már elértek...” Számos hasonló véleményt lehetne idézni. Ez viszont arra mutat, hogy mégis van bizonyos – mondjuk így – „irányultság” – egyes civilizációk ese-

tében mások, ill. *másik* civilizáció irányába. Másrészt igaz, hogy minden civilizáció és kultúra tiszteletreméltó, de igaza van Brian Griffith-nek, hogy „...nem mindegyik érdemli meg ugyanazt a tiszteletet” – legalábbis nem minden vonatkozásában. Aligha tisztelhetjük például a nők bizonyos megcsonkítását egyes kultúrkörökben.

Egyáltalán miért beszélünk *fejlődő* országokról? Ennek csak akkor van értelme, ha különválasztjuk és megfelelően értelmezzük a civilizáció és a kultúra fogalmát, amit a szerző ugyan bizonyos mértékig a definíció szintjén megtesz – ezt a definíciót egyébként lehet vitatni –, de a problémák tárgyalása folyamán mégis összemossa a két fogalmat. (t.i., ha pl. ezek az országok a civilizáció tekintetében, azaz a modern technika és a hozzákapcsolódó mindennapi tevékenységekben, szokásokban – a nyugati mintát követve – fejlődni szeretnének, lényegében megőrizve kulturális alapjaikat)

Megjegyzem még, hogy a szerző a különböző kultúrák tekintetében a könyv különböző helyein megkülönbözteti a kereszténységet és a judaizmust (a nyugati vagy atlanti kultúrát), a brahmanizmust, a hinduizmust, a konfucianizmust, a buddhizmust, a taoizmust, a japán kultúrát, az afrikai kultúrákat és az iszlámot.

Szerkezetét tekintve a könyv négy nagyobb egységre tagozódik, és ehhez járul az előszó, valamint mellékletként az ENSZ felhívása a „Civilizációk dialógusa” évéről (2001), továbbá az Iszlám Konferencia ezzel kapcsolatos pozitív állásfoglalása („Az Iszlám Konferencia szervezete” címmel). A legvégén találjuk a bibliográfiát, valamint a név- és tárgymutatót.

Berényi Dénes

Szekeres Csilla (szerk.): Tempora et mores. Etikai normák és beszéd módok váltogatása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között
 Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 296 lap

A konzervatív szemléletű ókori Rómában különös hangsúlyt kapott az ősi római erények, a *mos maiorum*, illetőleg az etikai normák tisztelete és betartása. Lényegében egyetlen ókori állam életében sem kaptak ilyen jelentős szerepet, és sehol sem sikerült betartatásuk olyan hatásfokkal mint Rómában. Mintegy zsinórmértékként, követendő életszabály-együttesként, mint az ősök példaadását állították a középpontba, vallásos nyomatékkal is segítve érvényesítésüket. Az ebbe az értékörbe tartozó erények közül többek – Fides, Virtus, Pietas, Concordia stb. – isteni tiszteletét is bevezették. Már az elmondottak miatt is csak örömmel üdvözölhetjük a Debreceni Egyetemi Kiadójánál megjelent új kötetet, amely az említett etikai normákhoz és értékekhez kapcsolódó tanulmányokat ad közre.

A kötetet Szekeres Csilla átfogó jellegű bevezető tanulmánya nyitja (7–21), amelyet hat szerzőtől nyolc tanulmány követ. Időhatáruk a Kr.e. I. századtól a Kr.u. I. századig terjed.

A témakörök közül kettő Augustus korához kapcsolódik. Szabó Edit „Folyamatosság vagy politikai struktúraváltás? Gondolatok Augustusról és principatusáról” című tanulmánya (23–66) a források és a vonatkozó szakirodalom tükrében arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben jelentett újat, és hogyan értékelhető az Augustus nevével fémjelzett „rendszer váltás”. A témának szinte „könyvtárnyi” irodalma van, sokféle értékelés született a principatus lényegének a megvilágítására. Szabó Edit szerint: „Augustus kora egy új éra kezdetének tekinthető, de egyúttal átmenetnek is. Az új rendszernek sok tekintetben ő még csak az alapelveit rakta le, vagy a kereteit

jelölte ki. Augustus saját jelentőségének a tudatában törekedett arra, hogy az utókor is a római történelem legnagyobbjai között tartsa őt számon” (64). Abban igaza van Szabó Editnek, hogy a principatus teljes rendszerének a kialakulása folyamat, ami Augustus utódai alatt is folytatódik, de – véleményem szerint – az alapok lerakása egyértelműen Caesarhoz köthető. Caesar hatalma ugyanis szintén monarchikus jellegű volt, Kr.e. 44-ben *in perpetuum* kapta meg a dictatori címet, a 48-ban megkapott néptribunusi jogkörnek köszönhetően, mint a római nép *maiestas*ának képviselője, *sacrosanctus* volt, 63-tól *pontifex maximus*, ugyanebben az évben megbízták a közerkölcsök felügyeletével (*praefectura morum*), ami lényegében censori tisztséget jelentett, ajánlási joga volt a hivatalokra, rendelkezett az államkincstár felett, dönthetett háború és béke kérdésében; mint a hadsereg parancsnoka, *imperator* címet is viselt, mégpedig névének a részeként (hasnolón mint később Octavianus). Mindez lényegében megalapozta az Augustus nevéhez kötött – taktikus módon – *principatus*nak nevezett egyeduralmat. A rendszer burkolt lényegét jól megvilágítja a *princeps* fogalom görög megfelelőjeként használt *hegemón* kifejezés.

Szintén Augustus korához kapcsolódik Takács Levente tanulmánya, „Az Augustus-kori történetírás (161–177)”. A korban a latin nyelvű történetírást jóformán csak a nagyon is egyoldalúan megítélt Velleius Paterculus reprezentálja, akinek a munkája magyar nyelven is olvasható (Lectum Kiadó Szeged, 2007, ford. Hoffmann Zsuzsanna). Takács Levente minden, a korszakra vonatkozó

híradás figyelembe vételével próbál képet adni a principatus első századának történetírói szemléletéről, tekintettel Augustus propagandisztikus céljaira is. Megállapítja, hogy több történetíró is idegenkedett a monarchikus rendszertől, sokatmondó adat, hogy a huszonnégyből legalább öt a korábbi római történelem felé fordult. Takács Levente arra a következtetésre jutott, hogy: „Azok a szerzők, akik a társadalom vezető rétegeihez tartoztak (Asinius Pollio, a Messalák, Clodius Licinius, Cremutius Cordus, Seneca, Maecenas és Agrippa) a fennmaradt töredékek alapján nem írtak, vagy visszafogottan nyilatkoztak a korról. Az Augustusszal egyértelműen ellenséges két szerző (Iulius Saturninus és Aquilius Niger) hovatarozásáról nincs információk” (171). Nem hiányosságként említtem a témához Francisco Pina Polo idevágó cikkét: Die nützliche Erinnerung Geschichtsschreibung, Mos Maiorum und die römische Identität (Historia, 53, 2004, 146–172). Takács Levente konklúziója szerint – ellentétben Toher és Flower véleményével – a történetírásban bekövetkezett szemléletváltás mögött a princeps tudatos, befolyásoló-ellenőrző tevékenysége állhat, ezzel magyarázza a Velleius Paterculus által fémjelezett irányba való eltolódást.

A tanulmányok következő csoportjába sorolható Lakfalvi Géza Imre „A fides fogalma és szerepe Cicero Verres elleni beszédeiben” című írása (67–92). A tanulmány – a jelzett Cicero beszédeken kívül – vizsgálja a *fides* fogalom valamennyi jelentéstartalmát és alkalmazási területeit is, tekintettel arra, hogy a rómaiaknál ez az egyik legfontosabb erényfogalom meglehetősen széleskörű alkalmazással. A szerző megállapítja, hogy „a *fides* fogalma alapjaiban szötte át a római társadalmat a magánszférától kezdve a közéleten át egészen a külkapcsolatokig.

A római élet legmeghatározóbb fogalma volt a *pietas* és az *auctoritas* mellett.” Ezért hangsúlyozza szerepét és fontosságát Cicero is a maga életében és beszédeiben.

A hagyományos erények és értékek vizsgálatával foglalkozik Szekeres Csilla két idevágó, az *oikeiós*-elméletét vizsgáló tanulmánya. Első írása a jelzett fogalmat elemzi Cicero *De finibus bonorum et malorum* című filozófiai munkájának a 3. könyve alapján (93–139). A vizsgálódás egyértelműen etikai-filozófiai szempontú, s a hellenisztikus etika azon kérdésére keresi a választ, hogy az ember törekvéseinek mi a végcélja. Véleményem szerint a nehezen lefordítható *oikeiós* fogalom értelmezési lehetőségeit (miután a tanulmány címében is szerepel) rögtön a fejtegetés elején kellett volna tisztázni. Ez végül a 96. lapra került, ahol a szerző – főként Cicero, illetve görög filozófusok gondolatai alapján – újabb szempontokat ad az értelmezéshez. Cicero – főként a sztoikus filozófia alapján – úgy vélekedett, hogy létezik valamiféle erkölcsi norma, amelynek abszolút érvényessége a természetből vezethető le. Szekeres Csilla véleménye szerint ez indokolja Cicero különös érdeklődését az *oikeiós* elmélete iránt, ugyanis ez megfelelt annak, hogy a természetre alapozva bizonyíthassa a számára kiemelt fontosságú értékek abszolút érvényességét.

Szekeres Csilla másik tanulmánya szintén az *oikeiós* elméletének kutatásával foglalkozik, Cicero után Seneca filozófiai munkáit elemzi ebből a szempontból. A tanulmány szerzője kiemeli a Cicero és Seneca kora és irányultsága közötti fontos különbségeket, hangsúlyozva, hogy míg Cicero számára a görög filozófia és a *mos maiorum* szerves egységet alkotott, Seneca kifejezetten elhatárolja magát a hagyományos római értékektől. Konklúzióként megállapítja,

hogy: „Nem két eltérő lelki alkat áll itt egymással szemben (a fáradhatatlanul tevékeny Cicero szemben a ‚rezignált‘ Senecával), hanem két eltérő világ: egy egyéni ambícióknak teret adó, sőt, arra épülő, valamint az azokat a princeps személyétől függő mértékben korlátozó politikai rendszer” (158).

A kötet tanulmányainak külön csoportjába tartozik Valyon Eszter két írása. A „*Rura cano rurisque deos*. A háborúbeszéd metamorfozisa Tibullus elégiáiban” című (179–227) a szerző vizsgálódásainak és új értelmezésének a konklúziója. „A háború többé nem jelenti a boldogulást az életben, nem biztosítja a békét, és mint abszolút rossz, a költészet méltó témája sem lehet. Ilyenformán a háborús beszédnek csak metaforikusan lehet pozitív jelentéstartalma: egyrészt mint a földműves küzdelme a természettel, másrészt mint a szerelmesek csatározásai, a szerelmi ostrom, mint a szeretett lény birtoklásáért folytatott harcok sorozata” (225). A „*Militat omnis amans*. A *militia amoris* új olvasatai” című (229–275) azt vizsgálja, hogy a római elégiusok hogyan építik be műveikbe és milyen új jelentésekkel és elemekkel gazdagítják a hellenisztikus eredetű *militia amoris* toposzt.

A kötet záró tanulmánya Kató Péter írása („Az athéni önreprezentáció és Róma a Kr.e. II–I. században”) némiképpen különáll az előzőektől, de tartalmában mégis kapcsolódik hozzájuk. Vizsgálja a kezdetekre is visszatekintve –

Hellász Rómára gyakorolt hatását, a politikai struktúrák és a kulturális hatások jellemző változásait. Azt kutatja továbbá, hogy az adott időszakban hogyan változott az athéni polgároknak saját magukról, illetőleg városukról alkotott képe. Milyen önreprezentáció mutatható ki az athéni dokumentumok alapján, továbbá hogyan egyeztethetők össze az önálló városállami tradíciók a római fennhatósággal. Kató Péter arra a konklúzióra jut, hogy a Kr.e. II–I. században a korábbi győzelmek emlékéét városi ünnepek és rituálék segítségével nagyon is ébren tartották. Korábban sohasem használták ezeket ennyire intenzíven a városi önreprezentáció kifejezésére, Athént kifejezetten sikeres és katonailag erős államnak kívánták bemutatni. Ehhez kiváló segítséget adtak a helyi kultuszok és a régmúlt története, a közönséget a városi polgárság adta, az *ephebosok* pedig a városi ünnepek alkalmas szereplőinek bizonyultak.

A kötet mindegyik tanulmányához irodalomjegyzék is csatlakozik, pontos hivatkozásokkal. Az idézett görög és latin nyelvű forrásrészleteket a tanulmányok szerzői általában lefordítják, bár ez néha elmarad. A szépen kivitelezett külső a szerkesztőt és a kiadót dicséri. Az értékes tanulmánykötetet haszonnal forgathatják mind az egyetemi hallgatók, mind a klasszikus ókor értékeire nyitott, érdeklődő olvasók.

Hoffmann Zsuzsanna

Sternberger, Jürgen: Die Marschälle Napoleons

Pro Business GmbH, Berlin, 2008. 214 lap

Jürgen Sternberger érdekes és izgalmas témát dolgozott fel könyvében, annak a 26 francia marsallnak az életét tárja

elénk, akik meghatározó szerepet játszottak a napóleoni háborúk történetében. A szerző nemcsak a napóleoni háborúk

hogy: „Nem két eltérő lelki alkat áll itt egymással szemben (a fáradhatatlanul tevékeny Cicero szemben a ‚rezignált’ Senecával), hanem két eltérő világ: egy egyéni ambícióknak teret adó, sőt, arra épülő, valamint az azokat a princeps személyétől függő mértékben korlátozó politikai rendszer” (158).

A kötet tanulmányainak külön csoportjába tartozik Valyon Eszter két írása. A „*Rura cano rurisque deos*. A háborúbeszéd metamorfozisa Tibullus elégiáiban” című (179–227) a szerző vizsgálódásainak és új értelmezésének a konklúziója. „A háború többé nem jelenti a boldogulást az életben, nem biztosítja a békét, és mint abszolút rossz, a költészet méltó témája sem lehet. Ilyenformán a háborús beszédnek csak metaforikusan lehet pozitív jelentéstartalma: egyrészt mint a földműves küzdelme a természettel, másrészt mint a szerelmesek csatározásai, a szerelmi ostrom, mint a szeretett lény birtoklásáért folytatott harcok sorozata” (225). A „*Militat omnis amans*. A *militia amoris* új olvasatai” című (229–275) azt vizsgálja, hogy a római elégiusok hogyan építik be műveikbe és milyen új jelentésekkel és elemekkel gazdagítják a hellenisztikus eredetű *militia amoris* toposzt.

A kötet záró tanulmánya Kató Péter írása („Az athéni önreprezentáció és Róma a Kr.e. II–I. században”) némiképpen különáll az előzőektől, de tartalmában mégis kapcsolódik hozzájuk. Vizsgálja a kezdetekre is visszatekintve –

Hellász Rómára gyakorolt hatását, a politikai struktúrák és a kulturális hatások jellemző változásait. Azt kutatja továbbá, hogy az adott időszakban hogyan változott az athéni polgároknak saját magukról, illetőleg városukról alkotott képe. Milyen önreprezentáció mutatható ki az athéni dokumentumok alapján, továbbá hogyan egyeztethetők össze az önálló városállami tradíciók a római fennhatósággal. Kató Péter arra a konklúzióra jut, hogy a Kr.e. II–I. században a korábbi győzelmek emlékéét városi ünnepek és rituálék segítségével nagyon is ébren tartották. Korábban sohasem használták ezeket ennyire intenzíven a városi önreprezentáció kifejezésére, Athént kifejezetten sikeres és katonailag erős államnak kívánták bemutatni. Ehhez kiváló segítséget adtak a helyi kultuszok és a régmúlt története, a közönséget a városi polgárság adta, az *ephebosok* pedig a városi ünnepek alkalmas szereplőinek bizonyultak.

A kötet mindegyik tanulmányához irodalomjegyzék is csatlakozik, pontos hivatkozásokkal. Az idézett görög és latin nyelvű forrásrészleteket a tanulmányok szerzői általában lefordítják, bár ez néha elmarad. A szépen kivitelezett külső a szerkesztőt és a kiadót dicséri. Az értékes tanulmánykötetet haszonnal forgathatják mind az egyetemi hallgatók, mind a klasszikus ókor értékeire nyitott, érdeklődő olvasók.

Hoffmann Zsuzsanna

Sternberger, Jürgen: Die Marschälle Napoleons

Pro Business GmbH, Berlin, 2008. 214 lap

Jürgen Sternberger érdekes és izgalmas témát dolgozott fel könyvében, annak a 26 francia marsallnak az életét tárja

elénk, akik meghatározó szerepet játszottak a napóleoni háborúk történetében. A szerző nemcsak a napóleoni háborúk

eseményeit veszi nagytó alá, hanem azt is megvizsgálja, hogy a francia császár „legodaadóbb” hívei mely társadalmi osztályból érkeztek, mivel foglalkoztak a forradalom előtt, mit értek el Napóleon hadjáratai alatt, hogyan emelkedtek fel, s – majd Napóleon bukását követően – miként boldogultak a Bourbon restauráció idején.

A könyv ábécé sorrendben mutatja be a Grande Armée marsalljainak életpályáját. A szerző mielőtt megismertetne velük, magát a marsalli titulust értelmezi. Amikor Napóleon VII. Pius pápa áldásával császárrá koronázta magát, létrehozta a marsalli tisztet, ami nem volt új Franciaország történetében, a tisztség a 12. században II. Fülöp uralkodásakor született meg. A marsalli titulus nem katonai rangot jelentett, hanem olyan tábornokoknak járt, akik kiemelkedő teljesítményt nyújtottak szolgálataik során. Az Ancien Régime (és utóbb a Bourbon restauráció idején) a legkiválóbb tiszteknek jutó megtisztelő cím volt. Az első francia császárság korában – Napóleon uralkodásakor – a poszt megmaradt, elnevezése azonban módosult: Franciaország marsallja helyett a birodalmi marsall elnevezést kapta.

Császárrá koronázásakor Napóleon a becsületrend medállal tüntette ki bátor katonáit. A marsalli – kezdetben csupán 16 tisztet magában foglaló – gárdába való tartozás többet jelentett, mint egyszerű katonai kitüntetés. A császárt különleges célok vezérelték az új rend megalapításával, elsőként a hadsereg motiváltságát kívánta erősíteni. A forradalom előtt, Napóleonhoz hasonlóan, a marsallok a régi hadsereg tisztjeiként szolgáltak, többségük magasabb, mások alacsonyabb rangokban. Sok marsall alsóbb társadalmi osztályból érkezett, akire a katonák méltán felnézhettek. Az egyik ilyen – bátorsága és vakmerősége révén felemel-

kedett tábornok – Jean Lannes volt, aki paraszti sorból küzdötte fel magát a marsalli rangig. Élő példaként állt minden katoná előtt, hogy bárki elérheti a kiváltságosok táborát.

A becsvágy és a karrier építésének óhaja minden forradalmi tábornokot céljai elérésére biztatott. Az ambiciózus tisztek mindent elkövettek, hogy magasabb rangba vagy akár politikai pozícióba kerülhessenek. Napóleon tudta, hogy a hadseregben sok tábornok és vezető tiszt van, akik emelkedni akarnak a ranglétrán. Azért, hogy elkerülje a katonai puccsok veszélyét, ezzel a kivételes címmel kötötte magához az ambiciózus és a bátorságukkal kitűnt tiszteket. Így tehát a marsalli rang adományozása elsősorban annak tekinthető, hogy Napóleon előrelátóan „lekenyerezte” vetélytársait. Maguk a marsallok rangban egyelőek voltak, de két társuk parancsokat is adhatott nekik: egyikük Louis Alexander *Berthier*, a hadsereg vezérkari főnökeként, a másik pedig Joachim *Murat*, mint Napóleon helyettese. Napóleon a tábornokainak előléptetésével egy hozzá hű, új arisztokrácia magvát kívánta kialakítani. Az új nemesség egyfajta törvényességet tulajdonított császárságának.

Könyve bevezetőjében Sternberger rövid kitekintést tesz arra vonatkozóan, hogy 1804 után kik és milyen tettek révén kerültek a kiváltságosok körébe. A 26 marsallt Napóleon 1804 és 1815 között nevezte ki, elsősorban katonai sikereik és hadvezéri képességeik alapján válogatva a jelöltek közül. Lépése azonban – főleg a későbbi, 1806-tól kezdődő időszakban, amikor is a császár katonai rangjuk mellé nemesi címeket is adományozott – a marsallok között rivalizálást és ellenségeskedést váltott ki. Tetteivel Napóleon igyekezett híveit még inkább magához kötni. A sort *Alexander Berthier* és *Jean Baptiste Bernadotte*

nyitotta meg, amikor 1805-ben az előbbi Neuchâtel és Valengin hercege, az utóbbi Ponte Corvo hercege címet kapta.

Sternberger fontosnak tartja megemlíteni, hogy a marsallok pályájuk elején nem töltöttek be vezetői posztokat, sokuk nem vezetett századnál vagy lovas-szadronnál nagyobb egységeket. *Louis Nicolas Davoutnak* a kinevezése előtt a legmagasabb posztja egy lovas egység irányítása volt Itáliában. *Michel Ney* a rajnai hadseregnél volt lovas kapitány, s egyik napról a másikra a korábbi feletteseinek parancsolt, minden komolyabb ismeret nélkül. Az alacsony rangból váratlanul parancsnoki posztba került marsallok nehezen viselték, hogy olykor azonos rangú társaik legyenek a beosztottaik. 1806-ban ennek megnyilvánuló példája volt az, hogy *Bernadotte* habozott segíteni az Auerstadtnál szenvedő, de helyt állni képes *Davoutnak*. A marsallok egymás alá rendelésének ellentmondásos voltára szolgáló példa, hogy 1813-ban a großbeereni ütközetnél *Nicolas Charles Oudinot* utasította *Neyt*, egy hónappal később viszont *Ney* adott parancsokat *Oudinotnak*. Mindez állandó viszályt és veszekedést idézett elő a marsallok között. A hadtestek és kisebb szervezeti egységek élén a parancsnoki posztokat természetesen Napóleon osztotta ki, de ezzel csak egymás ellen ingerelte marsalljait. Mindemellett a császár elvárta volna tőlük a közös munkát. Legtöbbször a Napóleon által nagyra tartott, tehetséges hadsereparancsnok *André Masséna* vezetett nagyobb hadseregcsoportokat. Egészen Fuentés d'Orno-i vereségéig a „győzelem elkényeztetett gyermeke” elnevezést viselte. Napóleon nem bízta nagyobb hadseregek irányítását tapasztalt

és arra talán valóban képes marsalljaira. Szakirodalomra méltatói úgy gondolják, hogy ebben marsalljai iránti féltékenysége is szerepet játszott. Az idősebb és tapasztaltabb *Kellermann*, *Séruier* és *Pérignon* lealacsonyító, adminisztratív feladatokat kaptak. *Masséna* marsallon kívül kiváló hadvezéri képességekkel valóban kevés tábornok (*Davout*, *Soult* és *Suchet*) rendelkezett. A császár meg is jegyezte az oroszországi visszavonuláskor, hogy „Nincs senki, akit a háborúk idején a helyembe állíthatnék, és szerencsés lennék, ha háborúimat tábornokaim segítségével vívhatnám meg. De ők ehhez még nem szoktak hozzá, és nincs alattuk senki sem, aki parancsolhatna nekik.” Ugyanakkor Napóleon is tett annak érdekében, hogy marsalljai ne léphessenek nyomdokaiba. Kijátszotta őket egymás ellen, hogy vizsályaikban a döntőbíró szerepében tetszeleghessen. Úgy gondolta, hogy marsalljai csak végrehajtók. Amikor azonban megnőtt birodalma területe, és nem lehetett ott mindenhol, hirtelen szükségessé vált volna, hogy gondolkodó tisztek álljanak seregei élén.

A császár bukásakor a marsallok legjava azonnal elhagyta Napóleont és felajánlotta szolgálatait a Bourbonoknak. XVIII. Lajos elfogadta a már kipróbált, tapasztalt katonai vezetőket, viszont elvette a császárság idején adományozott rangjukat, címeiket. Mindezt azért, hogy elfelejtsék korábbi vezérüket.

Sternberger könyve újfajta szemlélettel ragadja meg az olvasó figyelmét. A szigorú tények és pontos adatok mellett a szerző könyvében a marsallok egyéniségét és személyiségét is igyekezett bemutatni.

Varga Ákos

**Pusztai Gabriella: A társadalmi tőke és az iskola.
Kapcsolati erőforrások hatása az iskolai pályafutásra.**

Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó,
2009, Oktatás és Társadalom 3, 271 lap

Még az ezredforduló előtt történt, hogy a debreceni oktatáskutató professzor, Kozma Tamás *Bevezetés a nevelésszociológiába* című könyve alaposan kitágította azokat az értelmezési kereteket, amelyekbe a korábbi hazai oktatásszociológusok a nevelés, az iskolai pályafutás fogalmát helyezték. Kozma professzor a nevelést – Durkheimre visszautalva – permanens társadalmi tevékenységként elemezte, s rámutatott arra, hogy a társadalmi státus felőli megközelítés mellett az oktatásökológiai, a kulturális antropológiai, a politológiai és a szervezetszociológiai interpretációk a fogalom új és új rétegét tárják fel. Tanítványa, Pusztai Gabriella itt ismertetett új könyve a nevelésszociológiában rendkívül kiterjedt irodalommal rendelkező fogalomnak, a társadalmi tőkének az iskolai környezetben betöltött szerepével foglalkozik. A társadalmi tőkével való ilyen jellegű foglalkozás aktualitását biztosítja az a tény, hogy az Európai Unió tulajdonképpen a társadalmi tőkén alapuló demokratikus rendre épül, ahol a jól működő, pozitív értékszemlélettel rendelkező, a közösségi történésekért és az egyéni sorsokért egyaránt felelősséget vállaló erős civil szféra a társadalom mozgatórugója, s az iskola kitüntetett helyet foglal el a társadalmi normák interiorizálásában. A könyv, mint azt az alcím is mutatja, a kapcsolati erőforrások iskolai eredményességre gyakorolt hatását elemzi, az oktatásszociológia vallásszociológiai nézőpontját, illetve a kapcsolatháló-elemzést előtérbe állító kérdésfeltevést híva segítségül. Kiemelten foglalkozik a felekezeti iskolákban létrejövő kapcsos-

lathálókkal, az itt jellemző normákkal, értékrendekkel, s ezeknek a diákok életére, továbbtanulására gyakorolt hosszú távú hatásával.

A szerző, aki a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Programjában habilitált, már disszertációjában is a társadalmi tőke iskolai pályafutásra tett hatásával foglalkozott, s előző munkái, doktori disszertációja (Felekezeti középiskolások az ezredforduló Magyarországon), publikációi ugyancsak ezt a témát boncolgatták, vetítették előre. Az egyházi fenntartású iskolák társadalomra gyakorolt hatásának vizsgálata a 21. század elején, különösen a posztkommunista Közép-Európában, azért is fontos, mert az erejét vesztett, a társadalmi mechanizmusok befolyásolásától tudatosan visszatartott egyház mostanra nyerte vissza erejét, és kezdi éreztetni közösség- és értékformáló hatását.

Pusztai Gabriella írása az Új Mandátum Könyvkiadó oktatás és társadalom összefüggéseit boncolgató dicséretes új sorozatának harmadik darabja. Az előző művekhez (Ladányi Andor: A középiskolai tanárképzés története; Kozma Tamás – Rébay Magdolna (szerk.): A bolognai folyamat Közép-Európában) kapcsolódóan a könyv új perspektívából vizsgálja a felekezeti és nem felekezeti iskolák közösség- és értékteremtő hatását napjaink társadalmára, a keleti országrész hátrányos helyzetű, határ menti területein, valamint a szomszédos országokba átnyúló (Északkelet-Magyarország, Kárpátalja, Partium) magyarlakta vidékein.

A kötet öt fejezete fokozatosan vezeti be az olvasót a társadalmi tőke és az

oktatás világába, átfogó keresztmetszetet adva egy latens szellemi-kulturális egyiségről tanúskodó, bár különböző országokhoz tartozó régió középiskolás, valamint első és utolsó éves egyetemi hallgatóinak kulturális és társadalmi erőforrásairól.

Az első fejezet a társadalmi tőke fogalmának nevelésszociológiai gyökereit mutatja be a nemzetközi szakirodalom és annak hazai interpretációja tükrében, betekintést engedve a társadalmi tőke dimenziói körül kibontakozó vitákba, rávilágítva az erős és gyenge kötések szerepére a társadalmi tőke alakulásában. Az iskolai eredményesség kritériumainak rövid bemutatása után a szerző rátér a családon belüli és családon kívüli kapcsolatok, valamint az extrakurrikuláris tevékenységek iskolai teljesítményre gyakorolt hatásának elemzésére. Az oktatási rendszer szektorainak számbavételét és összehasonlítását követi a kutatás szempontjából fontos régió iskolarendszereinek bemutatása, a felekezeti iskolák fogalmának pontos körülhatárolása és a tudományos munka alapját képező feltételezések megfogalmazása.

A következő három fejezet több összekapcsolódó kutatás eredményeinek elemzésén alapul. A *Kanonizált tőkeforrások* címet viselő fejezetben Pusztai a nevelésszociológia hagyományos háttérváltozóival dolgozik, a családi háttérrel (a szülők iskolai végzettségével, foglalkozási státusukkal, anyagi helyzetükkel, a családok gyereklétszámával), a felhalmozott kulturális tőkével (könyvolvasási szokások feltérképezésével), a földrajzi területi előnyökkel és hátrányokkal, valamint az iskolák társadalmi kompozíciójával.

A *Rejtőzködő tőkeforrások* fejezet a hagyományos nevelésszociológia által elhanyagolt, de a kapcsolatháló-elemzéssel előtérbe kerülő tőkeformákat, azok

hatását veszi górcső alá. Újszerű felfogásában a szerző különös figyelmet szentel a tanulók kapcsolathálózatának, a kapcsolatok szerkezetének, tartalmának és a kapcsolódó személyekkel közösen vallott nézeteknek. A szülői magatartástípusok vizsgálata során kialakult mintázatok – bár egyértelműen kimutatható a szerző által hangsúlyozott családi normákkal ellentétes felfogásra készítő és a tanulmányi munkától elvonó tevékenységek limitálásának s a későbbiekben az önállóító törekvések megerősödésének tendenciája – a recenzens véleménye szerint azt mutatják, hogy az egyes tájegységek inkább hasonlítanak önmagukra, mint hogy a felekezeti–nem felekezeti mintázatot követnék. A tanulók értékpreferenciáinak elemzése számos érdekes, nem várt eredményt hozott főleg a határon túli diákoknál, ami valószínűleg a határon túli létről alkotott kissé hamis kép következménye. Végül a szerző a vallási tőke elemzésével teszi teljessé a társadalmi tőke bemutatását, és arra a következtetésre jut, hogy a felekezeti iskolák végzettségeinek kapcsolatai, értékrendjük és vallásosságuk karakteres arculatot mutat a nem felekezeti iskolák diákjaival szemben.

A diákok eredményességének megítélésében egyrészt a tanulói többletmunka, a felsőoktatási továbbtanulási tervek léte, minősége és az iskolai tevékenységekkel szembeni viszony, másrészt a felsőoktatási intézményekbe való bejutás, a jövőre vonatkozó tervek, a munkába állással, továbbtanulással, az értelmiségi kultúrával szembeni attitűdök jelentették a mérőeszközt. A kötet negyedik fejezete foglalja össze mindazt, ami a felekezeti és nem felekezeti iskolások eredményességének különbségeiből következtetesként levonható. A legmeglepőbb eredmény mégis az, hogy csak a kulturális fogyasztás, a kulturális cikkekkel rendel-

kezés és a kollégiumi lakhely van szignifikáns hatással a tanulói eredményességre, a hagyományosan fontosnak tartott változóknál nem mutatható ki szignifikáns hatás.

Az utolsó, összegző fejezet ismerteti a szerző által végzett, koordinált kutatások eredményeit, összefüggéseket tár fel a keleti határ menti területek peremhelyzetben élő tanulóival és a határon túli magyar tanulókkal kapcsolatban a reprodukciós valamint a társadalmi elmélet összehasonlító elemzésének felhasználásával. A kötet szerzője mindvégig különös problémaérzékenységről tesz tanúbizonyságot, elemzési módszerei korszerűek, a forrásokat, adatokat a szerző szakszerűen, a nevelésszociológiai paradigmát figyelembe véve használja fel.

A kötet különös értéke, hogy három ország oktatáspolitikai és oktatás-rendszerbeli különbségeit szem előtt tartva

elemzi és értékeli a tőkeforrásokat, sajátos perspektívából rajzolva képet magáról a társadalomról is, mely az illető oktatási rendszert fenntartja. A két határon túli terület az elemzés tanúságai szerint legalább annyi dimenzióban tér el egymástól és az anyaországtól, mint amennyiben hasonlít hozzá.

A könyv tanulmányozása nem csak oktatásszociológusok, kutatók számára nyújthat érdekes információkat, hanem a gyakorló pedagógusokat is megerősítheti abban a hitükben, hogy az iskola, amelyet teremtenek és fenntartanak, a különböző szintű társas kapcsolatok, amelyeknek a kialakulásánál maguk is jelen vannak, esetenként bábáskodnak fölöttük, meghatározzák diákjaik további életpályáját, életminőségét, vagyis az iskolai térben kialakuló sajátos kapcsolati hálóknak köszönhetően az iskola képes csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Bordás Andrea

Pokorádi László: Rendszerek és folyamatok modellezése

Campus Kiadó, Debrecen 2008, 242 lap

A szerző több mint két évtizedes felsőoktatási tevékenysége során a közvetlen oktató, nevelő munkája mellett – alapvetően a repüléstudomány területéhez tartozó – rendszerek, és folyamatok matematikai modellezési lehetőségeit kutatta, és a jövőben is tervezi kutatni. A könyv egyrészt rendszerezetten összefoglalja a szerző eddigi műszaki-tudományos tevékenységeinek eredményeit, másrészt a Debreceni Egyetem Műszaki Karán oktatott, több, modellezéssel összefüggő tantárgyhoz nyújt jelentős segítséget. A könyvben leírtak jól hasznosíthatók a Rendszer- és folyamatmodellezés, a Rendszerteknika, a Diagnosztikai és

karbantartási-folyamat modellezés tantárgyak oktatásában.

A kiválasztott téma aktuális, hiszen a műszaki tudományok területén is egyre nagyobb teret hódítanak a különféle matematikai modellek alkalmazásai. A könyv a kérdésköröket alapvetően repülő-gépész szempontból vizsgálja, és részben előéleti, részben terjedelmi okok miatt nem tér ki például az elektromos rendszerek matematikai leírására. A könyvben az alábbi fejezetek szerint olvashatjuk a modellalkotással kapcsolatos ismereteket:

Az első fejezet a rendszerteknikai alapfogalmakat, jellemzők, jelek, rend-

kezés és a kollégiumi lakhely van szignifikáns hatással a tanulói eredményességre, a hagyományosan fontosnak tartott változóknál nem mutatható ki szignifikáns hatás.

Az utolsó, összegző fejezet ismerteti a szerző által végzett, koordinált kutatások eredményeit, összefüggéseket tár fel a keleti határ menti területek peremhelyzetben élő tanulóival és a határon túli magyar tanulókkal kapcsolatban a reprodukciós valamint a társadalmi elmélet összehasonlító elemzésének felhasználásával. A kötet szerzője mindvégig különös problémaérzékenységről tesz tanúbizonyságot, elemzési módszerei korszerűek, a forrásokat, adatokat a szerző szakszerűen, a nevelésszociológiai paradigmát figyelembe véve használja fel.

A kötet különös értéke, hogy három ország oktatáspolitikai és oktatás-rendszerbeli különbségeit szem előtt tartva

elemzi és értékeli a tőkeforrásokat, sajátos perspektívából rajzolva képet magáról a társadalomról is, mely az illető oktatási rendszert fenntartja. A két határon túli terület az elemzés tanúságai szerint legalább annyi dimenzióban tér el egymástól és az anyaországtól, mint amennyiben hasonlít hozzá.

A könyv tanulmányozása nem csak oktatásszociológusok, kutatók számára nyújthat érdekes információkat, hanem a gyakorló pedagógusokat is megerősítheti abban a hitükben, hogy az iskola, amelyet teremtenek és fenntartanak, a különböző szintű társas kapcsolatok, amelyeknek a kialakulásánál maguk is jelen vannak, esetenként bábáskodnak fölöttük, meghatározzák diákjaik további életpályáját, életminőségét, vagyis az iskolai térben kialakuló sajátos kapcsolati hálóknak köszönhetően az iskola képes csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket.

Bordás Andrea

Pokorádi László: Rendszerek és folyamatok modellezése

Campus Kiadó, Debrecen 2008, 242 lap

A szerző több mint két évtizedes felsőoktatási tevékenysége során a közvetlen oktató, nevelő munkája mellett – alapvetően a repüléstudomány területéhez tartozó – rendszerek, és folyamatok matematikai modellezési lehetőségeit kutatta, és a jövőben is tervezi kutatni. A könyv egyrészt rendszerezetten összefoglalja a szerző eddigi műszaki-tudományos tevékenységeinek eredményeit, másrészt a Debreceni Egyetem Műszaki Karán oktatott, több, modellezéssel összefüggő tantárgyhoz nyújt jelentős segítséget. A könyvben leírtak jól hasznosíthatók a Rendszer- és folyamatmodellezés, a Rendszerteknika, a Diagnosztikai és

karbantartási-folyamat modellezés tantárgyak oktatásában.

A kiválasztott téma aktuális, hiszen a műszaki tudományok területén is egyre nagyobb teret hódítanak a különféle matematikai modellek alkalmazásai. A könyv a kérdésköröket alapvetően repülő-gépész szempontból vizsgálja, és részben előéleti, részben terjedelmi okok miatt nem tér ki például az elektromos rendszerek matematikai leírására. A könyvben az alábbi fejezetek szerint olvashatjuk a modellalkotással kapcsolatos ismereteket:

Az első fejezet a rendszerteknikai alapfogalmakat, jellemzők, jelek, rend-

szerek osztályozását mutatja be. A második fejezet a modell fogalmát és felosztását írja le, részletesebben kitérve a matematikai modellekre és a matematikai modellezés folyamatára. A harmadik fejezet – a Szerző korábbi ilyen irányú vizsgálatára támaszkodva – a rendszerek és folyamatok gráfokkal történő modellezését szemlélteti, a negyedik fejezetben a jellemzők dimenzióival, a dimenzióanalízissel, valamint a fizikai folyamatok hasonlóságelméletével ismerkedhet meg az Olvasó. Az ötödik fejezet a fizikai folyamatok leírásával foglalkozik, ezen belül is a mechanikai, a hő- és áramlástan folyamatokra koncentrálva. A hatodik fejezet a determinisztikus technikai rendszerekben lejátszódó folyamatok leírására szolgáló lineáris és nem-lineáris matematikai modellezési és modellalkalmazási eljárásokat mutatja be. A hetedik fejezetben a sztochasztikus rendszer- és folyamatmodellezési módszereket ismerteti a technikai eszközök üzemeltetési gyakorlatából vett esettanulmányokkal együtt. A nyolcadik fejezet a fuzzy halmazelmélet alapjait írja le, majd olyan, a fuzzy halmazelméletre épülő modellezési technikákat szemléltet, melyek a technikai eszközök üzemeltetési problémáihoz kapcsolódó döntés-előkészítési feladatok megoldásakor alkalmazhatóak. Végül, a kilencedik fejezet a modellezési bizonytalansággal foglalkozik, részben elemezve a témakörhöz kapcsolódó – a Szerző tudományos gondolkodását meghatározó – irodalmat, részben a Szerző gondolatait, eddigi eredményeit mutatva be.

A szerző a fenti fejezetek kifejtésével

rendkívül nehéz feladatra vállalkozott, hiszen a modellalkotás a műszaki és természettudományos ismeretek és tevékenység egészét átfogja, és igen összetett, bonyolult témakörrel van szó. A különböző részterületeken a legkülönbözőbb módszerekkel találkozhatunk attól függően, hogy a konkrét feladat megoldása mit tesz szükségessé. A könyv műszaki, elsősorban gépészeti modellalkotással kapcsolatos ismeretek összefoglalását kiválóan teljesítette, ugyanakkor, épp a téma komplexitása miatt feltehetően vitára és alkotó együttműködésre sarkallja a műszaki-tudományos közvéleményt is. A szerző egyik nem titkolt célja éppen az alkotó jellegű együttműködések, az együttgondolkodás gerjesztése. Ennek várható eredményeként a könyv nagy segítséget fog nyújtani a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem 2008-ban indított „Járműdinamikai rendszerek tervezése és vizsgálata” c. kutatási programja sikeres lebonyolításához.

Összességében értékes műről van szó, amely feltehetően jelentős szerepet fog játszani a régiókon belüli mérnöki, valamint a matematikai modellezéssel kapcsolatos műszaki-tudományos és felsőoktatási tevékenységben.

A szerző, Pokorádi László tudományos tevékenységét az OKTATÁSI MINISZTERIUM Széchenyi Professzori Ösztöndíjjal (1999–2002), majd *Széchenyi István Ösztöndíjjal* (2003–2005) támogatta, illetve a MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DEBRECENI TERÜLETI BIZOTTSÁGA (DAB) 2008-ban *DAB plakettel* ismerte el.

Szabó Sándor

E szám szerzői

<i>Bakó Endre</i>	ny. főszerkesztő, irodalomtörténész (Hajdú-Bihari Napló – Debrecen)
<i>Berényi Dénes</i>	fizikus, akadémikus (MTA Atommagkutató Intézete – Debrecen)
<i>Bordás Andrea</i>	PhD hallgató (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Czibere Ibolya</i>	szociológus, egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Engler Ágnes</i>	oktatáskutató, egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Gaál Botond</i>	teológus, egyetemi tanár (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – Debrecen)
<i>Hoffmann Zsuzsanna</i>	történész, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem – Szeged)
<i>Kovács Tibor</i>	geográfus, tanszékvezető főiskolai docens (Eszterházy Károly Főiskola – Eger)
<i>Maticsák Sándor</i>	nyelvész, tanszékvezető egyetemi docens (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Mező Ferenc</i>	geográfus, egyetemi docens (Eszterházy Károly Főiskola – Eger)
<i>N. Szabó József</i>	történész, főiskolai tanár (Nyíregyházi Főiskola – Nyíregyháza)
<i>Petrovics Alica</i>	történelemtanár, ügyvivő-szakértő (DE Orvos- és Egészségtudományi Centrum – Debrecen)
<i>Szabadfalvi József</i>	jogász, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Szabó Sándor</i>	fizikus, tudományos főmunkatárs (Isotoptech Zrt. – Debrecen)
<i>Székely Ferenc</i>	hidrogeológus, az MTA doktora (HYGECON Kutató és Szolgáltató Kft. – Budapest)
<i>Szmodis Jenő</i>	jogász, tanszékvezető egyetemi tanár (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Varga Ákos</i>	PhD hallgató (Debreceni Egyetem – Debrecen)
<i>Varga Levente</i>	agrármérnök, egyetemi tanársegéd (Debreceni Egyetem – Debrecen)

DEBRECENI SZEMLE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XIX. No. 2.

NEW ISSUE

2011. APRIL

CONTENTS

ARTICLES

- József Szabadfalvi*: Cicero and the stoical traditions of natural law 143
- Endre Bakó*: Endre Ady: „In the city of persistence”. To the interpretation of
a debated poem 152
- Sándor Maticsák*: The status of the Finno-Ugrian (Uralian) population
in Russia 160
- József N. Szabó*: Switzerland and the Hungarian cultural diplomacy
(1945-1948) 170
- Jenő Szmodis*: On the culture-anthropological and psychological approach
to jurisprudence 177
- Ibolya Czibere*: Sociological frames of the interpretation of poverty:
contrasting paradigms 186
- Ferenc Székely*: A study of climatically influenced subsurface thermal and
water flow in the NE Great Plain region 197
- Ferenc Mező - Tibor Kovács*: Health tourism as a possible way of
development in the Northern Great Plain region 208
- Levente Varga*: Visitors' profiles at agricultural exhibitions in Hungary
and abroad 226
- Alica Petrovics*: Textbooks of midwifery and maternity nurse education in
Hungary over 250 years 233
- Ágnes Engler*: Examining how students with small children take part in
higher education 243

NOTES

- Botond Gál*: Selected works of Eugene Wigner. Memories and reflections
to a book 256

- BOOK REVIEWS 261

Kedves Kollegák! Kedves Barátaink! Kedves Előfizetők!

A Debreceni Szemle *80 évvel ezelőtt*, 1927-ben jelent meg először, az új folyam pedig 1993-ban induló. A magyar szellemi életben több szempontból hiánypótló ez a folyóirat-, mind a társadalom-, mind a természettudományokat felöleli a vezető értelmiség által befogadható színvonalon. Hiánypótló abból a szempontból is, hogy hozzá akar járulni a magyar kulturális-tudományos élet egyközpontúságának oldásához. A Debreceni Szemle Alapítvány kuratóriumának tagjai a saját tudományterületük kiváló tudósai, többen közülük a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. Évről évre tekintélyüket és ismeretségüket hívva segítségül tudják előteremteni a folyóirat kiadásához szükséges anyagi erőforrást.

A közel húsz éves tapasztalat alapján úgy ítéljük meg, hogy a régió tudományos, kulturális és civil szférája számára veszteség lenne a folyóirat kiadásának felfüggesztése forráshiány miatt.

Éppen ezért tisztelettel kérem Önöket, hogy a 2010. évi SZJA bevallásuk során adják 1 %-ának rendelkezésével támogassák a Debreceni Szemle folyóirat kiadását. A Rendelkező nyilatkozatukra a

Debreceni Szemle Alapítvány

18542039-1-09

adószámot tüntessék fel.

Az Alapítvány nevében köszönettel:

Dr. Berényi Dénes
elnök